



ADAM MICKIEWICZ

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

БІБЛІОТЕКА
СВІТОВОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

Адам
МІЦКЕВИЧ

■
ПАН ТАДЕУШ
або
ОСТАННІЙ НАЇЗД НА ЛИТВІ

*Шляхетська історія 1811–1912 років
у дванадцяти книгах,
писана віршами*

Переклад з польської
Максима Рильського



ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2008

ББК 84 (4ПОЛ)
М 70

Бібліотека світової літератури
заснована у 2001 році

Друкується за виданням:
Міцкевич А. Пан Тадеуш. — К.: Дніпро, 1964

Переклад з польської
Максима Рильського

Передмова й примітки
Ростислава Радишевського

Редколегія серії:
*Тамара Денисова, Ростислав Доценко, Іван Дзюба,
Микола Жулинський, Дмитро Затонський,
Дмитро Наливайко (голова), Галина Сиваченко,
Андрій Содомора, Віктор Шовкун*

Ілюстрації художника
Андріолі

Художник-оформлювач
Б. П. Бублик

ISBN 978-966-03-4608-6

- © Р. Радишевський, передмова й примітки, 2003
- © Б. П. Бублик, художнє оформлення, 2003
- © Видавництво «Фоліо», марка серії, 2001

«ПАН ТАДЕУШ» — ІДИЛІЧНА ПОЕМА АДАМА МІЦКЕВИЧА

«Пан Тадеуш» для польської культури має непроминальне, тобто першорядне значення, — як «абсолютний» твір, по-справжньому народний, тобто такий, що ніколи не втрапить актуальності для національного самоусвідомлення поляків. Навіть спроби деструкції як образу поеми, так і самого її автора, Адама Міцкевича, здійснені в минулому столітті («антибронзовнича» кампанія Тадеуша Боя-Желенського, романи «Транс-Атлантик» Вітольда Гомбровича та «Боденське озеро» Станіслава Дигата), тільки доводять факт, що «Пан Тадеуш» не втрачає своєї центральної ролі вічної «книги буття» польського народу, мало того — підтверджує свою актуальність жвакими дискусіями, які досі точаться навколо твору. «Пан Тадеуш» справді постійно актуалізується — причому не тільки в шкільних програмах (що, як відомо, не завжди корисно відбивається на сприйнятті твору): він не перестає інсценізуватися в театрах, за твором знято три фільми — Р. Ординського (1928), телевізійний серіал А. Ганушкевича (1970—1971), фільм Анджея Вайди (1999); поема перекладена більш як на тридцять п'ять мов світу, вона є предметом багатоаспектного вивчення на міжнародних конференціях, у наукових збірниках, монографіях тощо.

Незважаючи на велику кількість досліджень про Адама Міцкевича та інтерпретацій його поеми, «Пан Тадеуш», як і інші твори поета, й надалі викликає науковий інтерес. Спільним для всіх цих досліджень, особливо ж для останніх праць про «Пана Тадеуша», є переконання в тому, що твір належить до найбільш вагомих духовних здобутків світової культури нового часу, що поетичні знаки національної ідентичності, подані Адамом Міцкевичем у геніальному поєднанні партикулярності з універсалізмом, розміщують його на вершинах європейського романтизму.

«Пан Тадеуш», як і більшість геніальних творінь, не відразу здобув визнання. У перших читачів поема викликала чимало застережень. Демократична критика закидала Міцкевичеві певний консерватизм, висловлювалися невдоволення з приводу відсутності героїчної

візії польської історії, нобілітації буденності та домінації комічних елементів. Та поступово поему почали окреслювати як «національну епопею», причому мемуаристика тієї епохи засвідчила, що вже тоді окремі читачі без застережень вбачали в «Панові Тадеуші» «центр польськості». Проте як первісне неприйняття, так і пізніше піднесення та вивищення поеми можна збагнути тільки в контексті всієї творчості польського «віща».

Адам Міцкевич народився 24 грудня 1798 року в Заоссі поблизу Новогрудка (тепер Білорусь). Із 1815 до 1819 рік навчався у Віленському університеті, на «відділі літератури і красного письменства». У ці роки Міцкевич поринає у вир політичного життя в студентських свободолюбних товариствах «філоматів», «філаретів» та «променистих», робить перші поетичні спроби — поки що цілком у дусі просвітницьких і псевдокласицистичних традицій. Два томи його «Поезій» (1822 та 1823 роки) мають настільки переломне значення, що дата їх виходу у світ вважається початком утвердження романтизму в польській літературі. Вірші цього раннього періоду засвідчили появу нового способу поетичного мислення, зорієнтованого на використання національної історії та фольклору, перевагу чуттєвого над раціональним. У програмній баладі «Романтичність» Міцкевич вивіщує такі поняття, як «чуття і віра», ліричний герой (безсумнівно близький поетові), полемізуючи з просвітницькими переконаннями, закликає: «май серце і в серце дивися». До першого тому, куди входили тематичні цикли «Балади та романси» й «Різні поезії», Міцкевич додав програмну статтю «Про романтичну поезію». Романтична поезика Міцкевича зміцнюється і жанрово розширюється в другому томі. Сюди ввійшли «поетична повість» «Гражина» і друга та четверта частини драматичної поеми «Дзяди», де апологія народної моралі показана через містичний обряд поминання душ померлих та неперевершений образ романтичного коханця Густава — великого бунтівника й індивідуаліста, безкомпромісного та непримиреного в стосунках із оточенням.

Вихід двох томів Міцкевича збігся з часом, коли виконавець реакційної царської політики в Литві сенатор М. Новосельцев натрапив на слід віденських таємних товариств і вчинив над ними розправу. Разом із іншими був заарештований і А. Міцкевич, який більше ніж півроку просидів у холодних в'язничних келіях Василіанського монастиря Вільно, після чого, згідно з вироком царя Олександра, за «поширення польського націоналізму» був виселений у центральні губернії Російської імперії. Таким чином, із жовтня 1824 року розпочинається п'ятилітній російський період життя поета, а також доба досмертного пілігримства — адже повернутися в рідні місця йому вже не судилося ніколи. У Петербурзі Міцкевич знайшов своїх однодумців серед поетів і майбутніх декабристів — К. Рилеєва та О. Бестужева — і з їхніми рекомендаційними листами вирушив до Одеси.

Його шлях на південь пролягав через українські простори: спочатку Київ, а потім — Стеблів, Одеса, Крим. Тут поет читав вірші, отримував задоволення від спілкування з людьми та милування екзотичними краєвидами, що знайшло втілення у двох, пов'язаних із Україною, віршованих циклах — одеські «любовні сонети» та «Кримські сонети» (1826). Ліричний герой цих творів відверто називає себе пілігримом-чужинцем: він сповнений духовного неспокою, прагне збагнути й передати універсальні засади буття в реальному та метафізичному вимірах — у цьому поєднанні твориться найвища гармонія, в якій мають місце бунтівні пориви душі, а тому вона далека від ідилічних тонів. Перебування А. Міцкевича в оточенні чудової природи Криму не могло приспати усвідомлення того, що він є політичним вигнанцем: гармонійна уява поета творить картину ностальгії за вітчизною — вся природа замовкла в тиші, щоб можна було почути голос із Литви, але «ніхто не кликав». Пізніше мотиви туги за Литвою становитимуть серцевину широкоформатної поеми «Пан Тадеуш».

«Кримські сонети» стали найвищим художнім досягненням Міцкевича під час перебування в Росії, найвищим, але не єдиним, бо невдовзі їхню славу потіснила поема з відчутною політичною вимовою — «Конрад Валленрод» (1828). Тематично твір ніби є продовженням раніше написаної «литовської повісті» «Гражина», але створений він уже на «вигнанському» досвіді (перебування в Москві і Петербурзі, розправа над декабристами), символічна аналогія з давньою історією несла в собі вже цілком інший, хоча й так само патріотичний, зміст. Дія поеми відбувається в часи боротьби литовців із хрестоносцями. Молодий месник Вальтер, увійшовши в довір'я до німецьких лицарів, серед яких він називався Конрадом Валенродом, спричинився до поразки ордену хрестоносців. Патріот, обравши «єдину зброю невільника» — підступ і зраду, зрікається особистого щастя, шляхетської гідності і платить за перемогу своїм життям. У цьому полягає трагізм головного героя: реалізована помста за неволю рідного народу внутрішньо осуджується, як і застосовані ним же методи боротьби. Персоніфікацією народної пам'яті, найвищим імперативом визвольних ідей і охоронцем національних цінностей став у творі мудрий співець Вайдельота. За допомогою цього символічного образу Адам Міцкевич сформулював важливу для його пізнішої творчості (також власного амплуа) та польської романтичної літератури позицію національного поета-віща.

Ще одним маніфестом романтичного індивідуалізму стала написана за одну ніч поема «Фарис», в якій у повних експресії строфах передався безмір свободи героя — вершника-араба, що, окрилений ідеєю-пристрастю, несеться пустелею, долаючи пільму та ураган.

У 1829 році Міцкевич отримав дозвіл на виїзд із Росії і залишив Петербург. Далі протягом двох років поет подорожує по Європі — Німеччина, Чехія, Швейцарія, найдовше затримується в Італії, куди

й надійшла звістка про вибух у Варшаві листопадового повстання 1830 року. Подвиги повстанців, їхню героїчну самопожертву А. Міцкевич оспівав у віршах «Смерть полковника», «Пісня жовніра», «Орденів редут». За досить короткий час, у стані особливого творчого піднесення, поет написав у 1832 році в Дрездені третю — найбільш вагому частину «Дзядів», де ретроспективно оглянув восьмилітній польський шлях до свободи, показав трагедію національного розпаду, а одночасно і драму надій. Міцкевич символічно замінює ім'я головного героя: замість померлого мрійника Густава народився новий герой, Конрад, — людина подвигу, поет-пророк, сповнений відповідальності за визволення народу. Дар поета-віща — не тільки розпоряджатися долею мільйонів завдяки своїй божественній силі, але й страждати за весь народ. У знаменитій «Великій Імпровізації» Конрад стверджує, що поет-віщ стоїть вище за пророка, бо, наділений деміургійною силою, сам хоче не тільки дорівнятися чи змагатися з Богом, а й перебрати від Нього владу над душами.

Так званий «Додаток» до третьої частини «Дзядів» має форму поетичного щоденника подорожі по Росії і складається з шести самостійних творів і невеликої присвяти «До приятелів-росіян». За символічним навантаженням окремих образів (особливо Петербурга), за силою художнього узагальнення, з якою А. Міцкевич таврував царський шовінізм і самодержавну сваволу, що трималася на страхові, ці твори ідейно суголосні з поемою «Сон» Тараса Шевченка.

Підготувавши першу редакцію третьої частини «Дзядів», А. Міцкевич виїхав із Дрездена до Парижа, щоб там її надрукувати. Поки книжка чекала на видання, поет написав прозову публіцистичну брошуру «Книги польського народу і польського пілігримства», яка мала стати політичною й моральною біблією польської еміграції — саме цей твір приніс тоді його автору найбільшу європейську славу. «Книги» є документом месіанізму і маніфестом радикальної політично-релігійної утопії. Тут подано історію визволення людства від влади деспотів на засадах втілення християнського покликання. Особлива місія відводилась польській нації — першопрохідцеві свободи — «Христові народів», а також політичній еміграції як еманції духу польського народу. За авторським визначенням, «душа польського народу — пілігримство», а «поет називається пілігримом, бо присягнув мандрувати до святої землі Вільної Вітчизни, мандрувати доти, доки її не віднайде».

У цій емігрантській атмосфері зароджується задум «Пана Тадеуша» — десь у другій половині 1831 року, коли Міцкевич, який уже тривалий час перебував далеко від батьківщини, опинився в польському селі біля Познані. На безпосередній зв'язок цього факту з написанням поеми вказав близький приятель поета, Юзеф Богдан Залеський, у листі до сина Міцкевича, Владислава. Відомо, що в листопаді-грудні 1832 року (отже, відразу після написання «Книг польського народу і польського пілігримства») створюється початок твору із назвою «Жегота» про історію кохання двох молодих людей,

який мав бути чимось подібним до ідилії Гете «Герман і Дорота», однак, у супереч первісному, камеральному задумові автора, поема розрослася до 12 книг (9680 поетичних рядків) із зобов'язуючим підзаголовком «Шляхетська історія».

«Пана Тадеуша» Міцкевич писав із перервами: через три місяці мав закінчити переклад Байронового «Гяура», після відновленої двомісячної праці над поемою — вимушений виїзд до Швейцарії, де вмирав хворий на сухоти його близький приятель, поет Стефан Гарчинський. Після повернення до Парижа тривала праця вже тільки над «Паном Тадеушем», аж до історичного моменту 13 лютого 1834 року, коли, як згадує Богдан Залеський, у своєму помешканні на вулиці Сен Ніколя, 73, «Адам устав із-за столу з роз'ясненим лицем і закричав нам: «Слава Богу! Я щойно підписав під «Паном Тадеушем» велике Гіпіз».

«Пан Тадеуш», виданий у тому-таки 1834 році, після третьої частини «Дзядів» та «Книг польського народу і польського пілігримства», став для читачів повною несподіванкою. Поема була написана традиційним, регулярним тринадцятискладовим розміром, герої «Пана Тадеуша» були досить далекими від романтичних індивідуалістів із попередніх творів Міцкевича, через те твір був сприйнятий як різкий поворот у бік літературних традицій, не властивих романтичному новаторству й актуальним проблемам того часу.

Написана на «психологічне замовлення» великої еміграції як «аполітична поема «для покріплення сердець», твір був прийнятий тією ж еміграцією занадто холодно. У Варшаві «Пан Тадеуш» офіційно визнавався «обурливим, незносним», багато писалося також про те, що поема була задумана за чужоземними шаблонами. Познанське періодичне видання «Рік» взагалі вбачало у творі антинаціональний і антипольський характер: поему, мовляв, треба було б видавати власне в Петербурзі (хоча, як відомо, імперською владою твір було оцінено як «шкідливий і революційний»).

Юліуш Словацький твердив, що паризький книгяр втратив на «Панові Тадеуші» кілька тисяч франків. Накладу в три тисячі примірників вистачило аж на 10 років, у той час як, скажімо, дві тисячі екземплярів «Дзядів» розійшлися за неповний рік. Головний закид до поеми — брак романтичного духу, відсутність героя, взагалі образів, співмірних із героїчними масштабами епохи, нищість людей і справ, буденність, насміхання над традиціями або навпаки — прикрашання минулого чи майбутнього (Олександр Фредро, Корнель Уейський).

При цій нагоді Міцкевичеві нагадали кримські розкошування і відсутність у лавах варшавських повстанців. Однак незаперечний патріотизм «Пана Тадеуша» потвердив найбільший моральний авторитет тогочасної польської еміграції Юліан Урсин Немцевич. Він написав коротко: «Народність польська в цьому творі ніколи не помре». За фактом позитивної оцінки поеми можна впізнати найвидатніших мислителів того часу: прихильно відгукнувся про твір

поет і критик Казимеж Бродзинський, Зигмунт Красинський, який порівняв «Пана Тадеуша» з «Одіссеєю» та «Дон Кіхотом», твір привітав (не без критичних ноток) Ципріан Норвід. Ю. Словацький, який прочитав поему в грудні 1834 року, повідомляв матері, що під першим, дуже сильним враженням хотів їхати до Адама і потиснути йому руку. Він побачив у творі багато світлого оптимізму, віру в перемогу добра над злом. Щоправда, пізніше Словацький полемізуватиме з «Паном Тадеушем» у своїй поемі «Беньовський», а також спробує дати своє продовження поеми.

Варто нагадати, що Міцкевич, як автор «Пана Тадеуша», сам оцінював свій твір досить стримано. Крім того, у процесі написання він ніби забув про магічну силу романтичного антуражу, не подбав про створення навколо твору атмосфери таємничості чи легенди. Адже є свідчення, що коли Міцкевич писав «Дзяди», то всі ходили навшпиньки, прикладали вухо до стіни, наслухаючи, як натхненний віщ вимовляє вголос рядки майбутнього шедевра. У листі до Антонія Едварда Одинця Міцкевич писав: «Мені здається, що я вже ніколи свого пера на фразки не змарную. Тільки той твір чогось вартий, з якого людина може виправитись або мудрості навчитись. Я, може б, і Тадеуша занедбав, але вже був близький до завершення». А пізніше він згадував, що «ледве закінчив» «Пана Тадеуша», «бо дух кликав мене вже деінде, до подальших частин «Дзядів».

Як би там не було, проте аж до січневого повстання 1863 року романтичні, бунтівні «Дзяди» тішитимуться набагато більшою популярністю, ніж «Пан Тадеуш». Натомість для позитивістів, звичайно, своєю епічністю і «реалізмом», простотою художнього вислову й оптимізмом став ближчий «Пан Тадеуш». Про те, яке вагоме місце посіла та як міцно утвердилася поема в суспільній позитивістській свідомості, свідчать оповідання Генріка Сенкевича «Ліхтарник» (1881). Період «Молодої Польщі», з властивою для модернізму ревізією традицій і неоромантичним бунтарством, відсуває поему в тінь, однак уже в незалежній, міжвоєнній Польщі вона знову відвойовує належне собі місце.

Історія рецепції та інтерпретації «Пана Тадеуша» не була простою. Однією з найбільших інтерпретаційних помилок стало різке відмежування поеми від ідейного пафосу попередніх творів Міцкевича. Поема була сприйнята як генеральний відхід поета від профетизму та ідей месіанства — як втечу до «країни дитячих літ». Проте сутнісний зв'язок «Пана Тадеуша» з попередніми творами найкраще довів такий авторитетний учений, як Конрад Гурський (1981). Головною помилкою попередніх інтерпретацій була хибна кваліфікація образів поеми, для розуміння яких брався зразок романтичного героя-індивідуаліста. Та новизна в концепції персонажа, яку несли вже третя частина «Дзядів» і «Книги польського народу» й яка знайшла найдосконаліше втілення в поемі «Пан Тадеуш», полягала в переході від героя-одинака до колективних, збірних типажів: таким чином, героєм твору є весь народ, який одночасно стає історич-

ним і естетичним суб'єктом. Про слушність цієї думки свідчить сама назва поеми. Адже називання поеми іменем героя, який хоч і є носієм моральних якостей, а все ж назагал залишається пересічною особистістю й аж ніяк не головним персонажем, який репрезентує громаду, є недвозначним натяком самого автора на справжнього народного героя твору.

У такому освітленні зв'язки «Пана Тадеуша» з попередніми творами Міцкевича стають очевидними й безсумнівними: у поемі розвивається (щоправда, вже в якісно іншій формі) міф про історичну місію польського народу. Загальним, стислим обґрунтуванням цього месіанства були «Книги польського народу», де еміграція представлена як пілігрим-мандрівник до вільної Вітчизни й охоронець ідей свободи, але це був твір публіцистичний, ідеї профетизму не були підкріплені в ньому художнім образом давньої Речі Посполитої — як це сталося у геніальній поемі «Пан Тадеуш». Отже, саме цей твір постає передусім як найглибше втілення польської традиції, як код передачі національної ідентичності. Порівнюючи поему з іншими творами Міцкевича, Юліуш Кляйнер писав: «Для того, щоб повністю зрозуміти і відчувати «Конрада Валенрода» і «Дзяди», треба вжитися в минуле національної трагедії; для того, щоб уповні перейнятися «Паном Тадеушем», вистачить бути поляком». Якщо дрезденські «Дзяди» і «Книги польського народу» були своєрідною месіаністичною пропозицією «національного Євангелія», то «Пан Тадеуш» постає як «Старий Заповіт», що явив перед нами легендарну історію «обраного» (зрозуміла річ — польського), народу-жертвенника.

Герої «Останнього наїзду на Литві» виглядають так само, як і сотні років тому, їхній одяг, реалії, звичаї, поведінка ніби перенесені з «Життя порядної людини» Миколая Рея (XVI ст.), з мемуарів Яна Хризостома Пасека, роману Ігнація Красицького «Пригоди Миколая Досвядчинського». «Пан Тадеуш», ніби всупереч історії, всупереч тим катаклізмам, які потрясли Польщею і Європою на зламі XVIII—XIX століть (французька революція, розподіл Польщі, наполеонівські війни, «велика еміграція»), демонструє, що протягом принаймні трьохсот літ польська дійсність аніскільки не змінювалася, «сарматська» Польща продовжувала снити сон про саму себе в часі, коли реальність витікала з-під її ніг. Тому такий твір — як художня реальність — міг з'явитися тільки на еміграції, в ситуації ностальгійної епіфанії, коли пам'ять, за відсутності справжньої польської дійсності, не обмежена у своєму абстрагуванні від неї — тільки за таких умов її деміургійність здатна воскрешати. Міцкевич своїм твором явив перше визначне епічне полотно, де стверджується про кінець власного світу, але разом із тим, підсумовуючи свій особистий досвід, висловив переконання в тому, що людина може жити через духовні символічні топоси «пам'яті» польської спільноти, закладені в категоріях дому, природи, пейзажу, звичаїв тощо.

«Пан Тадеуш» мав ствердити й унаочнити, чому саме польський народ володів харизмою месіанства, абстрактну ідею якого було змальовано в «Дзядях» і «Книгах», — тому поема приносить ідеалізований збірний образ народу, який живе в ідилічному світі, де панують високі моральні цінності, гарантом яких є традиція. Її втіленням став передусім устрій давньої Речі Посполитої, що дозволяв органічно поєднувати ідеали віри і свободи, а, як стверджував Монтеск'є, з духу законів можна пізнати дух народу.

Щоб проілюструвати цей «дух законів», Міцкевич увів до сюжету «Пана Тадеуша» дві інституції старої Польщі — шляхетський сеймик і «заїзд». Сам факт «сеймикування» підкреслює основну думку поета про органічне свободолюбство польського народу — на протигагу до країн, устрої яких спираються на поліцейські режими. Сеймик дозволяє Міцкевичеві артикулювати ще один мотив його політичної ідеології — це глорифікація польсько-литовської унії. У «Книгах польського народу» поет висловлював переконання, що після загальної війни за визволення народів настане їхнє братерство й жертва для інших: подібну форму співіснування вже виробила давня Польща в іпостасі поєднання Литви і Польської Корони. Для того, щоб звернути увагу на цю проблему, Міцкевич навіть вдається до шгучної інтриги. Серед місцевої шляхти вміщує шляхетський «застянок» — Добжинських, які є мазурським острівцем у литовському морі. Племінна окремішність мазурів стає предметом різноманітних сварок і непорозумінь, але тим яскравіше постає факт їхнього братання перед загрозою спільного ворога. Сама політична діяльність ксьондза Робака — організація повстання в тилу російської армії — має на меті довести Наполеонові, що Литва на засаді перемоги морального права знову прагне з'єднатися з Польською Короною, а крім того, постать французького полководця і його емісара Робака для Міцкевича стала возвеличенням свободолюбного духу історії та вищого сенсу людської екзистенції.

З іншого боку, про демократичність польських порядків свідчить традиція «заїздів» — законних звичаїв, необхідність яких була обумовлена відсутністю державної поліції. Шляхетські «заїзди» були виконавчою владою, яка впроваджувала в життя судові вироки, через що навіть найзаможніші магнати не могли їх ігнорувати. Міцкевич підкреслює, що тільки деформація суспільних звичаїв призвела до беззаконних «заїздів». Прикладом такого беззаконня у творі є «заїзд» на Сопліцово, який стався внаслідок демагогічної промови Гервасія й запевнення, що він нібито керується судовими «декретами». Але допомога з боку інших шляхетських «застянків» красномовно свідчить про живучість морального інстинкту в суспільстві, яке здатне відрізнити розбій від справжнього «заїзду».

Однак найвиразніше традиція в поемі прочитується не на політичному, а на побутовому рівні. Шляхетський фільварок Сопліцово сприймається у творі таким собі аркадійським топосом, властивим для старопольських ідилічних поем, і «центром польськості». Безпе-

речно, ідилічність «Пана Тадеуша» базується на естетичних і моральних засадах давнини, в основі яких лежить життєва гармонія людини з навколишнім світом і сільською культурною традицією. Хоча стабільністю Сопліццово багато в чому зобов'язане саме господарсько-економічній діяльності мешканців, його господаря. Судді (про це свідчить сама назва першої книги — «Господарство»), фільварок стає зразком польськості завдяки вмілому й гармонійному переплетенню багатьох сфер життя; це відрізняє твір від давнішого жанру бунколіки чи, особливо, описової поеми, яка була присвячена земельному мистецтву і методам ведення господарства. Сільський спосіб життя відіграє тут особливу, символічну роль: в єднанні людського побуту з ритмом природи, змінами пір року досягається втихомирення агресивності історії, результативнішим стає протистояння її змінному, тобто лінійному, а не циклічному ритмові.

Етикет суспільної поведінки і традиція, на яку спирається А. Міцкевич, мають у творі конкретні втілення в образах героїв — передусім Судді, Підкоморія і Войського. Ці герої є настільки живими прикладами тої кодифікованої етикетом поведінки, що пильне стеження за ними у творі здатне створити повнокровне уявлення про побутовий кодекс прав і обов'язків, які панували в шляхетсько-литовському середовищі протягом кількох сот років. Проте, якщо самохарактеристики і власні приклади стають недостатніми, то їх доповнюють промови.

Суддя розповідає про важливу науку чемності, Підкоморій робить зауваження щодо моди (символічного значення набирає те, що він — останній, хто вміє так танцювати сарматський танець полонез), а Войський постає живою енциклопедією мисливства, більше того — ідеологом старопольського полювання як своєрідної школи відваги.

Із розвитком сюжету увиразнюються все нові й нові достоїнства Войського: він керує полкуванням на ведмеда, майстерно грає на ріжку, має талант оповідача, демонструє своє мистецтво кидання ножів, виявляє себе знавцем народних уявлень про сузір'я, спричиняється до перелому в битві з москалями на користь поляків; як досвідчений кухар готує весільний бенкет і навіть, як коментатор сцени сеймикування, висловлює міркування про зв'язок між вірою і справжньою свободою:

Де зброя лиш одна свободу стереже,
Нема свободи там...

Зразковим господарем і свідомим охоронцем найкращих традицій старопольського побутового етикету показаний у творі і Суддя. Для нього справжнє буття людини здійснюється тільки в іпостасі шляхтича, у крові якого традиція постає як сконденсовані знання про звичаї, форми суспільного побутування, місця й ролі в людській громаді та шляхетську генеалогію. Характерно, що він є охо-

ронцем етикету не через якийсь зовнішній педантизм, його дії обумовлені іманентно, вони стихійні й спонтанні, — саме завдяки йому про Сопліцово склалася в повіті думка як про «центр польськості».

Традиція в «Панові Тадеуші» не є герметично замкненою, не зводиться до механічного повторювання звичаїв давньої Польщі — вона впритул стикається із сучасною історією. Після повернення з Вільна Тадеуш побачив на стінах сопліцького дому портрети Костюшка, Рейтана, Ясинського — представників патріотичної Польщі, які боролися за її незалежність наприкінці XVIII століття, героїв, визнаних народом. Символом того, що ця, вже не така давня, традиція знайшла своє продовження, є дзигар, який грає «Мазурку Домбровського» — ознака вторгнення історії в ідилічний стан шляхетського побуту. Причому ідилічність ніби поглинає історію, адже остання нічого не порушує, не чинить чогось такого, що суперечило б очікуванню людей: приходять війська, яких чекали як визволителів, а з ними герої, ушляхетлені в народі патріоти. Навіть такий демократичний жест — розкряпання селян, яке здійснює Тадеуш, виглядає тут не як запозичення від французів, а звичайною нормою, що зовсім не суперечить місцевим уявленням про доброго господаря. Такі дії цілковито обґрунтовані батьківською опікою діда над своїми селянами, які — у перспективі близького воєнного походу — можуть потрапити під зверхність до іншого, менш гуманного пана. Ця деталь абсолютно суголосна з попередніми публіцистичними виступами Адама Міцкевича, який критикував Конституцію 3 Травня за радикалізм, чужий для суто питомої польської традиції, і радив пояснювати селянам, що панщину утримують держави-загарбники, гамуючи прогресивні ініціативи польських панів.

Події в поемі відбуваються протягом кількох днів пізнього літа 1811 року (Книги I–X) та ночі й весняного дня 1812 (Книги XI–XII) в Новогрудському — у Сопліцові (маєтку заможного шляхтича Судді Сопліци), у сусідньому напівзруйнованому замку магнатського роду Горешків, а також у шляхетському «застянку» Добжині. Однак ані точний час, ані місце дії не дозволяють до кінця ідентифікувати фікційний світ поеми з історико-географічною реальністю — адже Міцкевич майстерно поєднав автентичні деталі з художнім висловом.

Сюжет «Пана Тадеуша» має три лінії, які розвиваються паралельно: любовні перипетії Тадеуша (закоханий у Зося, він вилутався у випадковий роман з її опікункою, Теліменою), суперечка Судді з Графом за родовий замок та підпільна діяльність ксьондза Робака, емісара, який прибув до Литви для організації повстання напередодні війни з Росією. Така схема фабули провокувала деяких дослідників (наприклад, Константи Войцеховського) до вбачання досить слушних аналогій із такими романами Вальтера Скотта, як «Вейверлі» і «Роб Рой» — творами з історії Шотландії, в яких індивідуальні сюжетні лінії органічно поєднуються з історичним колоритом. Те, що було спочатку тільки тлом, поступово переростає в головний

мотив твору, а герої, приватне життя яких, здавалося б, не мало нічого спільного з політичним життям, стають безпосередніми учасниками історичних подій.

Історія ксьондза Робака з розвитком сюжету починає вимальовуватися яскравіше, постає в ретроспективній нарації: у передсмертній сповіді ченця відкривається читачеві, що під ризою бернардина приховувався брат Судді, Яцек Сопліца, він же — батько Тадеуша. Відомий колись у тих краях розбишака, Яцек був претендентом на руку дочки Стольника Горешка, але після відмови магната він через образ і в пориві відчаю вбиває його. Ситуація погіршується тим, що злочин відбувається під час оборони замку Горешків від нападу російського війська — тож суспільна думка наклала на нього тавро національного зрадника. Після вчиненого злочину Яцек залишає країну і стає на шлях покути як чернець, наполеонівський солдат, а потім — емісар, що через багато років повернеться анонімно до Сопліцова з політичною місією і з бажанням припинити родові суперечки Сопліців і Горешків, поєднавши шлюбним зв'язком Тадеуша зі збіднілою внучкою Стольника, Зоєю.

Перетин любовної лінії з мотивом суперечки за замок (через непорозуміння Графа й Тадеуша щодо Телімени) призводить до того, що Граф розриває угоду про замок і, за намовою старого Ключника Горешків, Гервазія, організовує «заїзд» на Сопліцovo, в якому бере участь «застянкова» шляхта — Добжинські, що легко піддаються на демагогічні промови Гервазія. Наслідком «заїзду» стає битва з москалями, а отже — знищення повстанських планів ксьондза Робака. Незважаючи на перемогу і символічне об'єднання шляхти проти спільного ворога, внаслідок битви відбувається вимушена еміграція більшості учасників та деконспірація підпілля. Смертельно поранений Робак дістає, з одного боку, прощення від Гервазія — месника Стольника, а з другого — ще й новину про початок війни з Росією, — свідомий анахронізм Міцкевича, який подарував своєму героєві надію на близьке визволення вітчизни. Поема закінчується атмосферою загального ентузіазму й віри в перемогу наполеонівської армії, а також погідним розв'язанням побутових конфліктів — одруженням Тадеуша і Зосі (для цього навіть прихід військ Наполеона до Литви було перенесено з червня на радісне тло весняної природи).

Щасливе закінчення твору зайвий раз переконує, що для Міцкевича йшлося про створення ідилії всупереч усьому, а передусім фактам історії, а точніше — сучасності, в якій, як мовиться в ліричному коментарі поеми, в «Епілозі», поет мав гірко розмірковувати про історичні події «на паризьким бруку». Таким чином, «Пан Тадеуш» ніби позбавлений опори в сучасності: він розповідає про світ минулого, який промовляє до майбутнього, грає роль своєрідного лікувального засобу, який вселяє надію в можливість близького одужання після поразки листопадового повстання. Казкове закінчення твору є умовним, адже сучасники Міцкевича знали, які були наслід-

ки наполеонівської війни, саме до них було звернене оте слово «останній» — «Останній заїзд на Литві». Чому «останній», адже все закінчується чудово й заповідається продовження в майбутньому? З казкою слід пов'язувати тут дещо інший зміст, відмінний від дитячої вигадки. Ця казка, як їй властиво в межах народної культури, покликана передавати універсальний сенс, вона стає міфом, однією з найдоступніших форм профетичного об'явлення.

Головний персонаж твору, який мав уособлювати присутність історії в ідеології месіанства, ксьондз Робак, біографію якого визначають такі моральні полярності, як підлість і святість, гріх і спокута, стає втіленням національної долі, його життя прочитується символічно. Гордощі й пиha — це слова-ключі, якими відкривається шляхетська біографія Яцека Сопліци, а разом із тим чинники, які призводять до морального падіння героя. Тому відповідним шляхом покути для злочинця, а потім проникливого аналітика власного життя, стає покора, яка виглядає особливо знаменною в системі тодішнього мислення Міцкевича, а також у контексті всієї його творчості. Автор «Пана Тадеуша» розглядав пиha як пережиток національного минулого Польщі, а також — як негативну рису романтичних героїв-індивідуалістів. Тож біографію Робака можна розглядати і як полеміку з власною творчістю, з байронівським типом героя, з індивідуалістом на зразок Конрада з дрезденських «Дзядів». Новий борець за свободу, такий, яким він постає з «Книг польського народу і польського паліgrimства», — це людина тиха, покірнa, але й жертвна. Яцек Сопліца безіменно воює на всіх фронтах наполеонівських війн, діє як підпільний емісар у всіх трьох країнах-загарбниках, зазнає переслідувань, властивих для репресивних систем кожної з цих держав. Тому його доля вимальовується в ритмі загальнонаціональних перемін — як дорога спокутника, яка веде, як це окреслила Аліна Вітковська, від хворобливої пиhi до покірної жертвності «безіменних солдатів свободи».

Окрім Яцека Сопліци, шляхетське середовище поеми репрезентує магнатерія, середньозаможна і «застянкова» шляхта, яка наближалася за рівнем життя до простих селян, але пишалася своєю належністю до вільного стану. Серед представників магнатерії — Підкоморій, який виступає як охоронець традицій, а також Горешки — Стольник і Граф, образи яких не є цілком однозначні. Стольник Горешко, патріот, прибічник Конституції 3 Травня і повстання Костюшка, викликає антипатію фактом негідного поводження з Яцеком, що свідчить про зараження великопанською пиhoю. Проте і він перед смертю здобувається на прощення своєму вбивцеві. Графові автор приписав певні духовні риси раннього романтизму, від яких у період написання «Пана Тадеуша» він сам дещо дистанціювався: Граф — це «модний кавалер», романтичний дивак, прибічник чужоземщини, який навіть рідну природу не хоче визнати естетичним об'єктом.

Графові можна протиставити певним чином Тадеуша, який разом із батьком, Суддею, Войським належить до середньозаможної шляхти. Адже під час дискусії Графа з Теліменою на тему естетики італійських краєвидів Тадеуш засуджує їхнє захоплення, підкреслює красу польських пейзажів. За задумом Міцкевича, Тадеуш належав до того покоління, яке повинно сформувати майбутню націю. Оскільки ж майбутнє це пов'язане зі збройною боротьбою, поет від самого початку намагався стилізувати цей образ під лицарський ідеал. Любовний мотив, у якому герої бере якнайактивнішу участь, хоч і закручений — з еротичними пригодами, перипетіями зміни коханок і романтичним стражданням, зрештою має свідчити про моральну витонченість Тадеуша, який уособлює чистоту й красу почуттів молодості. Для підкреслення досконалості образу людини майбутнього автор додає до портрету свого героя ще один шляхетний чин — звільнення селян.

Для повноцінного стереотипу литовської шляхти поетові потрібно було показати представників «застянку» Добжинських, а також п'яне зібрання в корчмі Янкеля. Однак їхній примітивізм, сварливість і суперечки не стали джерелом песимістичних настроїв у поемі — адже набагато важливішими, ніж вади, здаються їхня вітальність, стихійна сила, здатність і бажання діяти. Тож незважаючи на Загрозу, яку несе їхня дика і далеко не завжди розумна запальність, вони становлять «тип», корисний і необхідний для нормального життя нації. Тим більше, що — як не парадоксально — саме в це середовище Міцкевич вмонтував одного з найбільш цікавих персонажів твору, Мацька Рузечку — людину незвичайного розуму і прозорливості, вродженого вождя, обмеженого у своїй діяльності можливостями шляхетського «застянка».

Характеристика головних героїв «Пана Тадеуша» психологічно прониклива, особливо в діалогах і внутрішніх монологів; другорядні герої психологічно не ускладнені, але не менш виразні — їхня характеристика ґрунтується на якихось оригінальних зовнішніх рисах, жестах, манері мовлення (все це знаходить вираз найчастіше в колективних сценах), а такі шляхетські оригінали, як, наприклад, Гервазій, мають тільки їм властивий реквізит (меч «Сцизорик»).

Від другої половини ХІХ століття утвердилася думка, що «Пан Тадеуш» — це національна епопея, тому авторові часто закидали, що він не показав у поемі «польської жінки». Частково це пояснюється тим, що в старопольському суспільному житті жінка відігравала незначну роль, тому для твору, який мав увиразнити суспільний бік побутування Речі Посполитої як кандидата на передові ролі в майбутній боротьбі за спільну свободу народів, образ жінки не був конче потрібним. Так, Телімена вводиться Міцкевичем для ускладнення любовної лінії сюжету. Образ цієї оригінальної жінки, за визначенням Ц. Норвіда — «петербурзької метреси», часто стає джерелом комічних і сатиричних ефектів. Узагалі, гумор у характеристиці персонажів і подій є дуже важливим складником художнього світу

«Пана Тадеуша». Гумористичними є сцени нападу мурашок на Те-лімену, ентомологічна дискусія, яку провадять Граф, Суддя і Войський. Комічне можна помітити в образах двох росіян — Плуга і Рикова. Треба віддати авторові належне, що він корінного росіянина зробив у поемі (теж не без елементів гумору) доволі симпатичним і шляхетним, а цинічний царський служака, здирник і боягуз, виявився зросійщеним поляком. Гумор у поемі часто стоїть поруч із іронією, вірніше — обумовлюється іронічною дистанцією, яка відчувається між автором твору і його героями: Міцкевич показує простих, пересічних людей, однак дбає про те, щоби читач проникся до них симпатією, побачив у них носіїв національних цінностей, вироблених багатовіковою традицією. Сюди ж варто віднести і контрастні алюзії до великих класичних епосів, аналогії того, що відбувається в загубленому серед білоруських лісів сопліцівському селі — до монументальних подій з «Іліади», «Одіссеї» Гомера, «Енеїди» Вергілія чи «Звільненого Єрусалима» Т. Тассо. Для увиразнення цих алюзій автор навіть вплітає в текст поеми фрагменти з відомих польських перекладів цих творів. Гумор, який ніколи не переростає в сатиру чи недоброзичливу іронію, стоїть на сторожі یدилічності світу «Пана Тадеуша».

Не менш важливим жіночим образом поеми є Зося. Це найсвітліша і найпогідніша постать, повна зовнішньої краси, а психологічно — дівочої простоти й наївності, що дало можливість зробити її найбільш відповідною кандидаткою на дружину для Тадеуша. Зося стає важливим чинником поетизації щоденного життя мешканців фільварку, вона привносить незвичність, красу і легкість навіть у будь-які буденні справи.

Другим джерелом естетизації художньої дійсності твору стала природа, яка виконує передусім функцію ліризації сюжету поеми. Міцкевичеві вже доводилося описувати красу природи в «Кримських сонетах», але в оточенні екзотичних південних пейзажів його ліричний герой відчував туго за литовськими лісами й болотами. Характерно, що в четвертій книзі поеми «Дипломатія і лови» А. Міцкевич у розлогі описи литовської природи вплів український краєвид із липою над Россю, який поет бачив на шляху до Одеси, гостюючи в маєтку родини Головінських у Стеблеві:

Чи на Україні б я ту липу упізнав,
Що сотню панночок і сотню хлопців бравих
Ховала в холодку, при танцях і забавах,
Як вечір повивав блакитноводу Рось?

«Пан Тадеуш» справді став пейзажною формулою польськості. Образ природи рідної Литви виступає вже в інвокації до поеми, далі — допомагає в реставрації минулих часів, виповнених безтурботними шляхетськими забавами (Книга II), є прологом до чудової сцени полювання на ведмеда й досягає кульмінації в XI книзі, де

любов до батьківщини вийшла за межі країни дитячих літ і виросла до тужливого й радісного очікування весни — звільнення народів.

Природа в «Панові Тадеуші» тісно пов'язана зі світом людини, її настроями, переживаннями. Порівняння і метафори поеми ґрунтуються на взаємоінтерпретації: природи за допомогою людського світу, а людини — за допомогою природи. Захід сонця з'являється перед читачем як засмагле обличчя селянина, що повертається з поля, деркач є першим скрипалем лугів, білка — танцівницею лісів, берега — селянкою, що розпустила коси, оплакуючи втрату чоловіка чи сина; з іншого боку, Граф постає перед нами то як кіт, що бачить горобців на високій сосні, то як чапля в бажанні пожерти очима всіх жаб, а то сам скаче, як жаба, наближаючись до Зосі. У численних описах Міцкевичу вдалося майстерно поєднати рух, світло і барви. Світ природи в «Панові Тадеуші» також тісно пов'язаний із фольклором.

Сам автор поеми зізнався в одному з листів: «Те, що там найліпше — це змалювання картин природи нашого краю і наших домашніх обрядів». Серед наведених звичаїв давнього життя в «Панові Тадеуші» до найбільш колоритних належить полювання на ведмедя. Це не просто шляхетська розвага: найбільший у поемі ідеолог полювання, Войський, представляє це як лицарську школу відваги, надаючи йому в такий спосіб морально-патріотичного звучання (звідси його погорда до суперечки Реєнта і Асесора з приводу хортів). Проте в подібних сценах «Пан Тадеуш» прочитується не тільки як іділія. Навряд чи Міцкевичу, який писав поему «на паризькому бруку», вдалося б до кінця втекти від еміграційних клопотів у світ казки. Ці реалії — як зовнішня щодо «Пана Тадеуша» історична дійсність — час від часу проступають у творі. Наприклад, згадувана вже сцена сеймикування в Добжині, демагогічна риторика, безпідставна агресивність, світоглядні екстремізми Бухмана — все це мало нагадувати Міцкевичеві набридливі дискусії на зібраннях паризького «Еміграційного Загалу». На подібні міркування наводить образ товариства Робака. Як стверджує Аліна Вітковська, емісари і таємні товариства не були характерні для наполеонівської доби — тож на початку XIX століття політичні ролі Яцека Сопліці виглядають як історичний анахронізм. Вони стали актуальні саме в сучасні для Міцкевича часи, посівши гідне місце в революційних рухах і в стосунках між еміграцією та вітчизною. Гіркий еміграційний досвід особливо чітко виявляється в «Епілозі», незавершеному поетичному творі, який Міцкевич хотів додати до «Пана Тадеуша». У цій підсумковій частині поет постає як людина зболеної самосвідомості, доглибно вражена переживанням поразки, що принесла історія його особистій долі й долі його народу. Особливо гостро болітиме Міцкевичу відчуття вигнання, для якого безпросвітно чужим залишалося і життя на Заході, і власне еміграційне суспільство, втоплене у сварках, ненависті й дріб'язкових зведеннях рахунків.

Тому поет мав рацію, не включивши «Епілог» до видання поеми. Адже «Пан Тадеуш» було замислено передусім як твір для «оздоровлення» душ польських емігрантів, яких на той час у Парижі та його околицях було близько восьми тисяч — із числа легіонерів війська Наполеона та тих, хто приїхав після поразки листопадового повстання у Варшаві. Міцкевич проникливо змалював найінтимніші марення еміграції — їхні сни про Польщу, в художньому слові уреальнив візію омріяної країни, до якої вони хотіли б повернутися. Він назвав цю країну Литвою, бо це була його «мала батьківщина», насправді ж витворив синтетичний, духовний і матеріальний простір спільної польської вітчизни — країни щастя, краси й добробуту, повної віковичних лісів і звірів, а також людей, глибоко закорінених у життя і старопольську традицію. У такий спосіб «Пан Тадеуш» став національним міфом, який давав можливість вповні усвідомити весь сенс повстанської й еміграційної самопожертви. Тож найбільшою цінністю з'явленою в поемі дійсною є те, що її було принесено в жертву. «Пан Тадеуш» був реалізацією романтичного ідеалу поезії: Міцкевич створив Польщу, якої не було насправді, але яка в художньому представленні передавалась для свідомості майбутніх поколінь і саме в такому образі вона повинна була колись відродитись.

«Епілог» мав також виконувати автоінтерпретаційну функцію, яка б увиразнювала голос автора. Важливим тут є ідейне послання Міцкевича щодо рецепції твору, написаного для «малих людей», бажання, щоби «прості книги» поеми «заблукали під стріхи». Крім того, «Пан Тадеуш» — це також маніфестація індивідуальної творчої особистості автора, яка повинна була створити такий багатий і чарівний світ, щоб артикулювати хоча б частинку істини про себе. Адже безпосередній голос автора, як у жодному іншому творі Міцкевича, зазнав тут цілковитої редукції: оповідь поеми максимально наближена до розмовної мови, до стилю так званої «гавенди» — найбільш репрезентативної літературної форми польської шляхти. Ця близькість мови наратора і мови інших персонажів «Пана Тадеуша» робить просто неможливим розрив між розмовним шаром і літературністю. Міцкевич виступає тут в амплуа народного «віща», намагається в літературному салоні еміграції грати роль народного лірника в природному для нього оточенні сільської громади: як сільський співець-казкар, поєднує пророчі візії з напівлегендарними оповідями про минуле і в такий спосіб реалізує себе як поет у фольклорному розумінні.

Інтертекстуально й генетично «Пан Тадеуш» має в собі співдію різножанрових, формотворчих чинників і різноманітні літературні традиції: польські — «Пан Підстолій» і «Монахомахія» Ігнація Красицького, п'єса «Повернення посла» і повісті Юліана Немцевича, описові поеми Станіслава Трембецького, а також європейські — історичні повісті Вальтера Скотта, поетичні повісті Байрона, класицистичні описові поеми, міщанські ідилії («Герман і Дорота» Гете),

епос Гомера. Від перших інтерпретацій поеми й до сучасної шкільної практики «Пан Тадеуш» жанрово вважався національною епопеєю. Здавалося, що цей благородний жанр мав би нобілізувати поему Міцкевича, яка тим самим мала б додати привабливості й усій польській літературі як головний її твір. Як бачимо, «Пан Тадеуш» гармонійно поєднує в собі як елементи епопеї, так і інших жанрів — гавенди, описової поеми, вальтер-скоттівського роману, залишаючись передусім великою ділією про історичну Польщу, яка має відродитися в майбутньому.

Світова «кар'єра» «Пана Тадеуша» нагадує її рецепцію в Польщі. У слов'янських народів, які в час виходу твору власне пробуджувались до нового історичного життя, цей твір не був актуальним, тож перші переклади обмежувались переважно окремими фрагментами. Серед найбільш ранніх і найважливіших були переклади німецькою (Р. О. Шпацір, З. Ліпінер) та чеською мовами (Е. Красногорської). Український переклад Максима Рильського (1927) вважається одним із найкращих у світовому масштабі, серед української перекладацької практики — конгеніальним.

Варто нагадати, що перші переклади Рильського з Міцкевича з'являються ще в 20-і роки ХХ століття. На той час в українській літературі існували сотні перекладів, переспівів, наслідувань творів польського класика. Ці інтерпретації відрізняються і за ступенем відповідності оригіналу, і за рівнем майстерності. Його балади, сонети, поеми перекладали П. Куліш, М. Старицький, І. Білик, Леся Українка, І. Франко, О. Навроцький та інші. І. Франко неодноразово підкреслював вагоме значення Міцкевича для розвитку української літератури й політичної думки. Багатоаспектну рецепцію Франком творчості Міцкевича можна прирівняти хіба до пізнішого сприйняття польського класика М. Рильським.

Крім епосу Міцкевича «Пан Тадеуш», М. Рильський переклав також поему «Конрад Валенрод», «Додаток» до третьої частини (див. прим. с. 314) «Дзядів» (у перекладі — «Поминки»), балади «Рибка», «Люблю я», «Пані Твардовська», «Чати», «Любовні сонети», «Кримські сонети», ряд ліричних віршів.

У зацікавленні Рильського поезією та особистістю А. Міцкевича відіграв, безперечно, певну роль біографічний фактор. Батько його був із «спольщеної поміщицької родини» (за словами поета), і Максим, як і старші його брати, з дитинства вільно володів польською мовою й прилучився до польської літератури. «У дитинстві я любив, коли старший брат читав мені те місце з «Пана Тадеуша», де описується полювання на ведмедя. Воно і досі здається мені зразком майже дотикальної пластики, верховиною реалістичного змалювання дійсності — хоч власне суто в мисливському розумінні є там чимала домішка фантазії». Розпочинаючи роботу над перекладом цієї поеми, Рильський, як це видно з листа до М. Зерова від 4 квітня 1923 року, спершу береться саме за цю книгу.

Перший варіант перекладу вийшов друком у 1927, а другий, більш удосконалений, був виданий у 1949 році. Рильський ґрунтовно переробив близько 1000 віршових рядків, повністю переписав епілог (у виданні 1927 р. він фігурує як вступ до поеми), намагаючись досягти якнайповнішої відповідності між оригіналом та перекладом. За цей труд Рильський отримав премію польського ПЕН-клубу (1949), а у 1950 році — Державну премію СРСР. Проте на цьому робота над інтерпретацією епосу Міцкевича не завершилась, перекладач вносив виправлення в кожне наступне видання 1955, 1961, 1964 рр. Дійсно, це була справа усього життя — між початком праці над перекладом поеми й завершенням останнього варіанта минуло рівно 40 років.

Додамо, що в умовах тоталітарного режиму якраз переклади були тією сферою діяльності, де Рильський міг бути вільним, де на нього не тиснули ідеологічні обмеження, тягар «соціальних замовлень» і необхідність підкорювати свій талант вимогам часу. Хоча якраз у випадку перекладу «Пана Тадеуша» ідеологічний тиск відіграв свою негативну роль. Це помітно, коли порівняти першу редакцію 1927 року і другу — 1949. Перекладач був змушений внести суттєві правки в епізоди, які стосуються російсько-польських стосунків. З перекладу цілковито зникає властивий оригіналові негативний образ російських військових. Так, характерне й для української мови слово «москалі» (згадати хоча б Тараса Шевченка!) замінюється на позбавлене національних ознак «вояки», «солдати», а замість означення «московський» (звісно, у негативному контексті) з'являється «царський». Особливо «небезпечні» для іміджу Росії — як «старшого брата» навколишніх сусідніх народів — фрази (на зразок: «для хижкої Москви» чи «московщитись» — у значенні зрадати, втратити людську подобу) в пізнішій редакції перекладу взагалі опускаються або передаються описово до невпізнанності.

Звертаючись до перекладів Міцкевича, ми переконуємося, що підґрунтям для теоретичних роздумів та висновків М. Рильського був величезний перекладацький досвід. У статті «Про Адама Міцкевича» поет згадує: «... Я почав (1923 року, здається) свою роботу над перекладом «Пана Тадеуша», яку вважаю одною з найголовніших справ свого життя і до якої раз у раз повертаюсь для усунення хиб та помилок і досягнення максимальної художньої вірності», — підкреслюємо, головною для автора стала саме «вірність», тобто передача змісту, «духу» оригіналу, зображеної в ньому «художньої дійсності». Важливою прикметою стилю Міцкевича є багатство звуків і кольорів, вражаюча мальовничість і музичальність. Ця «творча домінанта» «Пана Тадеуша» надзвичайно імponує перекладачеві — простота, мальовничість і музичальність є рисами, що притаманні й оригінальній творчості М. Рильського, який завжди — і особливо в ранній ліриці та кращих творах останнього періоду — тяжів до яскравих зорових образів, до «живопису словом», а також до мелодійності. В улюбленій з дитинства сцені гри Войського на мисливсько-

му ріжку Рильського — дослідника і перекладача — вражає «дивне поєднання елементів музики з елементами живопису», переданих словом. Натомість епізод з другої книги, в якому описана гра Янкеля на цимбалах, він назвав «стозвучною патетичною симфонією». Створення такого ефекту можливе, як твердив перекладач, лише в поезії: «Передати весь музичний чар опису гри Войського іншою мовою неможливо». Переклади Рильського — суголосного Міцкевичеві поета — передають і образне багатство оригіналу, і версифікаційні особливості, і його мелодику та ритміку. Оскільки Рильський, як ми вже відзначали, не любив «рабські» переклади і віддавав перевагу «творчим», деталі, важливі для художнього задуму, в його перекладах зберігаються, хоч іноді замінюються на рівноцінні або близькі за характером. Головне — це відтворення «художньої реальності» інтерпретованого твору, а не «точна передача усіх слів та образів, навіть якщо вони не відповідають усталеним нормам українського слововживання, — така «точність», доводив поет, лише шкодить перекладові, сам же він у процесі перекладу «особливо старанно добирав барви і звуки української мови».

На думку самого М. Рильського, українська мова за своєю образністю та музичальністю найбільше відповідала художній формі творів Міцкевича. У листі до М. Зерова він писав: «Я думаю, що на українськ(ій) мові «П/ан Тад/еуш/» звучатиме натуральніше, ніж по-російському: цілих перекладів я не читав, але прочитав Меїв переклад одної глави, досить зручний ... але де ж добродушний аромат Міцкевича? Зовсім згубився» (від 4 квітня 1923 р.). А у статті «Співець (А. Міцкевич і переклади його творів)» Рильський висловлює цю ж думку трохи обережніше: «Міцкевич — поет надзвичайної мальовничості слова, надзвичайної мелодійності (а мелодійність найтяжче передавати в перекладі), чим і пояснюються невдачі російських перекладів Шевченка, Верлена, Тичини».

Робота М. Рильського над перекладом «Пана Тадеуша» в сучасній науковій літературі проаналізована досить ґрунтовно. Тут можна назвати спеціальні розвідки С. Г. Миронюк, О. Ларіонової та Зигмунта Гросбарта, статті Г. Кочура, Г. Вервеса (питання це також розглядається і в монографіях останнього, присвячених творчості А. Міцкевича та М. Рильського), а також у рецензіях Є. Єгорової та М. Павлюка на друге видання (1949 р.) перекладу «Пана Тадеуша» Максимом Рильським. Тому обмежимося лише окремими зауваженнями.

Г. Кочур відзначав, що в перекладацькій спадщині М. Рильського переважає «класична манера», тобто прагнення до рівноваги та ясності поетичного слова, чіткість і логічність побудови твору, а також надання переваги класичним віршовим розмірам. Тут, безумовно, зіграли роль належність молодого Рильського до групи поетів-перекладачів, названих «неокласиками», а також вплив М. Зерова, досвідченого майстра перекладу. У передмові до першого видання пе-

рекладу «Пана Тадеуша» Рильський висловив подяку саме Зерову — «порадникові постійному та діяльному».

Можливо, «класичні» уподобання останнього, як і самого Рильського, обумовили вибір віршової форми — олександрійського вірша, що, на його думку, якнайбільше відповідав «розлогії манері» автора. Польську силабіку М. Рильський відтворив шестистопним ямбом із чергуванням на зміну чоловічих і жіночих рим. Проте не можна сказати, що такий крок Рильського-перекладача розв'язував йому всі проблеми в донесенні неповторності оригіналу, бо ж для заміни польського тринадцятискладника замість додавання одного складу при перекладі українською мовою він застосував дванадцятискладник із цезурою посередині. Перекладача критикували за зменшення кількості складів у рядку. Адже у польській мові немає повноголосся, як в українській (brzoza, brzeg czolp — береза, берег, човен), крім того, форма інфінітиву дієслова в українській мові закінчується на голосний, що теж подовжує всі неозначені форми дієслова на один склад порівняно з польською мовою, в якій інфінітив традиційно закінчується на приголосний (spiewac, przemawiac — співати, промовляти). Отже, специфіка цієї пари мов вимагає збільшення, а не зменшення кількості складів. У перекладі «Пана Тадеуша» Адама Міцкевича М. Рильський скоротив катрени, йдучи складнішим шляхом, досягнув при цьому високого естетичного рівня перекладу. Натомість Рильський, як відомо, теоретично обґрунтував і довів на практиці важливість збереження еквівалентності складів у творах із строфічною будовою, зокрема для сонетів («Кримські сонети»).

Він також не дотримувався суцільного (ряд за рядком) перекладу, застосовував засіб «компенсації образу» — тобто перекладач міг певні образи, звороти, деталі, пропущені в одному місці, вносити в найближчі (а іноді, навіть, у віддалені) партії тексту. А також робити окремі доповнення — в ім'я художньої правди, для повнішої передачі духу, настрою оригіналу. В улюбленому епізоді — гри Войськового на мисливському ріжку — знаходимо два такі доповнення, внаслідок чого 41 рядкові оригіналу відповідає 45 рядків перекладу. Польський вчений З. Гросбарт вважав, що певні компоненти перекладу Рильського — майстерне відтворення мелодики та образності — свідчать про сприйняття і в певному сенсі продовження досягнень І. Франка в інтерпретації «Пана Тадеуша».

У XX столітті до творчості Міцкевича зверталось чимало талановитих перекладачів, які відтворили українською мовою майже всю його поетичну спадщину — М. Драй-Хмара, М. Зеров, П. Тичина, М. Бажан, А. Малишко, Л. Первомайський, М. Стельмах, М. Лукаш, Б. Тен, пізніше — В. Струтинський, Г. Кочур, Д. Павличко, Р. Лубківський та інші. Проте в цьому перекладацькому багатоголоссі позиція Рильського є найбільш виразною. Поява першого видання перекладу «Пана Тадеуша» (1927) була прихильно зустрінута польською і українською громадськістю. Відомий польський славіст Маріян Якубець ділився своїми враженнями від його першопрочи-

танья: «Для приємності і задоволення я почав порівнювати його (переклад) із оригіналом. Робив я це також ще й тому, що саме в цей час мій белградський приятель, нині професор місцевого університету, Джордан Жіванович, працював над перекладом польської поеми на сербсько-хорватську мову. Для нього завдання виявилось надзвичайно важким, тому він здійснив переклад прозою, так само вчинив француз Поль Казін. Рильський геніально обійшов труднощі. Його переклад «Пана Тадеуша» є досі неперевершеним на світовому рівні. Він викликав справжню сенсацію як в українському, так і польському середовищі». І дійсно, М. Рильський лишається й нині одним із найглибших інтерпретаторів творчості А. Міцкевича, а його переклад «Пана Тадеуша» майстерно доносить усе багатство оригіналу.

Минає 170 років від часу першого видання «Пана Тадеуша», поеми, що стала найвищим злетом Міцкевича-поета, а одночасно і його лебединою піснею, яка проспівана в душі ідилії про велич історичних подій і велич природи. Твір не перестає дивувати й захоплювати художніми барвами та своїм ідейно-естетичним навантаженням — бережливим ставленням до традицій, реінтерпретацією й апофеозом давнього суспільного устрою Речі Посполитої, виідеалізованої шляхетської держави, яка оновленою мала відродитися разом із майбутніми європейськими країнами.

Подібні судження висловлював А. Міцкевич уже на початку еміграційного шляху, тобто перед написанням свого універсального підсумкового твору, вбачаючи в давніх політичних і духовних чинниках феномен національної ідентичності, яка забезпечить надалі «воскресіння давньої Польщі», адже, на думку поета, «із тих традицій повинна вилонитися і незалежність краю, і майбутня форма його правління».

Адам Міцкевич сповідував тип поета-віща, для якого в межах профетичного месіанізму постійним станом мислення були категорії посвяти, мучеництва і жертвності за вітчизну, в історії якої переломним етапом і відліком нового розвитку стало повстання 1830 року. Саме ця проблема національної ваги неодноразово була предметом поезії та публіцистики А. Міцкевича, який своїм «Паном Тадеушем» прилучився до дискурсу на тему поразки листопадового повстання й пошуку шляхів визволення краю.

У руслі профетичних інтенцій для польського поета-віща візія минулого й майбутнього обумовлювалась вірою в одкровення права та історії, що були складовою месіаністичного покидання, яке Міцкевич реалізував у всій своїй творчості, але найсконденсованіше висловив у двовірші «Історія та профecía»:

Час минулий, як і майбутній, є далекий від нас,
Той осягне майбутнє, хто осмислить минулий час.

Ростислав Радишевський

КІЛЬКА СЛІВ ПЕРЕКЛАДАЧА ДО НОВОГО ВИДАННЯ

Переглядаючи і, звісно, подекуди виправляючи свій переклад «Пана Тадеуша» для нового видання, я відчуваю, що коли б сталося чудо і до мене повернулась молодість, то я всю роботу почав би наново і виконав би її по-новому.

Чудес не буває. Отже, пускаю свій переклад знов між люди, тільки трохи, в міру сил, його причепуривши.

У вступній статті до першого видання (1927 року) я писав:

«Подекуди допустився я свідомих полонізмів у лексиці, а може, й синтаксі... Гадаю, що при певному відчутті міри це — право перекладника».

Можливо, що цим «правом перекладника» я інколи трошки зловживав. Тепер, здається, читач знайде у мене менше «свідомих полонізмів».

Деякі особливості моєї мови, зокрема наголоси, звичні для мене з дитинства, але не узвичаєні в нашій загальнолітературній практиці, нехай залишаються на моєму сумлінні. Хочеться тільки зазначити, що наголос «новий» (поряд з «новий») я вважаю цілком законним. Його вживав Шевченко. Те саме й про наголос «уряд» (а не уряд»). Колись у літературній мові панував саме такий наголос, що й зафіксував у своєму «Словарі» Грінченко.

Дозволю собі тут навести і ліричне закінчення тої моєї давньої вступної статті: «Складаю тут сердечну подяку всім, хто приязним словом та мудрою заохотою сприяв моєму писанню, — з-поміж їх назвати годиться Миколу Зерова, радника повсякчасного й діяльного. Теплим спасибі хотілось би згадати й ту невідому руку, що посадила над річкою мені річку пишну тепер, гіллясту липу: під цим тихим і поважним деревом, що гостинно приймало до себе балакучих бджіл і мовчазного поета, так любо писалося в часи літнього відпочинку; під ним вистигла й постанова довести роботу до краю...»

23 жовтня 1963 року,
Київ

Максим РИЛЬСЬКИЙ

ПАН ТАДЕУШ

або
ОСТАННІЙ НАЇЗД НА ЛИТВИ

*Шляхетська історія 1811–1912 років
у дванадцяти книгах,
писана віршами*



КНИГА ПЕРША



ГОСПОДАРСТВО

Повернення панича додому. — Перша зустріч у кімнаті, друга — при столі. — Поважна наука Судді про гречність. — Політичні уваги Підкоморія щодо мод. — Початок суперечки про Куцого й Сокола. — Жалі Войськового. — Останній возний трибуналу. — Погляд на тодішній стан Литви та Європи.

О краю мій, Литво!¹ Ти на здоров'я схожа!
Яка ти дорогá, лиш той збагнути може,
Хто втратив раз тебе. Як видиво живе,
Тебе малюю я, бо туга серце рве.

О Діво Пресвята, що в Острій світиш Брамі,
І Новогородок² наш отінюєш, і в храмі
У Ченстоховському проміння розлила!¹
Так, як колись мене, малого, ти взяла
І чудом вирвала від хворості страшної
(То неня, силою керована ясною,
Тобі до захисту дала своє дитя, —
І знов прокинулось притьмарене життя,
І вилив на твоїм освяченім порозі
Господній силі я подяки чисті сльози),
Так нас повернеш ти у милий, рідний край!
Тим часом душу цю, де звив гніздо відчай,
Неси на пригорки, на луки оксамитні,
Де води Німану плюскочуться блакитні,
Де червоніє цвіт зелених конюшин,

Де гречка — ніби сніг, свиріпа — як бурштин,
Де хвилі срібляні високе котить жито.
Пшеничні колоски мов золотом налито,
Де квітчана межа звивається, як пас,
І груша на межі схиляється всякчас.

Серед таких ланів, край голубої річки,
В березовім гаю фільварок невеличкий
Стояв красуючись. Кругом тополь ряди,
Як захист од вітрів, що віють завсігди
Пори осінньої. Домок, хоч нехимерний,
Але збудований на камені майстерно,
Побілений як слід, — видніш тому було,
Що мав навколо він темно-зелене тло;
Велика, чепурна виднілася стодола,
І золотилися тяжкі скирти довкола —
Набуток рільника з широкополич нив.
Струнких копиць та кіп ти б навіть не злічив,
Кругом розсипаних по полю, наче зорі.
Не плуг, не два, не три тут, певно, землю оре,
Наказом всі одним посилені в поля.
Яка ж бо чорна тут скороджена рілля,
Яка вона пухка — мов грядка на городі!
Тож, певне, тут і лад, і згода у господі!
Широка брама всім дає зичливу вість,
Що добре прийнятий тут кожен буде гість.

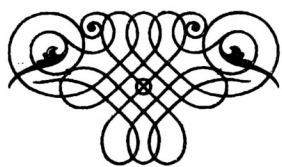
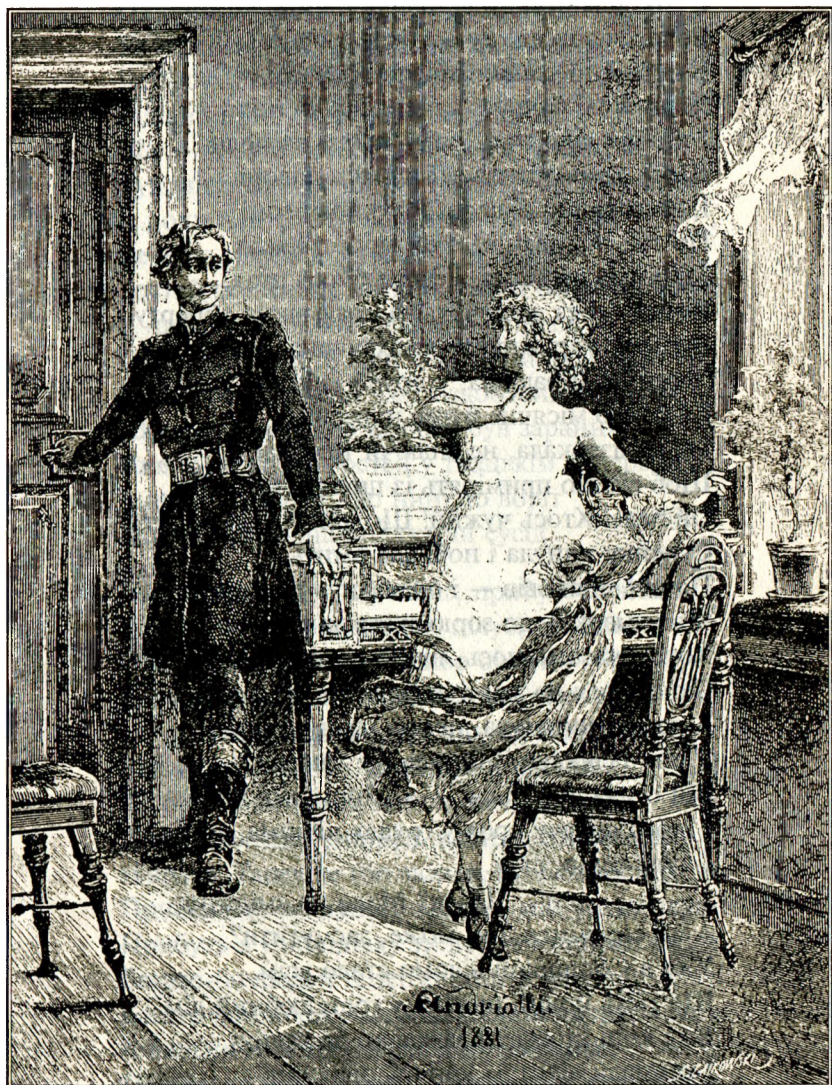
Отож якогось дня на бричці парокінній
В'їжджає в двір панич — і, повен нетерпіння,
Прямує до дверей дедалі радісніш
(А коні пущені смачний жують шпориш).
Одначе ні душі ні в вікнах, ні круг хати
Не видно. Пусто скрізь, і двері всі узято
На давні закрутки. Тож їх він одчинив
Тихенько (не хотів шукать робітників
І їх розпитувать). Гість, видно, дуже радий
Побачить цих кімнат низеньких анфілади,
Ці меблі, ці ряди обтяжених полиць:
Таке кохане все, знайоме до дрібниць,

Хоч бачене давно. Панич у місті вчився,
Науку довершив і вдома опинився.
Уважно огляда, як сестер та братів,
І стіни, і кутки, де хлопчиком ходив.
Ті ж лави, ті ж кругом шпалери старовинні,
Що споглядав колись у радості невинній,
Та все поменшало і все не так блищить.
От, наче давній друг, старий портрет висить:
Костюшко ³ в краківській чемерці ⁴ і при зброї,
Із шаблею в руці та з поглядом героя.
Таким він був, мабуть, коли заприсягав,
Що все своє життя на той вівтар поклав,
Де серце страдницьке великої вітчизни, —
І клявся, осяйний, розчулений та грізний,
Що прожене мечем трьох збройних владарів
Чи сам паде на меч ⁵.

Ось погляд опустил
У польським одязі пан Рейтан ⁶, повен болю,
Що славний рідний край свою утратив волю;
Ніж у руці його, а перед ним «Федон» ⁷
І давня оповідь, як жив і вмер Катон ⁸.
Ясінський ⁹ он, юнак, і гордий, і похмурий,
І вірний друг його в погожий час і в бурі —
Хоробрий Корсак ¹⁰. Скрізь постави вояків,
Пожежа, зброя, дим, загони москалів,
Сусідів і братів неутомленні свари...
А з шафи дивляться по-дружньому дзиґари,
Знайомі з давніх літ. Він радісно підбіг,
Немовби привітать хотівши любо їх,
І за шнурок потяг, бажаючи почути
Оту Домбровського мазурку ¹¹, що забути
Ніде б не міг поляк. Дзвенить вона, співа, —
І спомин юності у серці виплива.
По дому ходить гість, шукаючи кімнати,
Де довелось йому рости та виростати...
Найшов — і відступив здивовано панич:
Там жінка мешкає, це безперечна річ!
Та хто ж то? Дядько ж бо так досі й не женився,

А тітці Петербург давно вже полюбився!
То, може, ключниця? Одначе — фортеп'ян,
І ноти, і книжки, і золотий туман
Якогось милого, затишного безладдя...
Ні! Ручка молода в цій поралась шухляді!
Біленька сукня он, готова до вбрання
І кинута чомусь недбало, навмання;
Он пишно на вікні лілові та багрянні,
В вазонах розцвіли левкої та герані.
Тут подорожній став, поглянув у вікно —
І знов дивується: де кропива давно
Густими, темними кущами розросталась, —
Братки з шавлією в розмові запишались
І, ніби сплетена у цифри та слова,
Шовкова з м'ятою стелилася трава.
Грядки хтось поливав недавньою порою,
Коновка-бо в траві стояла із водою,
Та садівниці вже не бачити й не знать,
Хоча ворітця ще від дотику тремтять
І слід маленької, дівочої б то, ніжки,
Що ані туфельки на ній, ані панчішки,
Лишивсь на білому, неначе сніг, піску.
Хтось, видно, перебіг недавно в квітнику
Ходою бистрою, квапливою й легкою,
Аж ледве до землі торкаючись ногою.

Замислено панич спинився край вікна...
Навколо дух квіток, та літня тишина,
Та бджоли десь гудуть, п'ючи меди солодкі...
Він дума: вернеться-таки ж вона з проходки;
Очима по слідах стривожено блука
І мислить: хто ж би то? І звідки? І яка?
Враз глянув: на паркан, від моху посивілий,
Злетіла дівчинка, неначе привид милий!
Біленьке, мов той пух, легеньке убрання
Вкриває перса їй, а плечі відслоня.
(Одежа, бачите, для тихої години,
Коли ніхто чужий литвинки не зустрине.)



Хоча й на самоті, а перса якщільніш
Прикрила ручками, гнучка, немов комиш;
Волосся золоте, зачесане над чолом,
В промінні сонячнім сіяє ореолом,
Лиця ж не бачити: схилилась до гілля
І пильно дивиться крізь нього на поля.
Щось запримітила, ударила в долоні
І, засміявшись, через квітки червоні
По тих поливаних, укоханих грядках
Майнула до вікна, неначе білий птах.
Вмить через дощечку, на край вікна обперту,
В кімнату пурхнула, всміхаючись одверто,
Легенька й радісна, у літній тишині,
Як сяйво місячне буває навесні,
Іде до дзеркала, не знаючи тривоги,
Щоб сукню примірять із шовку снігового...
Ой леле! Хтось чужий! Що діять? Що робить?
Сукенку кинула і побіліла вмить...
Панич зняковів — і спалахнув рум'яно,
Мов хмарка, що зорю зустріла раннім-рано.
Хотів сказати щось, та що сказати і як?
Склонився до землі схвильований юнак,
А панна зойкнула, немов мала дитина,
У сні налякана. Минула ще хвилинка —
Він стиха дивиться, — а панни вже нема,
І щось пекучу кров у грудях підійма,
І чути серця стук...

Що ж? Мало це смішити,
А чи соромити, чи, може, засмутити?
Уже в Сопліцівці відомо стало всім,
Що гість новий прибув у гостелюбний дім,
Вже коні стомлені заведено до стайні,
І всипали вівса їм конярі, звичайні
Вітати гойно всіх, хто в хутір заїздив, —
Сопліца-бо, суддя, старошляхетський вів
Порядок у житті своєму і в господі:
Він коней, всупереч отій новітній моді,
Ніколи в заїзди на корм не відсилав,

А власний їм обрік та сіно видавав.
Одначе челяді не видно для вітання ^{II},
Та не тому, що зле їй дано виховання:
Чекають Войського ^{III}, що хоче так як слід
Віддать прибулому пошану і привіт.
Він — давній приятель хазяїна, Сопліци, —
Тут за порядком звик по всім дворі дивиться
І, поки пан Суддя повернеться з полів,
Вечерю готувать і накривать велів.
Гостей приймати звик: під шум бенкетів милий
У нього кучері, як срібло, посивіли.
Отож, здійнявши свій домашній пудерман ¹²,
Він старосвітський вдяг оздоблений каптан,
Що наготований в кімнаті був зарання:
Вже ж не вітать гостей у ткацькім пудермані!
А добре зналося, що нині до воріт
Прибуде не одна сусідка чи сусід.

Пан Войський — на поріг, прибулого вітає.
Пізнав — і, скрикнувши, цілує, обіймає...
Розмова мішана похапливо біжить,
В якій хотілось би події всі вмістити
За чималенький час; тут вигуки й вітання,
Вітання ще нові, і усміхи, й зітханья...
Коли ж, здавалося, настав уже відплив,
Пан Войський хлопцеві новини ознаймив:
«Гаразд, Тадеуше (бо звався, як Костюшко,
Приїжджий молодик). Гаразд, мій Тадеушку:
Прибуть в Сопліцівку ти добрий вибрав час,
Багато-бо людей тепер гостює в нас,
Багато панночок — є вибір знаменитий!
А дядько твій тебе намислив оженити.
Прибув за кілька день сюди граничний суд ¹³
Та й Граф, що з ним процес узавтра буде тут;
З жоною й дочками приїхав Підкоморій... ^{IV}
Давно скінчить пора сусідські чвари й спори!
От молодь і пішла на влови до дібров,
Зі старшими Суддя на житній лан пішов —

Женців доглянути. Он, бачиш, лан під гаєм?
Ходімо зустрічатъ! Ми скоро їх спіткаєм!»

Идуть дорогою. Розмова не вгава.
Вечірній вітерець здалека повіва,
І сонце котиться на тихий відпочинок,
Червоне й радісне, немов після обжинок
Здоровий, повний вид щасливого женця,
Що, праці ревної дїждавшися кінця,
В сім'ї вечеряє.

Туманяться дїброви,
І присмерк виповня високий бір сосновий,
Що, злившиися в одно, стоїть, неначе дїм,
Промінням на даху освітлений ясним.
Останні відблиски проглянули крізь віти,
Мов свічки сяєво в віконниці прикриті, —
І згасли. На полях не чутъ серпів і кіс:
Їм вечір супокій і злагоду приніс.
Такі-бо, бачите, порядки у Сопліци:
Як сонце спочива — спочить усім годиться!
Віз недокладений вертається з ланів,
Своєю легкістю дивуючи волів.

Аж ось і стрінута веселу всю громаду,
Що йшла, тримаючись усталеного ладу:
Спереду дїтвора, там старші і панни,
А хлопці по боках. Закон старовини
Казав, щоб паничам з паннами не мішатись,
Давать дорогу їм і осторонь триматись.
Чинити так ніхто нікому не велить,
Та кожен знає й сам, як слід ходити й житъ,
І пана Судію шануючи, мов тата,
Воліє прадїдних звичаїв не ламати.
Господар так було провадить молодим:
«Порядком держитись й сім'я, і двір, і дїм,
Без нього падають у глибочинь неслави
Народи і царі, державці і держави».
То кожен — чи слуга, а чи вельможний гість —
В господі у Судді в порядку п'є і їсть.

Небожа привітав Сопліца нехапливо,
Дав руку цілувать, веселий та щасливий,
І сам поцілував Тадеуша в щоку,
Зганяючи з очей оту сльозу швидко,
Що більше за слова до серця промовляє.
Усі примітили, як хлопця він кохає.

Хазяїнові вслід плавма плило із нив:
Отара з меканням верталась до хлівів,
І туча куряви тяглася з пасовиська;
Там, далі, лясканням предовгого бичиська
Тірольських пастухи загонили корів¹⁴,
Що в кожній дзвінок на пасочку дзвенів;
Нарешті, конярі ведуть і гонять коней...
Уже гучне відро в криниці темній тоне
І все до жолоба старого надбіга:
Вечірня з'єднує усіх тварин жага.
Суддя, хоч стомлений, підходить до криниці:
Хазяйське око скрізь повинне додивиться
І все оглянути як слід на схилі дня:
Хазяйське око, бач, насичує коня.
У сінях Войський пан із Возним^v сперечався,
Бо Возний, поки люд наїжджий забавлявся
В полях, по запустах, — чомусь подав наказ
Вечерю влаштувать не в домі, а якраз
По другий бік двора, де замкові руїни
Підносили свої камінні давні стіни.
Це що за хитрощі? Пан Войський вдався в гнів,
Та Возний план таки до решти свій довів,
І пізно касувать, бо й стіл уже накрито.
Доводиться гостей до замка запросити.

Дорогою Судді Протазій поясняв,
Для чого він наказ господаря зламав:
У замку зала б то і вища, й обширніша,
І, щоб приймать гостей, запевне вигідніша —
Усякий згодиться і кожен все те зна.
А що нема шибок у вікнах, що стіна
Десь там потріскалась — так це ж такі дрібниці!

(Так каже — і Судді, в ознаку таємниці,
Щораз підморгує. Велику, бачте, ціль
На оці Возний мав.)

Як за версту відтіль,
Од дому Судії, старих часів уламок,
Стояв горешківський давно спустілий замок.
Горешко смерть прийняв у чварах, у війні,
Маєтки взяв уряд, — і знищено в ті дні
Те, що роки жило, цвіло і розвивалось,
Де учти голосні та бенкети справлялись.
Частину за борги уже багато літ
Забрав собі то той, то інший знов сусід,
Частину — родичі з жіночого коліна.
Та от ще ця стоїть занедбана руїна,
Що прості шляхтичі і дарма б не взяли,
Такі-бо витрати на замок той були.
Лиш Граф, близький сусід, Горешків дальній родич,
Вподобав ці старі бійниці, вежі, сходи:
Він по чужих краях недавно мандрував
І, тільки глянувши, упевнено сказав,
Що дім готичної, мовляв, архітектури,
Хоч говорив Суддя про того ж замка мури,
Що майстер з Вільна був, отож ніяк не гот¹⁵.
Граф був романтиком, аматором пригод —
І замком захотів як стій оволодіти.
Так само і Суддя. Процес зайшов кипіти:
То земство, то уряд губернський, то сенат¹⁶,
Аж знову діло все вернулося назад —
Великі і Судді, і Графу давши збитки —
На пограничний суд... Вже з'їхалися й свідки,
Щоб дати справі тій належний рішенець
І чварам бажаний покласти враз кінець.

Протазій слухність мав, що замкова кімната
Придатна, щоб гостей і суд весь трактувати:
Неначе рефектар¹⁷, простора та ясна,
Кругом пліястрами¹⁸ оздоблена вона;
Округле, без окрас у ній склепіння строге,

На стінах же висять оленів, лосів роги,
І скрізь підписано, хто й де уполював.
Серед трофеїв тих горешківських сіяв
Півкозиць ¹⁹: давній герб, в боях і в учтах знаний.

От гості сходяться. Усяк святочно вбраний,
Усякий, знаючи, як жить серед людей,
Розмову повагом незмушену веде.
Ввійшли, спинилися і утворили коло.
Для Підкоморія найвище місце столу
Лишили, бо такий і вік його, й уряд.
Він низько кланявся, як каже давній лад,
Панам і паніям, і молоді і старшим,
На покуть ідучи своїм поважним маршем,
Праворуч Судія, а ксьондз при ньому став
І по-латинському молитву прочитав.
По чарці випито. Усі круг столу сіли
І мовчки холодник литовський жваво їли.

Тадеуш, яко гість, побіля пишних дам
Сів при господарі, хоч молодим літам
Належало б лише в кінці стола сидіти.
Ще поруч місце є. Все так як слід накрито
І невідомого прибульця дожида.
Суддя уже не раз на двері погляда,
Тадеуш і собі перебіга очима,
Немовби дивне щось таїться за дверима.
Що з того, що панни сіяють край стола,
Що навіть короля потішити б могла
Краса їх молода, як квітка в темнім гаї:
Він тої, що нема, уважно виглядає!
Звичайно, загадка! У молодих літах
Шукаєм щастя ми свого в загадках.
Вродлива поруч з ним сидить Підкоморанка,
Та він ні разу їй не наливає склянки,
Тарілок не зміня, не подає їй страв
І ніби нехотя слів зо двоє сказав,
Тому й не вплива з почтивої розмови
Його столичний блиск ²⁰ і виховання нове.

Порожнє місце те, де люба таїна,
Вже не порожнє, ні! Він виповнив до дна
Його уявою, бажаннями, гадками,
Що ніби ті жабки на луці, між квітками
Плигають радісно над вечір дощовий, —
І образ перед ним підноситься живий,
Як пишна лілія на водянім просторі.

Дочці своїй вина наливши, Підкоморій
Молодшій передав тарілку огірків
І гірко вимовив: «Багато я прожив,
Вже й недолугий став, проте своїм же дочкам
Служить доводиться...» Враз кинулись гурточком
Сусіди молоді на послуги паннам.
Тут слово забира собі господар сам,
З докором бідного оглянувши небожа
І келиха вином доливши: «Це-то гоже!
Яке-то повелось тепера між людьми!
Йдучи за модою, в столиці молодь ми
Шлемо учитися: хай діти та онуки
Навчаються, мовляв, столичної науки...
Навчились, що й казати! Це просто горе й жах,
Що їх поводитись не вчать у городах!
Бувало, молодик між панства вчився жити!
Я сам, як знаєте, прожив юнацькі літа
У Підкоморія при батьковім дворі
В ділах, у бенкетах, у войовничій грі
(Тут Підкоморія потиснув за коліна),
Кому ж і дякувать, що я тепер людина?
То Воевода-пан, шановний ваш отець,
Був за отця й мені... Ішовши навпростець,
Хоч я великої і не зробив кар'єри
І землю став орать без жодної химери,
Але зате ніхто мені не дорікав,
Щоб гречність словом я чи вчинками злавав.
Хтось, може, думає, що то нехитра штука?
Ні! Гречність — то складна і нелегка наука!
На тім ще не кінець, щоб зручний дати уклін,

Ногою там крутнуть (це вмiє не один,
Не два!) — iз усмiхом не знать кого вiтати!
Цю гречнiсть можемо купецькою назвати,
А старопольською не назовемо, нi!
Бо гречнiсть — то для всiх, як зброя на вiйнi,
Але для кожного окрема i вiдмiнна.
Збагнiмо: iнших слiв достойна є дитина,
Анiж дорослий муж. Ба й кожен стан i вiк
Чимсь одрiзняється: то жiнка й чоловiк,
То пан iз слугами, то з милим наречена.
Всiм треба вчитися i знати достеменно,
Про що, i з ким, i як, i скiльки говорить
I гречнiсть кожному належну придiлить.
От за моiх часiв пани вели розмови
Про дiї рицарськi, про герци та про лови,
А з шляхтою — про суд, про мiсто й магiстрат,
Щоб пересвiдчився з розмови шляхтич-брат,
Що i його життя пани не забувають,
Боронять скрiзь його i за нiщо не мають.
Тепер i не питай: хто ти i вiдкiля!
Однаково усiх несе свята земля,
I всi однаково заходять у покої,
Аби-но з гаманцем... Погано, як з бiдою!
Тепер до грошикiв, до грошей ласий пан,
Немов за давнiх лiт отой Веспасiан ²¹,
Що тiльки б золото, а звiдки — то й не гляне.
Тепер хто при грошах — ото вже й гiсть бажаний!»

Тут оком по гостях Суддя нараз повiв,
Бо хоч розважно вiн i плавно говорив,
Та знав, що молодiж, шумлива i гаряча,
Широкi слухати промови нетерпляча.
Одначе всi сидять, напружуючи слух:
Либонь, почувся б i пролiтання мух.
На Пiдкоморiя промовець поглядає, —
Той головою в такт словам його киває.
Свiй келих i його ущерть Суддя налив
I далi рiч свою розсудливо повiв:

«Наука гречності — не смішки і не жарти,
Це діло пильної, панове, думки варте.
На шалі кинувши, що важить наш сусід,
Ми і самих себе оцінимо як слід.
Тому звичайності учітеся, панове,
Бо нею світ живе, у ній — життя основи,
Родинне вогнище, відносини держав —
У ній і джерело утіхи та забав.
Так старші думали, а зрештою...» Суворим
Тут на Тадеуша Суддя поглянув зором
І, певне, виректи жорстоке щось хотів.

У табакирку враз коштовну задзвонив
І слово взяв собі вельможний Підкоморій:
«Сусіде любий мій! Було ще більше горе
За наших з вами літ. Чи то вже інший час,
Чи звичаї нові — не так *тепер* у нас!
Ох, пам'ятаю я, ганьби якої й шкоди
Французькі серед нас тут наробили моди!²²
На край наш предківський найшла тоді біда:
Французиків до нас налинула орда,
Що кпила з побуту, з релігії святої,
Ганьбила наш народ і навіть давні строї.
Було, аж скривившся, як бачиш юнаків,
Що цвенькають у ніс, а часом без носів,
І проповідують, заглиблені в газети,
І кодекси нові, і ніві туалети!
І що ж ви думали? Той дикий ураган
Заполонив серця і в старших громадян:
Як хоче Бог скарать, то розум одбирає.
Тому-то серед нас новітні ті ногаї²³
Ходили, сіючи розпусту між уми,
Лякаючи народ страшніше від чуми!
І хоч поспільство їм не раз і дорікало,
Та все-таки взірець і приклад їхній брало
В ідеях, виразах і в убраннях дівчат...
Перед неволею — свавольний маскаррад!

Ото пригадую — хоч був іще малим я —

Один такий дивак у нас прославив ім'я:
Підчашич ²⁴ молодий прибув з чужих земель
У фраку модному — достоту журавель!
За ним же й бігали, як ті пташки за кобцем ^{25 (VI)},
І плазувало все перед нікчемним хлопцем.
Всі заздрили домам, куди він заїжджав
І де спинялася, на сміх курей та гав,
Його фарбована, чудацька дурундулька,
Що по-французькому зоветься каріулька ²⁶.
Лакеїв не було: іззаду пара псів,
Спереду німчура ²⁷ худий, як смерть, сидів;
Він довгі ноги мав, немов тички до хмелю,
Перуку ²⁸ тріпану, подібну до куделі,
Ще й срібні гудзики та срібні гапlickи.
Старі аж пирскали тихенько з-під руки,
А простий люд казав при сміху та при лайці,
Що то венецький чорт в німецькій тарадайці.
Того Підчашича хоч довго малювать,
Та з мавпою його найкраще порівнять!
Перука — як ковгун, обсіпаний мукою
(За «золоте руно» ²⁹ він мав її з пихою),
І чудернацький стрій, що сором брав і сміх, —
Та чудернацьким хто його назвати б міг?
Де ж пак: сказали б тут, що ти культурі ворог,
Не віриш у прогрес, борониш тлін і порох!
«Реформи треба нам! — Підчашич аж кричав. —
Цивілізації, загальнолюдських прав!»
Він істину нову привіз із-за кордону,
Що люди рівні всі, хоч чули ми й з амвону
Ту саму істину від наших же ксьондзів...
Та він здійснити, бач, її в житті хотів, —
І в нас не вірили нікому і нічому,
Коли того нема в часописі чужому.
Та — рівність рівністю! — він звав себе маркіз:
З Парижа титул цей, як і собак, привіз, —
А там носилися з маркізами, як дурні,
Французи, мудреці, як той казав, культурні.
Минув якийсь там рік, з'явився лад новий,

І титул «демократ» привозить він як стій.
Знов мода міниться, і в час Наполеона³⁰
Підчашич прибува із титулом барона.
Коли б іще пожив, то, може, в інший час
Знов з іншим титулом пишався б серед нас,
Бо у Парижі тім щорік нова відміна,
А ми мавпуємо, як старшого дитина!

Але ж *тепер*, кажу, — Всевишньому хвала! —
Коли хто за кордон молодших одсила,
То не для того вже, щоб кпини слухать марні
І вчитись розуму в газетках та в кав'ярні³¹.
Тепер Наполеон, великий патріот,
Там часу не дає для дурноверхих мод.
Там зброю гостряться — воскресла наша слава, —
А вже де слава є, то буде і держава!
От тільки сумно нам чекати, виглядять
І дні без подвигів, без діла марнувать.
Вони далеко ще... Так рідко чуть новини... —
Промовець глянув тут на ксьондза-бернардина³². —
Панотче! Чуть мені недавно довелось,
Що із-за Німану³³ отримали ви щось?»
«Нічого, аніні! — ксьондз Робак на те слово
(Похмуро слухав він необережну мову). —
Що там політика? Як лист я і дістав
З Варшави там, чи що, то бернардинських справ
Воно стосується. Пощо це при вечері?
Там справи Божеські, а не земні химери!»

І скося глянув ксьондз туди, де новий гість
В розмови не встрява, а смачно п'є та їсть, —
Російський капітан, старий Нікіта Риков,
Що близько мав постій. (Суддя його закликав
Задля звичайності.) Преширий чоловік,
Поміж поляками давно він жити звик,
Водити хліб та сіль. Отож слова останні
Вояку вивели з приємного мовчання.
І мовив так старий, бувалий капітан:
«Усе цікавиться наш Підкоморій-пан,

Що там з Варшавою, а що там з Бонапартом.
Ойчизна! Знаю я: це сказано не жартом!
Панове, я не шпиг. По-польськи говорю,
Коли не б'ємося, то з вами п'ю й курю.
Ойчизна! Хто її не любить, не кохає!
Сьогодні нам бенкет, а завтра що чекає?
Було з французами гуляємо й п'ємо...
І раптом: у штики! Устанемо й б'ємо.
У нас прислів'я є: хто любить, той і чубить.
Кажу вам, що труба небавом нам протрубить,
І закиплять діла такі, що аж ну-ну!
Усе заноситься, панове, на війну!
От, скажемо, таке я знаю: до майора
До Плута ад'ютант із штабу позавчора
Прибув з депешею: наготові быть,
Бо, може, прийдеться піти в далеку путь.
Ну, вже й фігурка той Наполеон, панове!
Нам без Суворова ³⁴ із ним тяжкенька мова.
Суворов був чаклун — чаклун і Бонапарт ^{VII}.
На чари чари йшли, а це чогось та варт!
От раз Наполеон у лиса обернувся,
Суворов — у хорта та й доганять метнувся,
Як вихор, летючи по горах, по ярах...
Наполеон котом зробився ув очах —
Та дряпать, та кусать у лютості скаженій...»
Тут Риков зупинивсь і взявся до печені...
Аж двері — навстіжень. До пишного стола
Особа спізнена швиденько увійшла.
Все панство в бік її очима повернулось,
І уклонилося, і приязно всміхнулось.
Тадеуш, стежачи з увагою за цим,
Помітив, що вона була знайома всім.
Стрункий жіночий стан, дозрілий і повабний,
А перса пишні їй матерія едwabна
Оповила. В руках тонкий тремтів вахляр
(Хоч душно й не було). Він грав, неначе жар
І іскри розсипав мінливо-кольорові
Дощем веселчастим. У зачісці чудовій

Стрічки звивалися рожеві, а між них —
Брильянт, мов та зоря в високостях ясних.
Добірне все було, як у велике свято,
Що навіть декому здавалось забагато
Пишноти для села.

Її маленьких ніг

З-під сукні аж ніхто добачити не міг,
Бо бистро пурхнула, неначе перепілка,
Де жде давно її незаймана тарілка.
Та тільки труднощі спіткала за столом,
Бо гості в три ряди містилися кругом,
Не всі на дзигликах: поставлено і лави...
Вона між лавами просовується жваво,
Як м'ячик котиться, вклоняючись усім,
І грає усміхом веселим та легким.
У тій прудкій ході її прозора шлярка
Когось зачіплює. Вона крутнулась шпарко —
І до Тадеуша склонилась на плече,
Аж стало вмить йому і зимно, й гаряче.
Любесенько його вона перепросила
І сіла на стілець — та й трошечки не їла!
Граційно бавилась оздобним вахлярем,
Присутніх поглядом палила, як огнем,
Та, поправляючи тонке своє одіння,
Брабантські гладила коронки ³⁵ старовинні.
Тим часом при столі, спочатку як комиш
Тихеньким шемранням, дедалі голосніш
Розкочувалися незмушені розмови.
Між чоловіками зайшло якраз про лови.
Асесор з Реєнтом ^{viii}, як двоє ворогів,
Сперечку почали про фаворитних псів:
Пан Реєнт, Куцого хазяїн гордовитий,
Доводив гаряче, що зайця ізловити
Учора тільки й міг його любимий пес.
Асесор, слухавши, аж затремтів увесь
І Соколові честь в речах віддав велику
І доказів тому приводячи без ліку.
Усі втручалися: хто Куцого хвалив,

Хто славу Сокола запально боронив —
Ті з міною знавців, ті як наочні свідки.
Суддя тихесенько до нової сусідки
Звернувся: «Я прошу́ за зле цього не брать,
Але з вечерею ми не могли чекать:
Всі зголодніли ми, блукаючи полями...
Гадав я, що тебе й не буде поміж нами».
По слові тім Суддя вина собі налляв
І про політику щось міркувать почав
З сусідом. Так усіх розмова захопила.

Тадеуш приміча, яка сусідка мила
Йому лучилася. Недарма ж той стілець
Тривожив юнака! Оце ж і рішенець
І здогадів його, і неясної мрії,
Відгадка таємниць і здійснення надії!
Оце ж і є вона — та, що недавно стрів!
(Це долі вироком Тадеуш пояснив.)
Ця, правда, нібито повніша видається, —
Чи не від одягу?

Не так волосся в'ється
В тамтої, золотом осяявши чоло, —
Але ж освітлення таке тоді було.
Обличчя він тоді й не бачив — так майнула —
Але красу душа відчула і збагнула.
Давно він одгадав огонь тих оченят
І усміх любих уст, що до вишень-близнят
Подібні свіжістю та кольором карміну.
Найбільшу щодо літ побачив він одміну,
Бо ж садівниця та — немов іше дитя,
А ця — вогонь і цвіт дозрілого життя.
А врешті... то здалось... чи ж метрики питати,
Як серце молоде і на любов багате,
Як перших любощів почався перший крок,
І легко віриться у молодість жінок,
У їх невинноші!

Хоча двадцяте літо
Ішло Тадеушу, хоч він побачив світу,

Та, ксьондза строгого слухняний ученик,
В суворій чистоті хлопчина жити звик;
До того, хоч палкий, у поривах гарячий,
Він був невинної, дитинячої вдачі.
Тепер лиш, вирвавшись на волю з кайданів,
З тієї волі він скористатись хотів.
Свою красу він знав, а молодою кров'ю
Удався в рід Соплиц, що в силі та здоров'ю
Пишали. Мавши хіть до шаблі, до війни,
Не конче до книжок хапалися вони.
Тадеуш предківську одідичив породу:
Був добрий верхівник, страху не видав зроду,
Хоч зовсім не дурний, наук не пильнував
І часу зайвого для них не віддавав:
Волів з рушницею гасати серед поля
Чи битись на шаблях. Була відома воля
Для нього батькова: у війську мав служити,
Тож мріяв про мундир і барабан щомить.
Та дядько все змінив, сказавши оселитись
На хуторі малім, а там і одружитись,
І поле ріднее орати й засівать;
Пізніше ж обіцяв і весь маєток дати.

Хлопчину гожого помітивши, сусідка
Уважний погляд свій на нім спиняла зрідка,
А далі все частіш. Стрункий, мов осокір,
Рамена мав міцні і соколинний зір,
Що в ньому молодість одвагою кипіла.
Обличчя молоде йому щораз шаріло,
Коли він поглядом красуню зустрічав.
Та вже насмілився, вже прямо поглядав, —
Дивилась і вона. Їх очі променисті
Горіли, стрівшись, немов свічки паристі.

От по-французькому звертається вона:
«Прибув із Вільна пан, ото ж новини зна,
Літературний смак і всі його відміни?»
Так мова постає і, ніби річка, плине —
Про жанри, про пейзаж, про різних малярів,

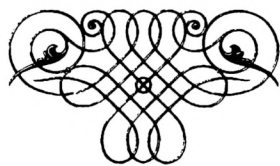
Про композиторів, балет і тенорів.
Сусідка, досвідом у справах тих багата,
І не Тадеуша могла б перелякати.
Як учень, він і слів не віднайде таких, —
А дуже б не хотів узятим бути на сміх
За неосвіченість... Вона це примічає
(Не зла учителька!) — і в інший бік звертає.
Говорить про село, про клопоти, про нуд,
Про те, як бавитись найліпше можна тут,
Себе розважити і друзям дати розвагу.
Все це в Тадеуші роздмухує відвагу,
І, увійшовши в той давно знайомий круг,
За півгодини він — її найкращий друг!
Вже навіть почали потроху й жартувати,
Та сперечатися, та мило пустувати.
Вона, узявши хліб, зліпила кульок три,
До прецікавої готуючися гри, —
І каже вибрати. Найближчу взяв він сміло.
Сусідка в відповідь лиш усміхнулась мило,
Підкоморівен двох той вибір засмутив...
Сам, правда, змісту він у гри не зрозумів.

Щось інше сталося на чоловічій лаві:
Боронці Сокола уже не раді й страви,
І тих, хто Куцого небачно боронив,
Б'ють, не жаліючи, списками гострих слів,
Словами дотепу, неначе оси, жалять
І навіть поглядом немилосердно палять.
Вже й не їдять, лиш п'ють, стискають кулаки,
А Реєнт, у речах і висловах палкий
(Був адвокатом, бач, раніше пан Болеста,
Любив гучні слова і красномовні жести),
Зібгався, скорчився і пальці виставляв,
Що ними рухи псів предивно удавав.
«Ату! — смикнули пси обидва, як годиться,
Мов разом спущені курки два у рушниці, —
Ату! Ату! Пішли, а заєць смик убік,
Пси також. — Пальцями показує те «смик»

І ніби в зайця весь уявлено цілить. —
Тут Сокіл — наперед, та бачу вже, що змилить;
Бо заєць не дурний, бувалий заєць був.
Коли ото собак іззаду він почув, —
Праворуч плиг! Агу! — і пси наздоганяти
Ліворуч фіть! Лови, бо утече, проклятий,
До лісу утече! Кричу, трублю у ріг,
Стискаю остроги... Мій Куций тут надбіг
І — хап!»

Тут запальний оратор та мисливий
Руками перебіг, од захвату щасливий,
У бік Тадеуша плигаючи, мов цап,
І в ухо хлопцеві зненацька крикнув: «Хап!»
Тадеуш як на те до милої красуні
В розмові прихилив уста і щоки юні,
Що й кучері її торкалися його.
Не розуміючи, для чого і чого
Над ухом гість кричить, він швидко відхилився
І, зашарівшись, круг себе подивився.
Як сплетені гілки зненацька розірве
Холодний буревій, що трощить і реве,
Так слово голосне, гаряче аж до шалу,
Обличчя схилені без жалю розірвало.
Тадеуш змішаний, одначе, догадав.
«Я знаю, Реєнте, — він лагідно почав, —
Що Куций — славний пес, от тільки ще чи спритний?»
«Іще б не спритний був мій песик фаворитний!»
Тадеуш і на-те: «Я поглядом одним
Зумів у Куцому побачити стрункім,
Що то коштовний хорт при різних полюваннях...»

Ще не дослухавши і слів його останніх,
Асесор затремтів, немовби став на приск,
І на Тадеуша зиркнув, як василіск³⁶.
Асесор не любив ні жестів, ані криків,
Та хто його на бал або на сеймик кликав,
Той добре знав його відгострений язик.
Такі він жартики komponувати звик,



Що навіть можна б їх в календарі ³⁷ вмістити.
Умів усякого словами підчепити!
Він і достатками давніше володів,
Та за бенкетами, за вловами поплив
Із щедрих рук його маєток, як солома.
Служити змушений, він, як бував удома,
Хортами тішився; хоч більше б він хотів
Тримати на смиках, ніж тільки двоє псів,
Бо над усе любив пишноту в полюванні,
Та тільки й радості, що два хорти останні!
І що ж? В одного з них тут славу відбирать?
І він би витерпів, щоб одсічі не дать?
Помалу зблизився, ехидно усміхнувся,
Вильоти одхилив і в злості аж нагнувся:
«Собака без хвоста — як шляхтич без двора.
В собаки хвіст — усе! Це не дитяча гра:
Допомагає хвіст, немов стерно, хортові.
А пан, здається, вже вихвалювать готовий
Собаку Куцого за те, що без хвоста?
Який у цьому зміст? Яка у цім мета?
Покличуся на суд прекрасної сусідки,
Мосьпана юного досвідченої тітки.
Вона із города ³⁸ недавно прибула
І між мисливцями недавно зажила,
Та більшим досвідом, напевно, володіє:
З літами досвід наш і розцвіта, і зріє!»

Тадеуш, нападом уражений таким,
Спочатку стихився, неначе вдарив грім,
А далі зір підвів сердитий і суворий...
На щастя, чхнув якраз вельможний Підкоморій —
Всі «віват» крикнули... Той голову склонив
І в табакирку враз поважно задзвонив.

Із злата щирого у нього табакирка ³⁹,
І діамант на ній блищить, неначе зірка,
Всередині ж портрет: король то Станіслав ⁴⁰,
Що Воеводі в дар колись її прислав
На спомин і на честь. Дорогоцінний спадок

Узяв з побожністю по батькові нащадок.
Коли дзвонив у ню — ставала тишина.

Отож таку він річ розважно почина:
«Панове дорогі, ви, друзі і сусіди!
Хоч ви й гарячитесь, а правду діти ніде:
Сперечки ці не тут дається вирішати!
В лісах та на полях — от де мисливська рать
Діла розв'язує та судові позови:
Хай Возний справу цю перенесе на влови!
Узавтра має Граф приїхати до нас,
Тож полювати нам приспіє саме час,
Поїде й пан Суддя, і пані Телімена,
І паничі, й панни уступлять у стремена,
Та й Войський, певен я, не від таких розваг».
І табакирку він старенькому простяг.
Пан Войський за весь час не вимовив ні слова,
Відколи в Реєнта з Асесором розмова
Та спірка почалась. Досвідчений ловець,
Дивився він на всіх, як на дітей отець,
І мружив погляди. От взяв він табакирку,
Понюхав — чхнув — мовчить. Нарешті мовив гірко:
«Ох, як це все мене дивує і смутить!
Що мали б то старі мисливці говорити,
Коли б із них котрий змагання це побачив!
Про що колотитесь? Про куций хвіст собачий!
Що Рейтан би сказав, стрілець серед стрільців?
Мабуть би, знов себе похоронить велів!
А Несьоловський ^{ix} вам сміявся б просто в вічі,
Теперішніх ловців новий уздрівши звичай.
У нього гончаки — чи де найти таких?
З тенетами стоїть там сто возів тяжких,
І двісті він стрільців напоготові має, —
А на облави вже ніколи не рушає,
Бялопетровича ^x запросин не прийняв!
Бо що б чинити він на ваших ловах мав?
Які б тоді чутки постали між стрільцями,
Коли б *такий* стрілець поїхав за зайцями?

Ні, за моїх часів ведмідь а чи кабан —
От дичина була, панове, для дворян!
А все без копитів, безроге та безікле
Лишать для челяді панове давні звикли,
Ба й соромно було дрібний вживати шріг.
Хорти? Були й хорти: ото із-під копит —
Коли вертаються охотники додому —
Ухатий вирветься, бувало, як од грому,
За ним — на кониках, з хортами паничі
Біжать, втішаючись і дзвінко кричачи,
А старші дивляться, щоб трохи посміялись —
Не те щоб участь брать і навіть сперечатись!..
Хай Підкоморій-пан скасує свій наказ:
На лови на такі я не слуга для вас!
Гречеха я зовусь, а ще від круля Леха ⁴¹
Не їздив по зайці ані один Гречеха!»

Протести Войського покрив веселий сміх...
Вечерю скінчено. Встає перед усіх
Пан Підкоморій. Він іде поважним маршем —
І віддає уклін і молоді, і старшим.
За ним — Суддя та ксьондз, як звичай наказав,
З Підкомориною Суддя до пари став,
Із Теліменою Тадеуш чарівною,
А Реєнт їм услід із Войського дочкою.

У клуні з молоддю Тадеуш мав нічліг,
Та заспокоїтись ще довго він не міг:
Була приваблива, як літній день, сусідка,
Та тільки слово те його дражнило — тітка.
Воно крुтилося, дзижчало коло вух,
Як у серпневий день набридла згряя мух.
Спитав би Возного — та тільки де він саме?
І Войський теж пішов із старшими гостями...
Сумний, що загадок сьогодні не збагне,
Він ліг, зітхаючи, на сіно запашне...

В подвір'ї тихо скрізь, ні звуку не пролине,
Немов це монастир вечірньої години,

Лиш чути сторожів подеколи нічних.
Заснуло все. Суддя не спить поміж усіх:
Своїх повинностей пильнуючи зарання,
Він обмірковує наступне полювання.
На раді — ключниця, стаєнний, економ,
Гуменні та псарі.

Вислухують гуртом,
Як діло завтрашнє вести у добрім ладі.
Пан диспозицію віддав усій громаді
І каже Возному, що вже пора лягати.
Протазій пас його почав розповивати —
У Слуцьку витканий з едвобів пурпурових ^{XI},
Весь в сріблі кованім та в китицях шовкових.
Обидва боки мав до надівання пас:
Ясний для празника, а темний — в будній час.
Лиш Возний знав йому складання й розкладання...
Кінчивши, він таке розводить міркування:
«Що з того, що столи я в замок переніс?
Нікому тут нема ні кривди, ані сліз,
А може, панові воно в пригоді стане:
Адже тепер усім і відане, і знане,
Що в замку *ми* гостей приймаємо, не хтось.
Отож коли б на суд ставати довелось
І право панове доводить на посілість,
Всі гості свідками б тоді і знадобились.
Посвідчить може тут і друга сторона.
Така історія траплялась не одна
У мене в практиці — на все це ми учені!»

Але Суддя вже спав. Протазій із кишени
Воканду ^{XII} видобув, що цілий вік носив.
Була то книжечка процесів і судів
Та різних казусів недокінченний список,
Для ока людського — ряди маленьких рисок,
Значків та карлючок; для Возного ж у них
Обличчя й постаті з минулих літ гучних.
Читає, згадує: «Гедройц і Розултовський,
Молевський з Римшею, Юрага і Пьотровський,

Радзівілл з кагалом»... Нарешті, дописав:
«Граф із Сопліцою» — і згадують почав:
Процеси... трибунал... обличчя свідків знані...
І бачить сам себе у білому жупані,
А зверху на ньому гранатовий кунтуш,
При боці — шабелька... Навколо сотні душ,
Усі схвильовані, юрба шумить і дише,
А він над усіма — і всім гукає: «Тихше!»
В такій от маячні і в спогадах таких
Суду колишнього останній Возний стих.

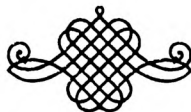
Такі в моїм краю забави та розмови
Ішли в той грізний час, як море сліз і крові
Європа вилила. Муж зброї, бог війни ⁴²
Там вів свої полки, великий і страшний,
Запрігши свій ридван орлами золотими
І поруч — срібними ⁴³. Від тиші пірамід
До сніговерхих Альп він зрушив цілий світ.
Маренго, Австерліц його вінками вкрили,
І славні імена на узбережжях Нілу
Накреслив він мечем при сяйві блискавиць.
Звитяга йшла за ним — і ворог падав ниць.
Лиш тут, над Німаном, російські збройні сили,
Мов скелі кам'яні, війська його зустріли,
Боронячи кордон прадавньої Литви
І захищаючи дорогу до Москви.
Проте, хоч ті війська камінною стіною
Стояли і Литву ховали за собою, —
Новини з Франції перелітали їх.
Бувало: в двір зайде безрукий чи без ніг
Старенький інвалід. Обдивиться спочатку,
Чи люди всі свої ⁴⁴, — і почина в порядку,
Яким він побитом зайшов у ці краї.
У легіонах був. Старі кістки свої
На рідний ґрунт несе, у батьківщину милу,
Що боронить її уже утратив силу.
Його обступлено; і слуги, і пани
Цілюють, плачучи, і всі гуртом вони,

Мов казку, слухають від сивого новини:
Домбровський ⁴⁵, генерал з Ломбардської долини ⁴⁶,
Веде для мужніх діл завзятих земляків;
На Капітолії Князевич ^{XIII} прогримів
І Франції приніс ознаку перемоги,
Кривавих сто знамен їй кинувши під ноги;
А Яблонівський ^{XIV} там, де перець вироста,
Де цукор вариться і пальма розцвіта,
Гуляє, мурина ганяючи в пустині,
А завше гадкою у рідній він країні.

Ця мова дідова кружляє по селі...
От хлопець устає в нічній, тяжкій імлі,
І з дому рідного в далекий край тікає,
І Німан голубий норцем перепливає,
Рятуючись од куль царевих вояків ⁴⁷, —
І опиняється у таборі братів ⁴⁸.
Отак уже втекли Горецький, Обухович,
Пьотровський молодий і молодий Янович,
Гедімін, юний Пац, Ружицький теж утік,
І Бернатович теж... Там їм згубився й лік,
Тим хлопцям, що батьків і край свій залишають!
До скарбу царського добро їх забирають ⁴⁹.
А то чернець зайде збирать на монастир
І, добре вивчивши село та панський двір,
Газету добува, заховану в сутані.
Жовнірів там лічба і генерали знані,
Про їхні подвиги там сказано й діла,
І хто прославився, і смерть кого взяла.
Дізнавшись про загин племінника чи сина,
Жалобу надіва уся, було, родина,
Але причин її ніхто не відкривав.
Та, мов газету, люд журбу сім'ї читав.

Здається, Робак теж носив каптур чернечий
Для справи певної. Не раз таємні речі
Він із Сопліцою провадив віч-на-віч.
По тих ото речах розносились, мов клич,

Новини та звістки по цілому околі.
Не для чернечої родивсь він, певно, долі,
Знав запах пороху і бойовий огонь:
Недаром шрамами йому темніла скронь,
Та й голосом гучним, і жестами, й ходою
Являв він, що йому б носить вояцьку зброю.
В костьолі бачено, коли під час відправ
Угору дві руки ксьондз Робак підіймав,
Щоб Божу людові проголосити славу, —
Таке він мав лице і військову поставу,
Неначе офіцер, що перед військом став,
Щоб крикнуть голосно: «Шикуйтеся до лав!»
Та й на політиці він ніби більше знався,
Як на Письмі Святім, бо де лиш обертався
(А всюди мандрував його квестарський ⁵⁰ віз),
То хтось йому листи, ховаючися, ніс,
То він листи писав — куди й про що, не знати, —
То заїздив у двір вельможний та багатий,
А то між шляхтою по тихих хуторах
Або з простолюдом селянським по корчмах
Провадив балачки про чужоземні вісті.
Тепер Суддю збудив; примусив знову сісти
І пошепки йому про щось заговорив:
Чи не про вість яку, що від чужих таїв?





ЗАМОК

*Полювання з хортами на заприміченого. — Гість у замку. —
Останній із замкових двораків розказує історію останнього з
Горешків. — Що діється в садку. — Дівчина в огірках. — Снідання. —
Петербурзький анекдот пані Телімени. — Новий вибух суперечок про
Куцого та Сокола. — Робакове втручення. — Промова Войського. —
Заклад. — В ліс по гриби!*

Хто з нас не пам'ята юнацьких літ, братове,
Коли з рушницею ідеш було на лови,
Тинів не знаючи, не знаючи межі
І не зважаючи, чи власні, чи чужі
Вимірюєш лани? Бо на Литві стрільцеві
Ходити вільно скрізь, як морем — кораблеві!
То він зупиниться і в небі, у хмарок
Шукає віщувань, як давніх літ пророк,
То землю, чарівник, пита про щось велику,
Німу для городян, для нього стоязику.

Он захрипів деркач, а де — не зрозуміть:
Як шука в Німані, він у траві біжить;
Он жайворонків спів розсипався незримо,
Немов бринить весна дзвінками золотими;
Там — шуляк тріпотить на місці угорі
Легким метеликом на ясному вістрі, —
І, здобич бачивши своїм блискучим зором,
На неї падає з-під неба метеором;
А там орел дзвенить, усеї птиці жах,

Страшний, як для царів комета в небесах...¹
Коли ж то дасть Господь вернутись нам додому,
Орати рідний лан та мову чуть знайому,
В кінноті їздити лиш на самих зайців,
В піхоті воювать лише проти птахів,
Косою і серпом змінить списи й багнети,

А розрахунками домашніми — газети!
Уже в Сопліцівці світанок заяснів,
Заглянув у шпарки, стодолу звеселив,
Юрбою зайчиків розсипавши проміння,
Де паничі лежать на запашному сіні.
От паси золоті простяг він од стіни
І ніби жартома розгонить чар нічний,
І молоді уста черкає, як селянка,
Що будить колоском заснулого коханка.
Цвіркочуть горобці, гусак загомонів,
За ним, радіючи, зчинили крик і спів
Індиків та качок многоголосі хори, —
І корови ревуть, виходячи з обори.

Усі підводяться — один лише не встав
Тадеуш: звечора так довго мізкував,
Що не стулив очей за третім навіть півнем.
Нарешті, зморений, у сні забувся рівнім
І, в сіні втонувши, неначе у воді,
Світанку не почув. Аж тільки вже тоді,
Як двері скрипнули і в них повіяв вітер,
Підвів він голову і сонні очі витер.
Над ним, схиляючись, спинився бернардин
І голосно гукнув, мов задзвонив у дзвін:
«Surge, puer!² Вставай!» — І пояс свій чернечий
Крутив, черкаючи Тадеушеві плечі.
А на подвір'ї чуть мисливський шум і гам:
Зібралось ловців і екіпажів там,
Що ледве вмістить їх подвір'я превелике.
У ріг затрублено, і під його музику
Зануджені хорти самі ідуть на смик.
Мисливець, що прикмет шукать у всьому звук,

Тут бачить радісне, щасливе віщування,
Святкуючи тріумф і гордощі зарання.

Пан Підкоморій дав останній свій наказ,
І рушила вперед кіннота вся нараз —
І, з брами вийшовши, розсипалась широко.
Асесор з Реентом, знай, скошуючи око,
У злості схованій пустили коні вряд
І — так велить їм честь та предковичний лад —
Розмову повели, як приятелі милі...
В душі, одначе, ждуть призначеної хвилі,
Коли один із них звитяги осягне.
Та нічирк про те, — і жоден не збагне,
Кого примхливая Фортуна нині зрадить...
Той Куцого веде, той Сокола провадить.
Жіноцтво у бричках, а вколо паничі
На сідлах клоняться, розмови ведучи.

Ксьондз Робак по дворі ходив поважним кроком
І молитви шептав, — але кмітливим оком
З-під брів насуплених Тадеуша ловив.
Нарешті, пальця він до носа притулив,
Немовби даючи якусь пересторогу
І щось бажаючи сказати на дорогу.
Але дарма панич питає, що і як:
Не хоче бернардин свій пояснити знак,
Ізнов похнюпився і молитви читає...
Той стиснув остроги і молоде доганяє.

Їзда спинилася, затримуючи псів, —
І кожен, ніби стовп, на місці скаменів,
Рукою даючи наказ усім — мовчати.
Під грудкою землі мав схованку ухатий,
Котрого Судія примітив. Пильно всяк
Свій зір напружує. Подав Сопліца знак
Стояти на місцях, чекаючи, що буде.
Асесор з Реентом, випростуючи груди,
Рушають підтюпцем. Тадеуш при Судді
Шукає поглядом, де заєць: скрізь руди

Та сірі бур'яни та каменисті брили...
Нарешті поміча: звіря оторопіле
Лежить під камінцем, ушима, знай, пряде
І часу смертного у переляці жде.
Тим часом з Реентом Асесор над'їжджає —
Той держить Куцого, той Сокола тримає...
Кричать: «Ату! Лови!» — і покриває діл
Клубами темними, як хмара, темний пил.
Так лови почались.

А тут із-за діброви
До замка їде Граф, спізнившись на лови.
Відомо вже було, що він не міг щораз
Прибути в певний день і визначений час
І спізнювався скрізь; отож заспав і нині.
Примітив, що ловці помчали по долині, —
І вчвал жене коня, англійський аж сурдут
По вітру віється. Позаду там і тут
За ним прислужники у шароварах білих,
В коротких одягах, в капелюхах безкрилих,
Що кожен, як грибок, лиш тім'я укрива:
Цих слуг жокеями з-англійська назива
Господар.

На ходу свої підвівши очі,
Він замок поміча і роздивитись хоче:
Ніколи зранку ще його не оглядав.
Став та й дивується, неначе не пізнав,
Так ранок одсвіжив, одмолодив ці мури,
Каміння золотом обсипавши похмуре.
Ось вежа піднеслась висока, мов стріла,
Що знизу мла її ранкова обняла;
Он дах поблискує барвистими огнями,
І промінь грається останніми шибками,
Ще не побитими. Весь низ туман поняв
І виломи й дірки від ока заховав.
Мисливські вигуки, ударившись об стіни,
Тремтять і гомонять, мов ожили руїни,
Немов залюднено давно порожній дім
І знову він гримить у бенкеті гучнім.

Граф полюбляв чудні видовища й пригоди,
Звав романтичністю. Казав, що є з природи
Романтиком і сам. Та й справді, був дивак:
Не раз, полюючи, забуде про собак,
Що гонять звірину, коня зненацька спинить,
І в небо дивиться, і смутно погляд мінить,
Як кіт, побачивши на сósні горобців.
Частенько по полях самотньо він ходив
Без зброї, без хортів, а то блукав по гаї,
Як рекрут, що з війни наосліп утікає.
Або над річкою було собі стоїть
Як чапля, що за раз хотіла б половить
Всю рибу у воді. Були ці дивні штуки —
Як дехто гомонів — з великої науки.
Граф шану мав, однак, серед усіх краян:
Гостинний багатій, старого роду пан,
Був добрий до селян — і до євреїв добрий.

Він їхав повагом, вдивляючися в обрій,
І замок розглядав уважно з-під руки.
Враз вийняв олівця, розгортає листки .
І взявся рисувати тонке сплетіння ліній.
Аж чується хода у тишині пустинній:
То другий споглядач іде із-за стіни,
На замок дивиться, понуро-мовчазний, —
А руки в кишенях³. То на проходці ранній
Гервазій був, слуга, горешківський останній.
Високий, ніби стовп, широкий, кремезний,
Сивоголовий дід, — він, силою міцний,
Колись між шляхтою був перший верховода.
Та з часу, як страшна лучилася пригода
І з кулі вражої властитель замка вмер, —
Змінив удачу він. Ніхто не чув тепер
Ні дотепів його, ні сміху голосного,
І всі бенкети йшли без нього й не про нього.
Носив горешківську ліврею цілий вік:
Хоч колір первісний давно з лівреї зник,
Та вишиті герби на ньому скрізь рясніли —
Півкозиці, — тому сусіди й охрестили

Його Півкозицем за давніх ще часів.
«Мопанку» — промовлять частенько він любив,
І звідси прізвисько пішло йому: Мопанку.
За молодечих літ на сеймах чи при жбанку
Мечем він ворога, як на капусту, сік, —
І сам Рубакою себе взивать навик.
Ще часом назвище йому давали Шрама:
Була на лисині йому при ямі яма.
Він титул Ключника з повагою носив.
Хоч в домі не було дверей, не то замків, —
Ключі при поясі щораз, однак, бриніли:
Таки він притулив, усі зібравши сили,
Дверей щось зó двоє; щодня їх одмикав
І з того радощі собі єдині мав.
В покої замковім він мешкав самотинно,
Хоч Граф запрошував старенького гостинно
До нього перейти на тихий відпочин:
Бач, тільки дишучи повітрям цих руїн,
Гервазій бути міг спокійний та здоровий.

Граф, що уже й забув наздоганяти лови,
Покликав Ключника, Гервазій дав уклін:
Це ж кривий Стольників зостався лиш один,
Горешківська б то кров, горешківська дитина —
Хоча й не по мечу: жіночого коліна!
З-під шапки блиснула у шрамах та в цятках
Стареча лисина, як небо у зірках.
«Мопанку! Вибачай мені оце прислів'я,
Воно горешківське!

Зневажить не хотів я
Достойність Графову! І Стольник, пан з панів ⁴,
В розмові щоразу *мопанку* говорив, —
І я так говорю. Чи правда ж, ясний пане,
Чи плещуть язиком од заздрощів країни,
Що ніби грошей ти жалієш на суди
І замок оддаєш, пускаючи сюди
Сім'ю сопліцівську? Чи ж я повірю то́му?»
І голову схилив у смутку мовчазному.

«Що в цьому дивного! — тут Граф відповіда. —
І кошти трапляться, аж вимовить шкода,
І часу жаль мені на цю нудну турботу.
Ото ще, завести з Сопліцою роботу!
Вже ж лучче скласти бронь, та мотлох цей віддати,
Та з упокоєм хліб братерський уживать!»
«Що? Скласти бронь? Віддати? Мопанку, що за мова?
З Сопліцями хліб-сіль? Це річ для мене нова!
Віддати замок наш — горешківський, — кому?
Сопліці? Ворогу? Я віри не пойму!
Мопанку, це не жарт?

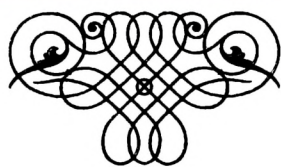
Зайдім-но у кімнати!

Я дещо панові хотів би розказати».

Граф радо спішився. Гервазій край дверей.
«Ні, — каже, — вже нема таких тепер людей,
Як Стольник. Ох, нема!.. Отут він по обіді
Не раз одпочивав: мирив своїх сусідів
Чи — в добрім гуморі, при кубку липівця ⁵ —
В розмовах тішився і в жартах без кінця.
А молодь по двору то герці підіймала,
То коней панових турецьких об'їжджала».
Ввійшли — він знов свое: «В цих сінях кам'яних
Не стільки камінців, як бочок медових
В ті дні котилося через камінні сіни.
Що за меди хмільні! Що за кипучі вина!
Бувало, пасами їх тягнуть на бенкет
Із льоху!.. Оксамит, блаватас і саєт —
І золото, й огні... А там оно, на ганку,
Музики-мастаки... Таких тепер, мопанку,
Уже й музик нема!.. Сто голосів нараз!¹
Нехай живе король! Нехай живе примас!⁶ —
І вівати пішли: за Річ за Посполиту
І за шляхетство все, по всьому славне світу,
Нарешті — звичай так освячений велить —
Любімося ⁷ — на всі покої загримить.
І так *любімося* од вечора до ранку
По залах котиться... Таке було, мопанку!»

Старий урвав. Ідуть. Гервазій похмурнів,
То гляне на стіну, то погляд утопив
У шибках вибитих. Усе живе для нього,
Все щось нагадує. «Шкода! Нема нічого!» —
І никне голова у жалощах німих.
Хтів мислі одігнать, як мух надокучних, —
Ні! Кожний камінець, на стінах виступ кожний
Розповіда йому про пишне, хоч тривожне
Життя. Так ідучи, спинилися в одній
Із зал занедбаних, — у ті далекі дні
Дзеркальній: ще й тепер дзеркал чорніють рами...
В ній вікна світяться якраз напросто брами.
Тут голову свою ще нижче клонить дід;
Сумний, долонями він закриває вид —
І врешті — як одняв долоні від обличчя —
Блищить йому в очах сльозинка таємнича⁸.
Не догадався Граф, що все те означа,
Діткнувся сивому тихенько до плеча,
Якогось дивного сам повен хвилювання.
«Мопанку, — Ключник тут, — ось річ моя остання:
З Сопліцями на мир ніколи б ти не йшов,
Коли б їх знав, як я. Горешківська ти кров —
Ти родич Стольників — горешківська дитина
(Хоча й не по мечу: жіночого коліна)!
Мопанку, слухай же: колись у замку цім
Пригода сталася, що зараз розповім.

Була в небіжчика, у Стольника б то пана,
Дочка, мов ангел той, улюблена й кохана.
От і лицялося багато паничів,
А серед них один, що парою вусів
Та шаблею не раз на учтах хизувався:
Він Воєводою для жарту прозивався.
Та й справді, хоча був з малого панства пан
Той Яцек, прізвищем Сопліца, — а краян
Крутив і сяк і так. Було Сопліц багато, —
Він крикне їм: рубать! — вони й раді рубати,
Він крикне: пити! — п'ють⁹... Над зухами був зух
І вуси завивав до самих аж до вух.



Пан Стольник закликав не раз його до себе,
Бо в часі сеймиків такого саме й треба.
Ото й трактовано у замку Вусаня
По-приятельському. Іде було гульня,
А той Сопліца сам, уже і без запросин,
Конем вигулькує із-за замкових сосон.
Нарешті — горе й сміх! — задумав зятем стать...
Та чи для Стольника такий був годен зять?
Як те примітив пан (а був на все кмітливий),
То, затаївшись у справедливім гніві,
Він юшки чорної звелів йому налити ^{II},
Щоб зразу ледарю пиху ледачу збить.
Либонь, і панночці упав Сопліца в око,
Але ховала це од всіх вона глибоко.

В часи Костюшкові ¹⁰ пан Стольник закликав
За Трете мая ¹¹ встать. Він шляхту вже збирав,
Хотівши збільшити конфедератські сили ¹².
Ох! Царські враз війська наш замок обступили,
Ще й так закралися ¹³, а темна ніч була,
Коли команда їх під замок підійшла,
Що ледве встигли ми ударити в гармати
На гвалт і двері всі як слід позамикати.
У замку — пан, та я, та троє кухарів,
П'яних як темна ніч, та кілька гайдуків,
Ксьондз-пробоц, ще там хтось... Солдати біля брами ¹⁴ —
«Ура! — кричать, — ура!» — та блискають штиками —
І до високих стін один по однім — тиць!
А ми назустріч їм пальнули із рушниць...
Усе це в темряві... Ми з паном там, на ганку,
А гайдуки ¹⁵ внизу. Хто вистрільить, мопанку,
Тому сам ксьондз ізнов рушницю подає,
І пані, й панночка... Огонь із вікон б'є,
І кулі сиплюються. Три рази нападали
Завзяті вояки ¹⁶ — і тричі відступали,
Та кожен раз не всі: тут не один і ліг.
От досвіток зайнявсь. Бій наче трохи втих,
І поховалися солдати за комору ¹⁷.
Та тільки вигляне із-за стіни которий, —

Пан Стольник підійма несхибний свій мушкет,
І чорний у траву повалиться кашкет.
В кінці, побачивши, що наша перемога,
Мій пан із шаблею ступає до порога,
Як сонце радісний: «Гервазію! Вперед!
Од шаблі польської загине хай багнет!»
І враз — хтось вистрелив з-під брами. Я до пана, —
Поблід він, падає... Дивлюся — чорна рана
У грудях панових. Він пальцем показав —
При брамі Яцек той, отой Вусань стояв,
Рушницю у руках тримаючи димлячу.
Я виміряв його — і міряю, й не бачу;
А він — неначе стовп. Стріляв аж двічі я,
Та схибив: чи з жалю міцна рука моя,
Чи зо зла не могла йому попасти в груди.
Дивлюся: плачучи, понахилиялись люди
Над Стольником, — а він... замовк уже навік...»
Гервазій в сумі тут глибокому поник
І тяжко заридав.

«...Солдати вже ворота
Розламують¹⁸, — мене ж така взяла скорбота,
Що я нічого вже не бачив і не чув.
На щастя, не один тут приятель прибув,
Що пана Стольника взивали рідним татом, —
І пам'яткового сипнули супостатам!¹⁹

Отак загинув той, хто весь тримав повіт,
Хто славою гримів і честю много літ;
Лишив багатства він, та не зоставив сина,
Щоб кров'ю ворогів обмилась домовина,
Але зостався — я. В його ще теплу кров
Рапіру я вмочив і месником пішов
(Напевно, пан чував про ту мою рапіру,
Що блискала не раз за правду, честь, за віру, —
Я *Ножиком* її від давніх літ зову).
Я чесно заприсяг, що доки проживу,
Свій Ножик вищерблю на клятих цих Сопліцах.
Ловив я ворогів по корчмах, по столицях,
Одрубував носи та уші — у боях,

На сеймах, сеймиках, базарах, весіллях, —
Кількох на смерть убив у чеснім поєдинку,
Одного ж підпалив в його ж таки будинку,
Коли в Кореличах²⁰ сутичка піднялась:
В огні він спряжився, неначе той карась!
Один тепер живе: це судія Сопліца...
І що ж? Йому віддать? Миритись? Чи ж годиться
Такого ворога пускати на поріг,
Щоб Стольникову кров він з нього стерти міг?
Ні, пане! Поки я ще Ножику тримаю, —
Не будь цьому, не будь!»

«Недарма ж полюблюю

Я так руїни ці! (Граф голос подає.)
Мабуть, таке було передчуття моє,
Хоча я ще не знав цієї всієї драми...
Яка історія! Неначе вийшли з рами
Славетні рицарі в глухий північний час,
І зброя брязкає... Ні, замок не для вас,
Мосьпане Судіє! Я мушу замок мати!
Шкода, що не вночі в будинок цей заклятий
Прийшли ми, Ключнику. Я в чорному плащі
Сидів би в темряві з рукою на мечі,
А ти б розповідав під пугачеві крики,
Хоча розповідать митець ти й не великий...
Такі перекази в чужих я чув краях, —
Над Рейном, Темзою. Там, бачиш, кожен дах
Будинку панського такі ховає сцени.
Дуелі, помста, кров... Та новина для мене,
Що і в моім краю такі ж були діла.
Кров, чую, предківська по жилах потекла,
І просить подвигів нестомлена правиця...
Так! Годі! Чесний бій оголошу Сопліці!»

І вийшов повагом. Гервазій — вслід за ним.
Граф, сівши на коня, знай, поглядав на дім
І сам собі казав:

«Одного тільки шкода, —

Що жінки чи дочки нечуваної вроди
Немає у Судді. Колізія б була:

Там помста — там любов. Там пестошів імла,
А там — вендета ²¹, кров, убивства і пожари.
Там непідкупна честь — там невідступні чари» ²².
По слові тім коня він острогами стис,
І кінь застояний, басуючи, поніс
Його з широкого горешківського двору.

Якраз охотники вертались на ту пору...
Любив мисливство Граф! Помітивши ловців,
Він, не вагаючись, назустріч поспішив
Конем своїм учвал... Де ж замисел кривавий?
Забуто! Мчить, летить через тини й канави
Завзятець молодий... Та раптом очі звів —
І знов ходу коня поволі зупинив.
Був сад.

Розкинулись широкими гілками
Поважні дерева, розсажені рядами.
Капусти головки блищать посеред них,
Як лисі голови філософів старих,
І морква там і там прозоро-кучерява,
Квасоля ж вигляда з тичок своїх лукаво;
Пшеничка золотий з трави підносить ус ²³,
І, довгу гудину розкинувши, гарбуз
Аж серед буряків спинився любим гостем.
Коноплі на межі стеблом струнким і простим
Стоять, як вояки ²⁴, шиковані до лав:
Густий їх лист не раз гадюку одганяв,
А пахощі тяжкі від гусені боронять;
Полуменистий мак свої голівки клонить;
Немов метелики прозорі, осяйні,
Що грають барвами у сонячнім огні,
Так ніжні квіти там на довгих стеблах мають;
Серед дрібних квіток, що зорями сіяють,
Бує соняшник, як місяць-повновид,
І крутить голову на захід та на схід.
Окремий клаптик був, заказаний рослинам:
Не вільно їм було рости під самим тином —
Розкошували там самотньо огірки,
Зеленим килимом укривши всі стежки.

Як лебідь по воді, між листям пелехатим
У білім убранні йшла — не йшла — плила там
Прегарна дівчина, втопаючи в траві.
З соломи простий бриль на русій голові
Від сонця боронив дівочі ніжні скроні;
Дві стрічки віялись, неначе мак, червоні,
І світлі локони спадали їй до пліч.
Помітив кошика в одній руці панич,
Рукою ж другою вона мов щось ловила.
Як рибок доганя в воді дитина мила,
Що з ніжкою її мов заграють зо дна, —
Так брала огірки похапливо вона.
Така ото краса в зеленім морі тоне!
Граф дав жокеям знак, щоб припинили коней,
І, зачарований, сам ніби скаменів.
Так часом вартовий обачних журавлів
На дній нозі стоїть, а в другій камінь має —
І тим від себе сон зрадливий відганяє.

Аж ось почувлася за спиною хода.
Незадоволений, Граф грізно погляда —
І бачить Робака, старого бернардина,
Що, усміхаючись, закрався із-за тину,
Вузластий у руці тримаючи шнурок.
«Захтілось огірків? Ні, пане, огірок
Тут не для вас росте. Хай їде пан добродій:
Хтось інший огірки збере на цім городі».

Те мовивши, чернець ще й пальцем наживав,
Поправив каптура і далі почвалав.
Граф і всміхається, і гнівно хмуристь брови,
А дівчина пташам у мураву шовкову
Пірнула, блиснувши сорочкою, мов сніг,
Та парою стрічок червоно-вогняних.
Іще гойдалося огудиння широче,
Та як там Графове напружувалось око, —
Самого кошика забутого найшло,
Красуні ж любі нема, мов не було!
І тихо й глухо скрізь. Німі стоять жокеї,

І, розхвильований пригодою своєю,
Панич замислився.

Нараз почувся гам
Та галас у дворі: бач, з'їхалися там
Мисливці, голосне своє скінчивши поле.
Так часом в улику гудуть весною бджоли,
Як загули стрільці, в'їжджаючи у двір:
Луна котилася аж у далекий бір.

В покоях весело; усюди рух великий,
Та бренькіт посуду, та любий сміх і крики, —
І легка пара йде по хаті від потрав.
Той п'є, закушує, той мову розпочав
Про зайця, про хортів, про вдалі полювання...
Старіші при столі, а панночки та пані
В кутку шепочуться. Забуто всякий лад!
Суддя, хоч звичаю новітньому не рад,
Одначе дозволяв при сніданню (та й годі!)
Коритися отій, мовляв, останній моді
(Зате, як знаємо, вечеря та обід
У нього раз у раз провадилися як слід,
В порядку строгому, хоч весело та жваво).

От подають гостям з напитками потрави
І різні закуски: копчені язики,
Та мариновані по-давньому шинки,
Та мудро смажену в підлевах мудрих птицю,
А понад тим усім панує у світлиці,
Як от над озером увечері туман,
Розлита в золото саксонських порцелян
На таці дорогій ароматична кава.
Про польську каву йде по всіх усюдах слава:
За давнім звичаєм багатий кожен дім
Тримає дівчину, що дивиться за тим,
Щоб каву варено найкращого гатунку^{III},
Щоб способів таких додати до того трунку,
Коли він, як смола, і чорний, і густий,
А чистий, мов янтар, і, ніби мед, ясний.
Вона ж то й добира найліпшої сметанки,

І, розливаючи напій у філіжанки,
Сметанку дібрану, в рум'яних кожушках,
Окремо кожному розносить по гостях.

Вже пані деякі пили раніше каву,
І, поки там ловці накинулись на страву —
На гуси, на качки, потравку із курчат
(Все те приправлене на старопольський лад)
Ще й на улюблені в землі Литовській зрази, —
Вони наказують подати повні вази
Із пивом вареним, де сир, як білий сніг,
Грудками плаває...

В кімнатах нетісних
Дві згуртувалися незмушені громади:
Старіші почали свої статечні ради
Про жито, про овес, про зяб, про ранній пар,
А дехто і про те, які укази цар
Недавно підписав. Сопліца й Підкоморій
Все про політику та про вітчизни горе.
З Підкомориною Войщанка при столі
Ворожить: долю всім віщують королі.
А в другій хаті — там, звичайно, йде про лови,
Та тільки нижчий тон звичайної розмови!
Асесор з Реєнтом, окраса всіх ловців,
Мовчать і хмуряться, подібні до сичів.
Мовчанню їхньому своя була причина:
Пригадувалась їм нелюба та долина,
Де заєць вискочив — селянський той загін.
Обидва їх хорти погнались як один,
Але Суддя звелів охоту припинити,
Щоб збіжжя людського не сміли толочити.
Собаки все-таки пурнули у пашні,
Коли ж вернулися — не знать, взяли чи ні
І хто з них наздогнав (якщо догнав) звірятко...
З мисливців кожен мав про це окрему гадку.

Пан Войський походжав з хлопушкою в руках.
Байдужим поглядом блукав він по гостях,

Бо інші справи мав і іншу мав турботу:
На мухи розпочав улюблену охоту.
Лише побачить де котору на стіні, —
Скраде — прицілиться — а там уже й по ній.

Із Теліменою Тадеуш розмовляти
Спинився у дверях просторої кімнати.
Уже розповіла вона про статок свій
І зауважила, що він хоч родич їй,
Та дальній, — а Суддя зове її сестрою
За давнім звичаєм і приязню старою,
Бо в Петербурзі ще коли вона жила,
То допомогла Судді провадити діла
Якісь заплутані, — а він за ті послуги
Назвав сестрицею порадника і друга.
Нехай зове собі! Адже з дитинних літ
Він приятель її, близький її сусід!
Тадеуш слухає, втішається і мліє...
Пішли вже спогади, розпочалися мрії,
Аж нагло Реєнтів їх голос розбудив.
Він до Асесора свою, як кажуть, пив:
«Ще вчора я казав, що з того полювання
Здобутку не чекай. Панове! Річ остання
На влови їздити, як хліб іще на пні,
І хлопську ярину, з хортами, на коні
Топтати. Певне, Граф, сусіда наш бувалий,
Для того й не прибув, що знає досконало
Мисливські правила: скрізь по чужих краях
Того звуть варваром, хто топчеться в просах,
Ячмені чи вівсі, полюючи на птицю
Чи звіра, не зважа ні на чужі границі,
Ні на артикули про термін для стрільців,
Хто з зайченятами зайчиху кволу вбив
Чи лиса взяв тоді, як саме він линяє.
В Московщині — і то цього не дозволяє
Ані поліція, ані царів наказ:
Цивілізація там більша, ніж у нас!»

Тендітно голову схиливши, Телімена
Докинула й собі: «І справді, як на мене,

Пан має рацію²⁵. Це думка і моя!
Хто в Петербурзі жив, як-от, скажімо, я,
Той зна, що в росіян, ясні мої панове,
На кожен випадок закон і суд готовий,
Від карі правої нікому не втекти.

О Петербурже! Як мене хвилюєш ти
У любих споминах і в образах чудових!
У мене навіть план у бюрку є на сховах —
Шукать не хочеться...

На дачі в літній час

(Це те, що хугірцем звичайно звуть у нас)
Тамтешнім звичаєм жила я над Невою.
Домок чудесний був!

(Є й план в моїм покою
У бюрку.) Поруч жив чиновничок малий —
Служив десь у суді, чи що. Сусіда мій
Тримав хорти — і, знай, ганявся за зайцями.
Ох, що то за біда — чиновник із хортами!
Було, як сутінки на землю упадуть,
Ідеш собі в садок, щоб вільно відітхнути
Із другом-книжкою — чи радості зажити,
В вінок сплітаючи кохані, ніжні квіти, —
Тут зараз пес біжить, розмахує хвостом,
По сукні везькає страшенним язиком,
Аж серце зціпиться від жаху та огиди.
Ох, чуло серденько, яке нещастя вийде
Від тих гидких потвор! І справді — день настав,
І песика мого коханого зарвав
Той хорт чиновників, немов лисиця курку.
Ах, що за песик був! Я маю десь у бюрку
Його портрет. Мені його князь Сукін дав...
Як тішив він мене! Яку натуру мав
Шляхетну!.. Я тоді від горя та печалі
Так занедужала, що ледве врятували.
Та саме на той час з візитою прибув
Пан Козодушин. То придворний ловчий був,
Люб'язний кавалер, людина знаменита!

Почав розпитувать... Я, мукою пририта,
Йому розказую — уста ж одно тремтять...
Він зараз повелів чиновника «позвать».
Приходить... труситься... «Як смієш царські лані
Ловить собаками — не в часі полювання —
Під носом у царя?» Чиновник ні та й ні.
«Ніколи, — каже, — я не їжджу навесні
З хортами. І не лань була то, а собака».
А Козодушин тут: «Що дурень той балака?
Я, царський ловчий, я сказав, гультяю: лань!»
Прийшла поліція. «Ну, поліцмейстре, глянь,
Я краще знаюся чи він на полюванні?
Я стверджую, що він по царські їздив лані
У незаконний час». Ну, поліцмейстер тут
Накреслив протокол, потяг нахабу в суд.

Кінець кінцем хортів повісити звеліли,
Чиновника взяли й за ґрати посадили
На місяць. Випадок відомий став усім,
І навіть цар тоді втішався вельми ним».

В обох кімнатах всі на те зареготали...
Сопліца з Робаком в мар'яжа²⁶ саме грали.
Суддя, що вдарити козиркою хотів,
Піднявши карту, враз немов закаменів,
Прислухуючися до того анекдота.
Нарешті, сміючись, промовив: «Як охота —
Хвалить Німеччину чи петербурзьку знать²⁷,
У панства пруського учіться полювать,
Складайте на собак і акти, й протоколи,
Коли із них котрий в чуже ускочить поле, —
У нас тут, на Литві, ведуться ще з дідів
Інакші звичаї: ще досить є звірів
По пушах та гаях. Змагатись та судитись
Ніхто не розпочне про зайця чи лисицю —
І збіжжя маємо ми досить на ланах.
От тільки у селян, в овсі або в житах
Я їздить бороню й собаки напускати».

Тут мовив економ із другої кімнати:
«Та навіть як коли собаки й забіжать
У хлопську ярину, то хлопи не кричать,
А тішаться: за те їм буде щедра плата.
Їй-богу, той народ так можна й зіпсувати,
Коли...» Та не скінчив промови економ,
Бо стільки галасу зчинилося кругом,
Що годі й говорить... Тим часом Телімена
З Тадеушем ізнов, склонивши на рамена
Свою голівоньку, з хустиною в руках,
Розмову повела. В несміливих словах
Їй кавалер уже і компліменти править,
І шепче щось таке, що панну вельми бавить.
У шумі, в гаморі Тадеуш відчува,
Як подихом палким сусідка повіва
На нього, як пашать її гарячі скроні,
Як наближаються уста її червоні —
І сам тремтить, як лист. Аж тут посеред них
Враз мухобійкою гучною перебіг
Пан Войський, ловами захоплений своїми.

В Литві усяких мух — і з крильцями ясними,
І чорних, і рябих велика сила є.
Тутешній чоловік здалека пізнає
Найзлішу серед них, відому всім *шляхтянку*,
Вона гуде, бринить до вечора від ранку,
Велика та товста, а чорна, наче крук.
На неї нібито не зважиться й павук.
Пан Войський все це знав і додавав до того,
Що родиться, мовляв, од *шляхтича* одного
Багато сотень мух: він у своїй сім'ї
Те саме нібито, що матка у рої, —
А ключниця на те ніяк не приставала
І власні погляди на рід мушиний мала.
Пан Войський тільки-но де шляхтича зловив —
Затне хлопушкою, бідаха як не жив.
Тож саме за таким, сказати, мушиним паном
І розігнався він — і помахом нежданим

Зненацька розлучив дві ніжні голови,
Як вітер два стебла єдиної трави.
Вони розскочились, і об одвірки білі
Болюче вдарились, аж гудзики набили.

На щастя, випадок у галасі страшнім
Пото́нув. Галас той котився, наче грім,
Покривши хоч гучну, але розважну мову.
Так іноді стрільці почнуть звичайні влови,
На лиса простого пускаючи собак, —
І враз почнеться крик, шумить-гуде байрак,
І несподіваний кабан тріщить по лісі...
Так само й тут було: розмови почалися
Любенько, лагідно, — аж тут кабан надбіг,
Всю справу перебив і схвилював усіх.
Таким-от кабаном була сперечка давня
Двох давніх ворогів про їх собаки славні.
Той хвалить Сокола, той Куцого — та в крик!
Уже й не слухали, і лад поважний зник,
Ба навіть бралися змагатись кулаками,
У спорі грізному дійшовши до нестями.
Із хати другої всі збіглися на те —
Утихомирювать розлючених гостей
І ніжну пару вмить одтисли від порога,
Що на дволикого того скидалась бога,
Латинців Януса ²⁸. Враз шум війни затих,
І жарти виникли, і розкотився сміх, —
То Робак злагоду посіяв серед бурі.
Був дужий чоловік, плечистий та похмурий,
На вдачу мовчазний — хоч бистрий розум мав.
От, як до Реента Асесор підійняв
Шалено кулаки, пристойність загубивши, —
Ксьондз, їх за коміри немов дітей схопивши,
Неначе крашанки ²⁹, лобами стукнув раз,
Одкинув, став між них, немов дороговказ,
І «Рах vobiscum» їм — «хай буде мир» — промовив.
Тут навіть вороги, що вже жадали крові,
Замовкли з подиву. Як справжніх християн,

Спинив їх Робаків поважний вік і сан,
Ще й сила ксьондзова злякала, зчудувала.
А той собі замовк і в двері йде помалу:
Тріумфу, бачиться, нітрохи не хотів...
Тут Войський привернув увагу всіх стрільців:
Хлопушку він підняв, неначе ксьондз кропило,
А на обличчі щось сяло і горіло,
І погляд огняний освітлював усіх.
«Мисливці! — він гукнув. — Краса гаїв старих!
До чого поведуть безумні колотнечі?
Чи ж так розв'язують, панове, спірні речі?
І то вже вимира мисливська наша рать,
А ви, що прикладом для всіх могли б стоять,
Ви звади чините! Я маю волос сивий,
Я з діда-прадіда уроджений мисливий,
Я бачив не таких, як ви оце, ловців.
Хто б з Рейтаном в лісах змагатися посмів
В одвазі, в хитрошах, у мудрому звичаї?
Бялопетровичу хто, панство, дорівняє?
Хто б із Жеготою помірялись бажав, —
З пістоля зайця він на всій ході влучав!
А з Тераєвичем, що кабана зо списом
Стрічав, жартуючи? А що за речі лісом
Про Несьоловського, Будревича ішли!
Ведмежі лови їм за виграшки були!
Коли ж траплялася сперечка та незгода —
Ішли заклади тут. Адже було не шкода
Огінському — віддять за вовка цілий ліс,
Та й Несьоловському п'ять хуторів колись
Прийшлося заплатити, про борсука змагавшись.
З такою славою та честю запізнавшись,
І ви ті звичаї візьміте за взірць:
Закладом учиніть незгоді цій кінець.
Що мали про хортів точити далі війни,
Арбітрів ³⁰ оберіть поважно й супокійно
І звіртесть. Виїхать дозволить, певно, нам
Хазяїн у поля, хоч довелось би там
Пшеницю столочить. Поважна-бо причина».

І стиха Судію потиснув за коліна
Стрілець підтоптаний. «Коня поставлю я
З сідлом, уздечкою, — порука це моя, — .
Дав Реєнт одповіт, — ще й перстень на додачу».
«Я ставлю дорогі нашійники собачі
В оздобі золотій — і мій єдвабний смич ³¹
У самоцвітах весь, коштовну, давню річ!
(Хотів лишити його як дітям пам'яткове,
Коли б узяти шлюб дійшлося мені, панове.)
Домінік Радзівілл ^{IV} мені подарував
Дорогоцінність ту ^V, коли я вполював —
В літописи борів записано ту днину —
Зайців аж шестеро — ще й ледь не за годину —
Одною сукою... Не міг сидіти князь
Спокійно на коні. «Однині нареклась, —
До суки мовив він, — ти цих дібров княжною...»
І, доторкнувшись до писка їй рукою,
Він глянув поглядом на нас усіх ясним.
Так часом титули на полі бойовім
Наполеон дає відважним генералам».

Давно зануджена отим мисливським шалом
І суперечками, що нанівець ішли,
Встає — і, кошика піднявши над столи,
Гукає голосом веселим Телімена:
«Хто хоче по гриби? Лишайтеся, про мене,
А я до гаю йду! Вернуся на обід...»
Тадеуш по гриби іде за нею вслід.

Підвівся і Суддя, такій утісі радий,
І, всіх притишивши, промовив до громади:
«Гей, панство, по гриби іти нам саме час!
А хто найкращого найде гриба із вас, —
Біля найкращої панянки за обідом
Сидітиме: на те йому я дозвіл видам.
Як щастя ж те котрій лучиться з наших дам —
Найкращих паничів до вибору віддам».

КНИГА ТРЕТЯ



ЗАЛЬОТИ

*Графова екскурсія до саду. — Таємнича німфа пасе гуси. —
Подібність збирання грибів до того, як блукають елісейські тіні¹. —
Породи грибів. — Телімена в Храмі Мрії. — Нарада про Тадеушеве
майбутнє. — Граф-пейзажист. — Тадеушеві уваги про хмари та про
дерева. — Міркування Графові про мистецтво. — Дзвін. — Записка.
— Ведмідь, мій паночку!*

Додому їде Граф у роздумі, поволі
І мрійним поглядом блука по видноколі, —
Чи не побачить де в саду або в вікні
Сукенки білої. І справді, в глибині,
Поміж рослинами щось ніби забіліло
І зникло в зелені, як таємниця мила.
Так промінь сонячний з-за хмари вигляда,
Так серед комишу поблискує вода.

Граф скочив із коня, додому шле жокеї,
Пролазить крізь паркан, крадеться вздовж алеї,
Як до отари вовк із-за густих кущів.
Нешастям, на сухе гілля він наступив,
І хоч дівча його не бачило крізь віти, —
Злякалось і втекло.

Що ж Графові робити?
По кінському шавлі, в порічкових кущах
Він продирається, як очеретом птах,
Плазує на руках, — і в лопусі широкім
То скаче, то повзе, то чудно лізе боком,

Аж ледве свій сурдут англійський не подер.
Нарешті, в бур'яні приліг він і завмер,
Підводить голову — і дивне бачить диво:
Переплітаючись химерно та красиво,
Рослини різні тут п'ялися в височінь:
І гречка, і овес, і золотий ячмінь,
І королевий цвіт, і соняшник лапатий.
Домислила такі садочки засівати
Для птаства — щоб воно затишний мало схов
І щоб хижак його там лютий не найшов —
Багата досвідом, дотепна Кокошніцька
Із Індикичів². Є й книга старосвітська,
Де оголошено увесь її секрет
(Либонь, прикладено до того і портрет):
*Проти шулік та кань поради господиням,
Або ж: про добрий лад у догляді пташинім.*

Такий-от був садок хороший та густий...
Як півень закричить, бувало, вартовий,
Уздівши коршака, що в небесах кружляє, —
Все птаство злякане в гущавину тікає —
Від пискунів-курчат до пишнохвостих пав...
Ба навіть голуб там не раз притулок мав.
Сьогодні супокій і тишина навколо,
Від спеки птаство все зарилось, ніби кволе,
У мураву, в пісок, у жито чи в ячмінь,
Де прохолоджує і вітерець, і тінь.
Поміж пташиними біліють головками
Дитячі, ніби льон, з блискучими очами,
І тут же дівчина: жаріє і цвіте
В оксамиті трави волосся золоте.
Хвіст павича розширився за ними,
Що самоцвітами виблискує ясними,
Для личок молодих утворюючи тло.
Ще далі — і ширцем багряним поросло,
І кукурудзою золотиться тяжкою,
І грає срібною шовковою травою.
Усе гойдається й картину відслоня,
Мов килим перського химерного ткання.

А понад квітами, колоссям, муравою
Висять, як балдахін, веселковою млою
Ясні метелики (бабками їх зовуть)...
Прозорі, наче скло, тремтять вони, пливуть
В повітрі чистому, у млості та в утомі,
І хоч ворущаться, а ніби нерухомі.

В руках у дівчини, як струसेве крило,
Щось повівається. Вона й своє чоло
Ним одволожує, і діток кучерявих,
Боронить од дощу метеликів яскравих.
Рукою другою щось зігнуто, як ріг,
Тримає: бачиться, годує ним малих,
Мов обдаровує із рогу Амальтеї³,
Подібна вродою до казкової феї.

Хоч заклопотана, з тривогою вона
Туди поглянула, де вчулася страшна
Чиясь хода. А той, кого вона боїться,
Підвівся в лопухах, щоб феї уклониться!
Як сойка злякана, втекла б мерщій вона,
Та постать Графова, хоч гарна і ставна,
Товаришів її малих перелякала.
Вони у крик, у плач! Утишувати стала
Їх бідна дівчина, взялася докорять:
«Ну, чи не гріх, не стид хтозна-чого кричать?
Як гостя нашого злякатися могли ви?
Ось гляньте-но, який він любий та вродливий!»

Так матка пташенят ховає під крилом,
Уздівши коршака, що плаває кругом,
По здобич линучи з зеленої діброви.
Малеча втишилась од пестіння та мови
Тії ласкавої.

Граф, радий похвалі,
Сурдута обтрусив, склонився до землі,
Ще не зважаючись, що їй сказати гоже, —
А дівчина на те шаріє, ніби рожа.

А й справді, вродою та чаром молодим
Міг похвалитись Граф. Понад чолом блідим
Волосся в кучерях звивалося біляве,
Мав сині очі він і погляд мав ласкавий.
Щоправда, в кучері вплелось чимало трав
Та листя різного: коли він підповзав
До Феї — схожий був на вквітчаного Феба ⁴.

«О ти, посланнице і вистовнице неба, —
Граф ніжно вимовив, — богине із богинь!
На мене погляд свій ясний, прихильний кинь
І розкажи, хто ти: чи з власної ти волі,
Чи з чарів, чи з чудес живеш у цій юдолі?
Ах, догадався я! То, певно, чарівник
Тобі на самоті пишатися прирік
І стереже тебе за ржавими замками.
О, скільки б рицарів задля такої дами
Пішло на бій, на смерть! Скажи ж мені, відкрий,
Признайся, дівчино! А я — визвольник твій —
Для тебе серце й меч оддам по твому слову!»

Дівча, таку чудну нараз почувши мову,
Очима блиснуло з-під променистих вій
(Дитину тішить так малюнок золотий,
Де фарба, з фарбою мішаючись, яріє,
Хоч до ладу вона його й не розуміє).
«Скажіть-бо, звідкіля до саду ви прийшли,
Чого шукаєте, а може, і знайшли,
І що цікавого для вас тут на городі?»

Граф бачить, що кінець прийшов його пригоді,
Що вчинкам рицарським не місце і не час,
І гречно вимовив: «Перепрошаю вас,
Я йшов на снідання, хтів шляху вкоротити —
А де тут, власне, дім?»

«Он, стежкою ідіте,

А грядки не топчіть».

«Чи навпростець, чи вбік?»

Вона всміхнулася: ну й дивний чоловік!

Як на долоні дім, а він не бачить дома!
Одначе, з гречністю й пристойністю знайома,
Мовчала. Знову Граф розмову почина,
Питає, звідкіля, де мешкає вона,
Чому її в Судді не бачив ані разу,
І просить, щоб того не мала за образу,
Коли питає він, чи не її вікно
Он там видніється і чи живе давно
Вона на хуторі.

А сам собі гадає:

Хай романтичності в цій дівчині немає,
Та все-таки вона цвіте, як любий цвіт.
Не раз траплялося і за минулих літ,
Що в гущині лісів душа велика спіє:
Її він визволить і світові відкриє,
Мов пишний діамант, украдений у фей.
Тим часом дівчина, гуртуючи дітей,
Із них найменшеньких бере на руки двоє,
А решту — як гусей жене перед собою.

Враз повернулася: «А чи не міг би пан
Ті кури допомогти загнати під паркан?»
«Я — кури заганяць?» — панич зачудувався...
За нею ж тільки куш малини колихався —
Та очі блиснули лукаво з-за кущів.

Граф сумно голову додолу похилив,
А серце в самоті змовкає і холоне.
Так поле, що було, неначе жар, червоне
В промінні сонячнім, загортується в тінь,
Як сонце запливе у мовчазну глибіню.
Що ж? Марити? Про що? І мрії невеселі!
У сні він бачив рай — прокинувся в пустелі!⁵
Коли він плазував, котився по траві, —
Яка ж краса тоді палала в голові,
У серці билася! Яке ввижалось диво,
Яке здавалося все пишне та вродливе,
Якою тайною сяло і цвіло!
Прийшла буденщина — і маріння пройшло.

Нехай та дівчина і миле має личко,
Та ближче підійди — справдешня чередничка!
Рум'янець на щоках — бо голова пуста, —
І дишуть хлопською вульгарністю уста!
Нащо ж дурить себе? Пастушка, а не фея,
Із морквою в руках, не з рогом Амальтеї!
А пера струсеві, — пучок звичайних трав!
І він у розпачі аж руки заламав...

Дитя наївне так, кульбаби цвіт зірвавши,
І задивується, і засмутиться завше,
Коли від подиху в повітря відлетить
Пушок легесенький, щоб тільки залишить
Стебло оголене.

І Граф рушає з саду,
В душі розгніваний, немов за люту зраду,
Крадеться в агурсі, в малині, в гарбузах,
Аж раптом остовпів: а що, як при гостях
Розкаже дівчина про нинішню пригоду?
Адже казав він їй, що до Судді в господу
Іде на снідання! Що станеться тоді,
Як несподівано він стрінеться Судді
Чи Телімені? Що, як хто його вже слідить?
Та сором утікати! Як снідати, так і снідати!
Отож поміж дерев гіллястих та густих,
Стежками й без стежок, уздовж плотів старих
Ішов він, сам не рад химерній тій пригоді,
І голову свою, як від комори злодій,
Чия в коморі вже попоралась рука,
Від того птичого все відвертав садка:
Що стежить хтось за ним — був майже певен в тому.
Нарешті, вийшов він на рівний шлях до дому.

Поглянув, відітхнув.

Побіля саду ріс
Хоч і не з як густий, але могутній ліс.
У затінку беріз та під грабовим листом —
Мов тіні душ людських на місяці зійшлись там —
Блукали постаті. Ті в чорнім та вузькім,

Ті білі, як хмарок легкий, прозорий дим,
Там лиса голова, там — капелюш широкий.
Хоч рухається все, але на всьому спокій.
Те нагинається, те ніби у півсні
Іде й не збочує по лінії одній,
У затінку дерев, як у тумані, тоне,
І хилиться усяк, неначе б'є поклони.
Ні слова, ні пісень: глибока тишина,
Мов думка кожного охоплює одна,
Як подорожнього самотного в пустині...
Здається Графові: то елісейські тіні,
Що в царстві вічному, понуро-мовчазні
Блукають вік-віків без суму, та сумні.

І хто ж би догадав: ці постаті рухомі
Не з царства привидів, а наші то знайомі,
Що вийшли по гриби на Теліменин клич...⁶
Гриби розшукувать — ніяк не проста річ,
І любить боровик уважність і терпіння:
Тому-то кожен став задумливою тінню.
Звичайно, й одяги не ті, що при столі,
Було одягнено — і в гайовій імлі
Вони одкинули чудні, пістряві плями⁷.
Лише до мод нових найприхильніші дами
Та зо три паничі французький мали стрій.
Не знавши звичаїв, що в просторі сільській
Панують віддавна, — прожогом, мов шалений,
Граф задивований побіг у гай зелений.

Грибів удосталь там. Отож молодики
Полкують на стрункі червоні *лисички*,
Що за дівочність їх литовська пісня славить^{8 (1)}:
Не точить їх черва, минають мухи навіть.
Шукають панночки ставних *боровиків*, —
Полковниками їх зове народний спів.
А *рижик*у всяк рад: хоч рижик і скромніший
За інших родичів, зате ж і найсмачніший,
Чи ти соли його, чи на пательні смаж.
Так ходить по траві гурток знайомий наш,

Спустивши голови, напружуючи зори, —
А Войський оддалік збирає *мухомори*.

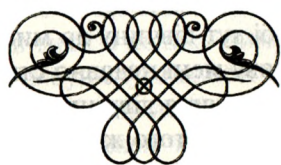
Ще єсть погорджені у племені грибів:
Ніхто ніколи їх не смажив і не їв,
Одні-бо не смачні, а другі ще й шкідливі, —
Зате й пишаються незаймано-красиві
Вони на горбику, що зеленню поріс,
Немовби дорогий на скатерці сервіз.
Он, — ніби чарочки, що в них тоненькі ніжки, —
Сріблисті, золоті й червоні *сироїжки*;
Он, — наче келихи на дорогий шампан, —
Гриби, що *лійками* їх звать серед селян;
Високі *ковпаки* — як кубків дно кругляве;
Нарешті, крізь бур'ян дрібний і кучерявий,
Як та перчичниця з пекучим порошком,
Жовтів *пурхавка*. Багато ще кругом
Грибів видніється, а як їх називати —
Те знають лиш зайці та, може, лось рогатий.
Хто зосліпу до них вже й руку простягне,
Той власну помилку розгнівано клене
І *заячі гриби* розтоптує ногою...

Лиш Телімена йде повільною ходою
І, чуючи якийсь на серці невпокій,
Гриби минаючи і заячі, й людські,
Тривожно голову угору підіймає.
Вже Реєнт вихопивсь, що нібито шукає
Вона не на землі — на дереві грибів
(У серці він таїв якийсь на неї гнів);
Асесор ще злісніш казав, що це самиця
Шукає, де гніздом затишно помоститься
І де своєю сім'ю безпечно розвести...
Вона ж, як бачиться, шукала самоти
І від компанії поволі віддалялась...

На взгір'ї дерева густіше посплітались,
І бив з-під каменя на мураву струмок.
Рясних виднілося багато там квіток,

Щедротно поєних холодною водою.
Струмок, лисніючи, ховався під травою
І тихо бурмотів, неначе немовля
В колисці, де лежать і запашні зілля,
І листя макове, що підстелила мати,
Щоб, накричавшись, дитині тихо спати.
В цім краснім затишку, де сотні любих віт
Шепочуть радісно, як друзі давніх літ,
Так мило спочивать і слухать шум зелений...
Тож Храмом Мрій⁹ його назвала Телімена.
Тихенько надійшла і плащ червоний свій
Недбало кинула, — а він на мураві,
Немов червоний цвіт, жаріє. Вільним кроком
Іде самітниця, просовується боком,
Як та купальниця, що, ставши при воді,
То нахиляється і руки молоді
Над синявою хвиль одважно простягає,
То, мов злякавшись, на берег одступає.
Враз, ніби несена в шумливий чорторий,
На плащ свій кинулась, і — наче квіт чудний —
В руках з'явилася французька книжка нова.
Панчішка, наче сніг, біліє ажурова,
Чорніють кучері, колишуться стрічки,
Сіє алебастр округлої руки,
І пишний плащ горить між листом смарагдовим:
Так гусінь на верху грушевім чи кленовім
Яріє фарбами й приманює пташки...
Та близько — ні душі, і дивний чар такий
Без погляду знавця самотньо, марно гине:
Всі порозходились...

Із-за кущів шипшини
Помітив мрійницю Гадеуш молодий
І, закрадаючись тихесенько туди,
Немов не дивиться, — а оком, знай, стріляє.
Мисливець хитрий так до дрохви під'їжджає,
Рухомий скрад собі зробивши із гілля,
Чи — як, бува, сивки спустились на поля —
Веде коня свого за довгу гнuzданицю,



Сам криється за ним, а при сідлі рушницю
Ховає, ніби йде у поле волочить.
Запевне, хтів панич про щось поговорить,
Та лихо! Судія побачив мудрі чати
І мчить навперейми...

Жовтіє бриль крислатий,
Каптан колишеться, немов гігантський птах,
І буковий ціпок гойдається в руках:
Отак Суддя біжить, летить до Храму Мрії.
Наблизивсь — відсапнув — у струмні руки мие
І врешті, спершися на буковий ціпок,
«Сестрице, — вимовив, — аж сохне від думок
У мене голова та від турботи в'яне¹⁰
Від часу, як прибув Тадеуш наш коханий.
Я в світі одинак бездітний і старий,
А любе це дитя — то спадкоємець мій,
Утіха старості, надія і підпора.
Отож сказати тобі хотів іще я вчора
Про кілька міркувань і здогадів моїх,
Та за розмовами і учтами не зміг.
Зважай-но: дороста вже повних літ дитина,
А Яцек, про свого піклуючися сина
Та доручаючи мені його як брат,
З землі чужинної не їде все назад
І відтіля до нас свої накази пише...
Та їх не розгада мудрець найрозумніший!
Наприклад, він чомусь мені заборонив,
Щоб я Тадеуша про батька ознаймив,
Сказавши, що живий...

Недавно в легіони
Хотів віддати його (аж серце похолоне,
Як тільки здумаю) — але змінив наказ
І хоче, щоб синок тим часом жив у нас
І підшукав собі тут дівчину до мислі.
Думки аж голову мені недавно стисли,
Та на прикмету взяв я дівчину одну —
Хорошу дівчину, до того ж посажну...
Та й справді, чи знайти в повіті всім панянку

Над Ружу молоду, ставну Підкоморанку?»

Так говорив Суддя, і жовтий капелюх
У такт похитувавсь, як на дощі лопух, —
А мрійниця на те мов крейда побіліла.
«Ах, брате, — мовила і свій роман закрила, —
Про що тут правимо? І що за план чудний?
Де тут, нарешті, глузд? Подумай і збагни:
Тадеуш — гречкосій!

Без блиску, без освіти!

Такий ото талант у лісі схоронити!
Ні! Мусить знати світ, щоб жити між людьми...
То краще зробимо, коханий брате, ми,
Як одішлем його пожити до столиці.
Що взяв за юних літ, на старості згодиться:
Наука, звичаї, традиції міцні...
А це ж хіба найдеш у нашій стороні?
Що, як родився він для людськості, для слави?
Пошлімо ж, братику, його ми до Варшави,
Чи Петербург нехай одвідає дитя...
Отам-то звичаї! Отам кипить життя!
(До речі, маю я поїхати небавом
До Петербурга теж — ладу додати справам).
Нехай би там пожив Тадеуш, походив,
Посад доскочивши і славних орденів,
Та познайомився з вельможами значними.
Могла б і я йому знайомствами своїми
А цім придатися... А маючи уряд,
Освіту, пишний блиск, — захоче, то й назад
Нехай вертається, до предківського дому».

«Таж, певно, хлопцеві найкраще молодому
Ума набратися, потершись між людьми, —
Суддя відказує: — Це знаєм добре ми:
Світів об'їхав тих і я колись чимало, —
У Дубні навіть був службовцем трибуналу!
Та що! В Варшаві жив ледь-ледь не цілий рік!
Багато розуму набрався чоловік,
Подорожуючи! То правда, що й небожа

Між люди одіслать було б розумно й гоже,
Щоб досвід молодий він там обогатив,
А не для гордощів, чинів та орденів...
Бо що в тих орденах?

Хто з-поміж нас, поляків,
Шукатиме собі отих царевих знаків,
Бурульок золотих? Живемо і без них
І шану маємо й повагу від усіх
За ім'я чеснеє, за виборну посаду,
А не з прихильності царевого уряду»¹².

«Не сперечаюся. Посади не шукать —
Чудесно! Просто він поїде — мандрувать!»

Суддя потилицю почухав: «Знаю, знаю!
Послав би я його десь до чужого краю,
Та сів на шию нам, сестрице, бернардин,
Ксьондз Робак. Брат мені наказує, щоб син
Був під опікою у нього... Із-за Вісли
Прибув недавно ксьондз — і Яцькові всі мислі
Та плани відає. Либонь, іще торік
Мій брат надумався і з певністю прирік,
Щоб за дружину взяв Тадеуш панну Зосю,
Твою годованку.

Так, певно, вже ішлося.
Та й справді, дівчина із Зосі вироста
Хороша і ввійде небавом у літа,
Уже пак підліток. Без посагу не буде.
Відомо-бо тобі, і добрі знають люди,
Хто посаг сироті не з як маленький дасть
І хто порядкувать тут повну має власть:
Брат Яцек, маючи кругленькі капітали,
Не їй лиш — і мені допомагав чимало».
Так говорив Суддя.

Нетерпеливий рух,
Мов одганяючи давно набридлих мух,
На ті його слова зробила Телімена.
Нарешті підвелась: «Як хочете, про мене!
Мені до того що! Так, так! Це річ нова!

Що ж, пане-брате, єсть у тебе голова —
Міркуй по-своєму.

Змагаться з вами — де нам!
Робіть, як знаєте! Пошліть його гуменним,
Чи в корчмі продавать сивуху посадіть,
Чи з лісу зносити зайці йому веліть,
Скажіть йому орать, коли на теє йшлося, —
Та, панство, вибачте! Що вас обходить Зося?
Вам — мужа їй шукать? Хіба ж мене нема?
Про долю Зосину піклуюсь я сама!
А що пан Яцек їй щороку помагає
І збільшить пенсію давненько обіцяє, —
То прецінь він її ще в рабство не купив?
Та й те сказати вам без лишніх треба слів —
Хоч, може, й боляче, та це ж не таємниця,
Що борг свій виплатять не в рік, не в два Сопліци
Перед Горешками!..»

Суддя як це почув, —
Зненацька посмутнів, правицею махнув
І клонить голову.

А Телімена далі:

«Ділила з Зосею я й радощі, й печалі.
Я — опікунка їй, вона — дитя моє, —
І хтось її тепер без мене видає!
Про щастя дівчини я дбатиму, як дбала!»
«Ну, а якби вона хлопчину покохала
І щастя в шлюбі цім знайшла? Га? Що тоді?»

«Ну, це ще вилами, як кажуть, по воді
Написано! Та й що! *А може б, покохала!*..
Оце б я клопоту інакшого не мала!
Щоправда, партія вона не посажна,
Та Воєводянка — а кожен добре зна,
Що важить чесний рід і за майно багате,
То не прийдеться їй без мужа вікувати.
Це ж кров горешківська! Як міг подумать ти,
Що чоловіка їй не зможемо найти?»
Сопліца просвітлів: «Що ж маємо робити?»

Я їх обох люблю, неначе рідні діти,
І зичу щастя їм.

Навіщо ж гнів і крик?

Про діло думати я в супокої звик
І все сказав тобі одверто й нелукаво,
А ти не згодитись, запевно, маєш право, —
Хоча зажуриш тим і брата, і мене, —
На шлюб годованки. Та з тиждень промине,
Ми поміркуємо. І Підкоморій, мабуть,
Од діла чесного хлопчини не одвабить,
І Яцек сватові такому буде рад...
Усе влаштується...»

«Знов помилився брат:

Не відмовляю я, мій дорогий, по волі!
Ідеться не про що, а про життя, про долю
Двох діток. А вони ще надто молоді —
Коли б од поспіху не статися біді!
От, зазнайомимо їх ближче, без намови,
І як дійде в самих до приязні й любові, —
Тоді вже доведем ми справу до кінця...
Не можна ж путами заковувать серця!»

Розмову скінчено. Суддя пішов із Храму,
А з-за кущів біжить, немовби за грибами,
Тадеуш. Граф собі простує здалеки:
Йому сподобався типовий *жанр* такий —
Ота Согліцина розмова в Храмі Мрії.
Він видобув альбом, рисує і радіє:
«Яке видовище!

Вона на муріжку,

А він на камені. Таж групу отаку
Лише б художник міг так мальовниче скласти!
Які відливи фарб! Які різкі контрасти!»
А далі: «Ну, якби ще ближче підійти?
Чи знову, мрійнику, розчарувався б ти,
І горда пані та, — лиш ключниця маєтку
(Так промовляючи, протер свою лорнетку),
А трави сплетені — ботвина з буряків?»

Хоч Телімену Граф не перший раз зустрів,
Ба навіть розмовляв, буваючи в Сопліци,
Та якось от не міг до неї придивиться
І вроди пишної не добачав ознак...
Тепер, малюючи, дивується юнак:
«Який повабний стан і що за погляд милий!»
(Бо очі гнівом ще не згашеним горіли,
А як помітила скрадання паничів,
То й вид од радості зацвів, запаленів.)

«О пані! — каже Граф, — даруйте цю одвагу!
Такі видовища втишають вічну спрагу
І потяг до краси. Простіть мені, простіть,
Що ваше марення наваживсь я розбити,
І дякую за те, що в цю хвилину світлу
Натхнення у душі заграло і розквітло.
Людині вибачте, художника прийміть
І праці наслідок хоч гудьте, та судіть».
По передмові цій навколішки упав він
І, поклонившись, малюнок їй подав він.
Вона поглянула з суворістю знавця
(Суворість їй була так само до лица):
«Чудово! Сильний хист і олівець поправний!
Із пана міг би бути колись художник славний,
Якби не *тут* він брав сюжети для картин.
О римські небеса! Видовища руїн!
Тібура ¹³ давнього класичні водоспади!
О Павзіліппо ¹⁴ скель навалісті громади!
Там, Графе, край митців! А *тут* шукать, у нас,
Прекрасних образів — лиш марнувати час!
Рисунок ваш візьму і в бюрко заховаю:
Малюнків гарних там чимало зберігаю».

І прославлять вони чужі краї пішли:
Блакитні небеса, рожеві хмарки мли,
Шпилі високих гір та пальми вихваляли,
А з краю рідного, звичайно, кепкували.
А навкруги — Литви гойдалися ліси,
Такої сповнені поважної краси,

І таємничості, і тіні, й супокою!
Ліщини парості сім'єю гомінкою,
Як постаті стрункі завітчаних менад ¹⁵,
Із горобійником сплелися в темний ряд;
Горіхи перлами білили на ліщині;
Ожина повилась, послалась по долині,
Черémшину пойняв лапятий, буйний хміль ¹⁶,
І різні ягоди жаріли звідусіль.
Дерева та кущі побралися за руки,
Неначе парубки, що під весільні звуки
До танцю зграйного запрошують дівчат
І гучно гомонять круг пари молодят.
Піднэслась над усім своїм принадним станом
Береза-дівчина із ясенем коханим,
А далі — мов старі на внуків та унук —
На менших дивиться поважний, сивий бук
Та бородатий дуб, що на могутній шії
П'ять сотень літ несе, а юно зеленіє,
Байдуже спершися на мертві дерева,
І доброзичливо до молоді кива.

Тадеуш підійшов, але волів мовчати.
Та як пішли у них магнолії, гранати,
Мигдалів пахощі та цитриновий ліс,
Як тільки й чулося: ах, дивний кипарис!
Вічнозелений плющ! (немов читали з книги),
Як узяли хвалить маслини й навіть фіги, —
Не міг він стерпіти: у мандрах не бував,
Але живе чуття і смак природний мав,
Тож, поглядаючи у глибочінь діброви,
Докинув і своє палке та щире слово:
«У ботанічному буваючи садку,
Я бачив дерева, що їм хвалу таку
Ви тут співаєте. Доволі там і піній,
І пальм, і кактусів, що у чужій країні
Ростуть і множаться. Але котре з них
Могло б рівнятися до простих буків цих?
Цитрина-карлиця, низенька та пиката,

Неначе та вдова погана, хоч багата?
Чи знаний кипарис, поетам дорогий —
Не смутку дерево, печалі та нудьги,
А нуду простого.

Їй-богу, він при гробі¹⁷

Цілком скидається на служника в жалобі,
Що дбає лиш про те, аби не позіхнуть...
Ні, жалібниці в нас щиріші он ростуть:
Берези схилені, що розпустили коси,
Як жінка, що в сльозах по мужеві голосить,
Чи мати, що дітей оплакує своїх...
Чому ж би Графові не малювати їх?
У пишній живучи і лісовій країні,
Малює пан лише каміння та пустині!»

«Мій друже! — Граф йому. — То зовнішнє лиш тло —
Краса гаїв та гір. Хіба б те все жило
В мистецтві дивному без мислі, без натхнення?
Натхнення нас несе понад діла буденні
У сфери золоті, де сяє ідеал!
Звичайно, добра річ — природа, юний пал,
Та треба вищої, художньої прикмети...
Усе це в книгах ви свого часу знайдете.
Не все ми можемо, що хочемо, віддати
У слові, в лінії.

Хоч би малярство взять:

До нього певних груп і певних пунктів треба
Та італійського, вічно ясного неба.
Тому в Італії і родиться пейзаж,
А що північний дав туман убогий наш?
Хіба що Рюїсдаль та Брейгель, пейзажисти¹⁸
(Як, може, знаєте, два Брейгелі-артисти
Були в Голландії)...»

«Орловський, наш земляк¹¹, —

Їм Телімена тут, — сопліцівський мав смак.
(То, як відомо вже, сопліцівська хвороба,
Що їм лишень своє буває до вподоби.)
У Петербурзі він щасливі роки жив,

Його любили всі, і цар його хвалив, —
Ну, жив як у раю! (Орловського етюди
У мене в бюрку є)...

Як дивувались люди,
Що марив цілий вік усе про рідний край,
Про польські дерева, про польський лан і гай,
Розкішно живучи біля царя, в столиці!»

«І мав він рацію! Я знаю, що годиться, —
Тадеуш підхопив, — південні небеса
Хвалити й славити... Подумаєш, краса!
Блакитні, без хмарок — як та вода у кризі!
Ви гляньте-но лише на наші хмари сизі,
Яка тут дивна гра і скільки тут одмін,
Прекрасних образів і казкових картин!
От — хмара восени, поважна і лінива,
Як черепаха та повзе — і довгі гриви
По вітру віються: то смуги дощові.
А в літній пишній день раптовий буревій,
І туча градова, зокола темно-синя,
Блакитна по краях і жовта всередині,
Що плине, мов якийсь чудний аеростат,
На землю несучи холодний дощ і град!
Та навіть і щодня, хоч би й цієї днини,
Яка чудесна гра і дивні переміни,
Який ховається у нашім небі чар!
Біліє, ніби пух, легеньке гроно хмар,
Немов спустилися на плеса води сині,
Гусині табуни чи зграї лебедині,
А вітер соколом на зграї наліта,
Збиває, згонить їх, і нагло вироста
Із білих лебедів нове, незнане диво:
Розвіявши хвости і розпустивши гриви,
Біжать по синяві шалені румаки...
Ще хвиля — корабель здіймається стрункий,
Із шиї кінської зростають щогли довгі,
І білі паруси сіяють, мов корогви».
Усі поглянули по тому мимохіть

На небо.

Граф почав альбомом шелестить,
Щось зарисовувать... Тадеуш Телімені
Тихенько руку стис...

Кінець тій любій сцені
Поклав зненацька дзвін, розлігшись по ярах,
І голоси людські озвалися в кущах
Йому на відповідь.

«Отак на світі дзвоном, —
Озався Граф сумним, філософічним тоном, —
Усе кінчається: і задуми ясні,
І гри невинних літ, і речі запальні, —
Все раптом обрива його потужний гомін.
І що ж лишається?» А Телімена: «Спомин!» —
Та й подала йому малесенький букет
Із незабудок.

Граф, як рицар і поет,
Поцілував його, до серця пригортає...
Тадеуш на той час рослинність розхиляє,
Що буйно в Храмі Мрій навколо повилась, —
І ручка потайки до нього простяглась,
Як біла лілія.

Він, як бжола до лілій,
Припав — і з подивом відчув у ручці білій
Якусь малесеньку записку та ключа.
Хоч і не знаючи, що все те означа,
Скарби ті з радістю сховав він до кишені.

Тут гомін зблизився, і в гущині зеленій
З'явилися грибів ретельні збирачі,
Гуртками й парами додому ідучи,
Бо ж зовсім дзвін не був провісником печалі:
Ні, у Сопліцівці так на обід скликали.
Несуть, хто що знайшов: опеньки, мов квітки,
Прегарно в китиці зв'язали панночки,
У хустку рижики зібрав пан Підкоморій,
У Войськового в руках — гігантські мухомори, —
І з Теліменою виходять паничі,
Нічого в кошиках своїх не несучи.

Ввійшли, спинилися і утворили коло.
Для Підкоморія найвище місце столу
Лишили, бо такий і вік його, й уряд.
Він низько кланявся, як каже давній лад,
Панам і паніям, і молоді і старшим,
На покуть ідучи своїм поважним маршем.
Праворуч Судія, а ксьондз при ньому став
І по-латинському молитву прочитав.
По чарці випито, усі круг столу сіли
І мовчки холодник литовський жваво їли.

Мисливці не смутні були, та мовчазні,
Бо кожному із них ввижалось, мов у сні,
Як завтра пес його найшвидше зайця ~~вигубить~~, —
Тож кожен, мріючи, ні слова не промовить.
А Теліменин зір привабливо сіяв:
Він то Тадеуша, як полум'я, черкав,
То грів Асесора, то Графові всміхався.
Так мудрий птахолов, що в гущині сховався,
І пастки огляда, і сильця для щиглів.
Мовчали паничі, бо кожен з них хотів
Віддатися своїм солодким, ніжним мріям,
Таємним замірам і молодим надіям.
На незабудки Граф дивився потайки,
Тадеуш — згадував лілейний цвіт руки,
Ключа й записочку, не читану ще досі.
Суддя, дивуючись, що гості безголові,
Лив Підкоморію до келиха вино.
Потраву подано останню вже давно, —
Ніхто й не їсть її.

І раптом карбівничий ¹⁹
Убіг, задихавшись, і мов до бою кличе —
«Ведмідь, мій паночку!» — на цілий дім кричить.
Всі догадалися: свій *маточник* ²⁰ ведмідь
Покинувши, в ліси як гість до них заглянув...
Всі стрепенулися, почувись сотні планів,
Питання, здогади, накази звідусіль,
Та хоч різнилися — єдину мали ціль.

«В село! — гукнув Суддя. — Скликать на завтра люди!
Хто стане за гучка, тому з роботи буде
П'ять днів залічено, і шарварку ²¹ два дні.
Шукайте соцького! Та швидко! На коні!»
«Сідлайте Сивого! — озвався Підкоморій. —
Нехай котрий летить з запискою до двору
І привезе сюди в мішку моїх собак,
Тих п'явок, що про них чував, мабуть, усяк:
Пса Справником зовуть, Стряпчина зветься сука... ¹¹¹
Та швидко, щоб летів, немов стріла із лука!»
Асесор хлопцеві накази віддавав
(Ще й Ванькою його по-руському назвав):
Казав йому ножа мисливського гострити,
Що дав колись на дар Сангушко знаменитий,
Ладунки готувать і обдивитись пас.
«Рушниці! Щоб було готове все у нас!» —
Молодші крикнули.

«Нум кулі відливати!» —

Асесор так.

«Піти плебана ²² попрохати,
Щоб месу в бойовій каплиці одслужив
Святому Губерту» ²³, — господар докінчив.
Накази скінчено — і тиша враз настала.
Усі дивилися, немов кого шукали,
І всі на Войському спинили погляд свій.
Найкраще знався він на справі лісовій,
То й вирішено дати йому гетьманське право —
Вести й провадити задуману облаву.
Громади волю він одразу зрозумів
І, певним поглядом оглянувши стрільців,
Узяв годинника, похожего на грушу,
Та й каже:

«Дещо я обміркувати мушу...

О пів до п'ятої зійтися завтра всім
Перед каплицею».

І по наказі цім
Дав карбівничому поважний знак рукою:
Погодитись вони повинні між собою,

Усе обмислити і все приготувать.

Так перед битвою жовніри мирно сплять
Чи, зброю чистячи, прикручують багнети, —
І тільки ватаги у тихому наметі
Міркують, думають до ранньої зорі.
До праці запряглись молодші і старі:
Один годує псів, а другий: «Як там коні?
Чи всі підковані?» Той кинувся до броні,
Той порох міряє, той кулі взявся лить...
Всі заклопотані, ніхто не гомонить
З паннами й панями. І вороги закляті —
Асесор з Реєнтом — снують собі по хаті,
За руки взявшись, немов із братом брат...
Аж ось і тихий сон заглянув до кімнат.





ДИПЛОМАТІЯ І ЛОВИ

Поява в папільютках будить Тадеуша. — Запізно помічена помилка. — Корчма. — Емісар. — Уміле вживання табакірки наvertsає дискусію на належну путь. — Маточник. — Ведмідь. — Граф і Тадеуш у небезпеці. — Три постріли. — Змагання між Сангушківкою і Сагаласівкою, розв'язане на користь горешківської одностволки. — Бігос. — Оповідання Войськового про дуель Довейка з Домейком, перебите ловлею зайця. — Кінець оповідання про Довейка та Домейка.

О свідки давніх літ, Литви старої свідки,
Ви, Вітenezові, Міндовині політки ¹,
Ви, Беловезьких пуц понарські дерева! ²
Тут Гедимінова відважна голова
По влогах при вогні колись-то спочивала;
Ведмежа шкура їй за постіль слугувала,
І князя тішили Ліздейкові пісні.
Залізний вовк йому привидивсь тут вві сні ¹,
І, в ньому бачивши богів наказ всесильний,
В борах поставив він велике місто Вільно,
Що вовком дивиться крізь темну гущину ³,
Немов ховаючи глибоку таїну
І соснами свої боронячи границі.
Од Вільна — як колись од римської вовчиці ⁴ —
Постали і Кейстут, і Ольгерд запальний ⁵,
Завзяті до меча, до ловів та війни...
У Гедиміна сні таївся зміст глибокий,
Бо не жила б Литва і довгі, й славні роки,

Якби не стало в ній заліза і лісів.
Під цими вітами по звірину ходив
Останній Ягеллон ^{II} звитягою щасливий,
Останній на Литві увінчаний мисливий.

О рідні дерева! Коли вернусь до вас, —
Якими вас найду? Чи й нині повсякчас
Шумить задумливо гілля на вас широко?
Чи листя, як тоді, в мої дитячі роки,
Шумить на Бавблісі, котрий сховати міг ^{III}
В наметі пишному лапятих віт своїх
Дванадцять чоловік, що до вечері сіли?
Мендогів гай ^{IV}, де ми маленькими ходили,
Бує квітами чи, може, вже зав'яв?
Чи на Україні б я ту липу упізнав ⁶,
Що сотню панночок і сотню хлопців бравих
Ховала в холодку, при танцях і забавах,
Як вечір повивав блакитноводу Рось?
О свідки давніх літ! Багато довелось
Вам муки лютої, смертельної зазнати
Там від купецьких рук, нещадних та завзятих,
Там від державної, царевої руки!

А це ж притулок ваш, крилаті співаки,
І ви, людські співці!

То ж липа в Чорнім Лісі
Пісні навіяла, що в світі розійшлися,
На Кохановського! ⁷ То ж мудрий дуб старий
Оповідав діла козацької пори ^V
Співцєві козаків і славних їх походів,
Що й досі в юнаках прекрасний будять подив.
І я вам дякую, дерева пуц моїх!
Невдалий-бо стрілець, у ваш я захист біг,
Од товариського ховаючися глуму,
І першу тут ловив свою юнацьку думу.
Мох славя срібний там, буяв колючий глід,
І килим червонів незайманих ягід.
Навколо темрява стелилася зелена,
А вітер набігав з височини шалено,

Великим галасом сповняючи ліси, —
І дивні в галасі шуміли голоси,
Неначе пінилось понадо мною море,
Що гомоном своїм виповнює простори.

Внизу — поламані простерлися дуби,
Мов зруби, звалені у вирі боротьби
Чиймись хижими, ворожими руками,
І, зеленавими лямовані мохами,
Колони ясенів та трав густий паркан,
Що їх оточує. Господар там — кабан,
Ведмідь там свариться і хмиз сухий ламає,
По ночах виють там голодні вовчі зграї...
Немов жажливий слід непроханих гостей,
Білють виломи обгризених костей,
Та óлень, блиснувши рясною головою,
Як промінь сонячний, зникає між травою.
По вітрі — тиша знов. Лиш дятел між гіллям
Уперто стукає то тут, то знову там,
Немов дитя мале, що в хованки гуляє,
Он білочка горіх між лапками тримає,
Хвостом прикрилася, — але, уздрівши вас,
Майне, як блискавка, і западе нараз
У темному дуплі, немовби та дріада ⁸,
Людей некликаних зустрінути не рада.

Знов тихо. Та дивись: поплутане гілля
Рука несмілива тихенько одхиля,
І личко дівчини, рум'яне, як малина,
Крізь листя дивиться. То донька селянина
Іде, шукаючи грибів або ягід, —
І парубок стрункий простує їй услід,
Горіхи дістає, схиляє довгі віти,
Щоб любій дівчині щиріше догодити.

Почулось гавкання і роги голосні —
То полювання йде!

І знову в глибині
Вони ховаються, між хащами густими,

Достоту здавшилися богами лісовими.
Рух у Сопліцівці та гавкання собак:
У ліс лаштується, збирається усяк,
Скриплять тяжкі вози, іржуть, басують коні,
І мідний ріг співа, скликаючи до броні.
Тадеуш тільки спить, як у глибу нори
Лінивий спить бабак зимової пори,
Коли сніги навкруг шляхи позамітали...
Усі поїхали, про нього й не згадали.

Заснувши в одязі, він безтурботно хріп,
Хоч крізь віконницю свій золотавий сніп
Проміння кинуло — і до чола торкнулось.
Зненацька тихий стук та шкрябання почулись,
І він прокинувся — бадьорий, молодий,
Немов освіжений студеністю води,
І, повен спогадів про те, що вчора сталося⁹,
Злегенька спалахнув, — а серце засміялось,
І з дивним трепетом забилося воно.
Тадеуш виглянув зненацька у вікно
І раптом аж завмер у милім неспокої:
На нього дивиться очей блакитних двоє,
Прикритих ручкою, — і сонце, мов рубін,
По пальцях виграє. Поглянув ближче він —
Уста, немовби ті корали, червоніють,
І зуби перлами добірними біліють,
А щоки — як троянд рожеві пелюстки.
Спав хлопець під вікном; лежавши навзнаки,
Із затінку свого уважно він дивився
На вид дівочий той, що близько так схилився:
Не знав, чи то ява, чи, може, уві сні
Йому привиділось, як у дитячі дні.
Ще ближче клониться до нього личко гоже,
І в ляку й радості пізнав він — милий Боже! —
Пізнав ту дівчину.

Так, це була вона,
Що першу він її побачив із вікна,
Приїхавши. Пізнав і зір очей несмілих,

І злото кучерів у папільйотках білих,
Неначе сяєво на давніх образах...
Вона, що снилася у молодечих снах!
Схопився... Дівчина, як пташка, відлетіла
І срібним голосом здалека продзвеніла:
«На полювання час!» Він швидко до вікна,
Штовхнув віконницю, аж ляснула вона,
І глянув навкруги: чудової появи
Немов і не було. Лише під тином трави
Гойдались: певно, хтось їх щойно розхилив
Чи, може, вітерець легенький колихав.
Тадеуш не посмів шукати, слідкувати,
І хоч набралоя думок і слів багато,
Присилував себе ні слова не казати,
Лиш крикнув сам не свій: «Тепер же буду знати!» —
І, пальці гризучи, замовк і загадався.

В подвір'ї ні душі. Довгенько прислухався
Юнак стурбований. Аж от мисливський риг
За вітром лісовим до нього перебіг,
Хвилясто граючи далеко у діброві.
Він скочив на коня, що був напоготові,
Рушницю на сідло — і стиснув остроги.

Дві корчми лісові, неначе вороги,
Очима темними одна одну лякали:
Зібратися стрільці удосвіта тут мали,
Щоб разом рушити у грізний свій похід.
З них першу збудував, іще за давніх літ,
Горешко. В ній бував привідцею Гервазій.
В корчмі соплівській перед водив Протазій.

Сопліцина була новіша — і нічим
Не здивувала б вас. Та за взірцем старим
Була збудована горешківська — для неї
Був характерний стиль, що в давній Іудеї
Тірійські теслярі ¹⁰ будовам надали.
Євреї скрізь його по світу рознесли ¹¹.

Корчма — мов корабель, позаду — храм просторий...
В такому кораблі на безконечне море

Ной ¹² вплив, пращур наш. Тепер наш простий люд
Стодолою його зове. Чимало тут
Тварини всякої, як то було й за Ноя:
Там коні, там воли, там трусить бородою
Поважний, сивий цап; реве бугай рябий,
На чорних бантинах воркують голуби,
Овечок мекає натовплена отара,
І навіть є ужив, як то й годиться, пара.

А ззаду — ніби храм, що мудрий Соломон
Колись освячений прикрасив ним Сіон ¹³.
Євреї стиль отой перенесли на школи ¹⁴,
А потім на корчми і навіть на стодоли.
Дах, стрімко зведений, що мохом геть поріс,
Єврейським ковпаком над стінами навис ¹⁵,
І ганок на чудні спирається колони,
Що будівельні всі порушили закони,
Без капітелів-бо і навіть без підстав.
Ще й так похилені, що я б їх порівняв
До башти скісної, що падає у Пізі ¹⁶.
Оздобу тесані на вікнах, на карнизі,
А все схилилося, немов єврей старий ¹⁷,
Що цицес ¹⁸ надіва під час молитви свій.

Було у тій корчмі окремі два відділи:
З них перший — для панів, а в другому сиділи
Селяни й шляхтичі. З костьолу всі зайшли
І вільну, святкову розмову почали,
Не забуваючи і спритної шинкарки,
Що з буглем бігала од чарки та до чарки.
Сам Янкель, орендар, у довгім каптані
Втручатись не хотів до тої метушні,
А сиву бороду собі спокійно гладив
І, приглядаючись уважно до громади,
Мінявся жартами, посварених мирив,
Одному кланявся, а з іншим говорив
Про хліб, про урожай та про сільські новини.
Віддавна вірний син Литовської країни,
Мав шану од усіх — і всяк любив його.

Ніхто не скаржився, та й не було чого,
Бо трунки тут були і добрі, і поцінні,
А звичаї плекав він чесні, старовинні, —
Та ще до того був охочий до забав:
У нього не один заручини справляв,
Хрестини голосні а чи гучне весілля.
Були збіговища у нього шонеділі,
Коли запрошував музик він із села:
Скрипки співали тут, козиця ¹⁹ аж гула!

Він сам на музиці за всіх найкраще знався,
По різних-бо краях з цимбалами тинявся.
І хистом дивував простолюд і панів.
Єврей, по-польськи він поправно говорив ²⁰,
Народні полюбляв у музиці мотиви.
Од нього щоразу навчитися могли ви —
Коли з-за Німану додому він вертав
І серед молоді з цимбалами сідав —
Недавно складених мазурок, коломийок ^{VI},
Ще й артистично грав, а не бриньчав абияк.
Ба навіть казано, що ніби він привіз
Ту просту пісеньку, тепер славетну скрізь,
Що вперше у краю блакитному авзонів ²¹
Заграли сурмачі повстанчих легіонів.
Музичний хист Литва уміє шанувать:
І гроші може він, і славне ім'я дать, —
То й славу Янкель мав, і грошенят чимало.
Тому, повісивши дзвінки свої цимбали,
Узявся шинкувать. До всього був митець,
До діла всякого порадник і знавець ^{VII},
Тож ради в Янкеля не раз просили потай;
Мав славу польського він також патріота.

Він перший звів на мир ворожі ті корчми,
Де інколи й бої бували між людьми
За честь Горешкову і за ім'я Сопліци.
В оренду взявши їх, примусив помириться
Обидві партії дотепний орендар.
Старий і Ключника, охочого до чвар,

Умів притищувать. Любив його й Протазій
І стримував гіркі на язика образи,
Що ними краще тяв, ніж Ключник — палашем.

Сьогодні за своїм останнім паничем
Гервазій вирушив. Подумать лиш — облава!
Граф недосвідчений — йому ж і сниться слава —
Не берегтиметься! А то ж таки ведмідь!
І, задихаючись, старий до бору мчить.
На місці Ключника, на покуті^{VIII} край столу,
Ксьондз Робак засідав. Кругом гули, як бджоли,
Селяни й шляхтичі. Та Янкель поважав
Понад усіх його і раз у раз казав
Долити ксьондзові одстояного трунку:
Ясного липівця найвищого гатунку.

Либонь, спізналися за давніх літ вони
В краю далекому. Не раз у час нічний
Ксьондз мав із шинкарем наради таємничі.
Шептали (хоч ніхто казати не смів у вічі),
Що контрабандою ксьондз Робак промишля...
Та звісно — на брехні стоїть уся земля!

Вів ксьондз неголосну із шляхтою розмову
І, табакирку всім подаючи чудову,
По черзі пригощав, неначе старший брат, —
І чхали шляхтичі, мов били із гармат.

«Reverendissime!²² — заговорив Сколуба. —
Табака — хоч куди! Шпигає аж до чуба!
Відколи нюхати мій научився ніс,
Не нюхав кращої. Давно лише привіз
Я був подібної із Ковна. Знає всякий,
Що в місті жодному міцнішої табаки
Не виготовлюють...» Тут Робак перебив
І з усміхом тонким розлогу річ повів:
«Всім на здоров'ячко! Табака ж ця не з Ковна,
А звідти, де стоїть ікона пречудовна
Святої Матері: то гóрод Ченстохов.

У дні, як ворог нас іще не поборов,
І в Польщі, і в Литві Пречисту шанували
І королевою небесною взивали.
Та горе — на Литві запанував схизмат!»²³

«Із Ченстохова? А! Піввіку акурат
Минуло, — Вільбик тут, — як я в тім Ченстохові
На прощі побував. Чи правда ж, отче, мові,
Що хоче там француз костьол ізруйнувать?
В *Кур'єрі* довелось мені про це читать».
«Неправда, — ксьондз на те, — адже Наполеона
Сам Папа увінчав. Він добрий син закона
І віри нашої. Щоправда, Ченстохов
Оддав і золото, і срібло із церков
Для Польщі-матері, — та це не дар гріховний;
Це жертва на вівтар отчизні, горем повній!
Сто тисяч війська є — так треба ж годувать!
А ви, ви, литвини, ви звикли лиш давать
Податки у казну, в її капшук безодній».

«Давати у казну? Та й хто ж би дав сьогодні²⁴,
Якби вона сама не брала гвалтом з нас?» —
Знов Вільбик.

«Надійшов останній, певно, час, —
Озвався селянин тихенько у куточку, —
І шкуру вже деруть, не те що там сорочку,
Що вже й світ за очі утік би не один», —
І, так промовивши, смиренний дав уклін.

«Ну, каме, що тобі? — не витерпів Сколуба. —
До того звикли ви, то вже одна рахуба,
Той б'є чи інший хтось. Нам, шляхтичам, біда!
У канцеляріях шукать не випада
Нам доказів на те, що справжні ми дворяни, —
Таж маємо герби!»

«Нехай-но кожен гляне
На мене, — голосно Юрага закричав. —
Я князь уроджений! І я, шукавши прав,
В поліцію б ішов пороги оббивати»²⁵

Та, може, ще й патент за гроші купувати!
У мене шляхтичі не те що батько, дід, —
Від давна-давнього уславився наш рід.
Вам легше: прості ви...»

«Оце до діла! прості! —

Підгайський вигукнув, аж тремтячи зо злості. —
В гербі у вашому, я знаю, є хрести,
А значить, в дереві фамільному²⁶ найти
Напевно можемо, панове, неофіта!»²⁷

«Брехня! — загув Бірбаш. — Чи ж треба говорити!
З татарських графів я походжу, а проте
У нашому гербі — це діло не пусте! —
Хрести над кораблем!»

«Стрийковський²⁸ з'ясував нам,
Що значить корабель. Бува він знаком славним», —
Міцкевич вихопивсь... Але його слова
Різноголосий крик і лемент покрива:
Усяк силкується права свої довести,
На поміч голосам приходять буйні жести, —
Аж Робак, щоб спинить нестримний шум розмов,
До табакирки вдавсь по допомогу знов.
Знов кожен нюхає і знову кожен чхає,
А ксьондз догадливий поквапно промовляє:

«Хто ж табакирку цю із рук у мене брав
У руки, хто, коли і де від неї чхав?»

Ви про Домбровського²⁹, я думаю, чували?»
«Домбровський?» — крикнули.

«Так, так. Я генерала
Спізнав Домбровського, коли він німця бив,
Гданськ одбиваючи од лютих ворогів.
Отож, натомлений, він мав одного разу
Листи якись писать, чи, може, там накази.
Вже й сон морив його, і никла голова.
До табакирки він понюхав раз чи два
Та й каже: «Слухай-но, панотче-бернардине!
Коли повернешся до рідної країни,

Скажи, що маю я, не гаючись прибуць,
І ще, пак, литвинам додати не забудь,
Що ченстоховську лиш я нюхаю табаку».
Усі бесідники, почувши про вояку
Свого великого, мовчали кілька хвиль,
А далі голоси знялися звідусіль:
«Домбровський-генерал? Табака з Ченстохова?»³⁰
І раптом піснею прорвалася розмова,
Тією піснею, що кожен зна поляк.
Забувши й про герби, завзято тягне всяк,
Татарський навіть граф із простим селянином,
Хрести і кораблі. Забули й бернардина
Та, знай, вигукують: гей, пива! гей, вина! —
Аж стіни двигає розкотиста луна.

Довгенько слухав ксьондз. Враз, табакирку взявши
І чханням голосним мелодію урвавши,
Почав: «Подобалась оця табака вам,
А подивіться-но, що діється он там», —
І, віко чистою хустиною обтерши,
Заглянув з усміхом у табакирку перший,
За ним і шляхтичі.

Немов мушиний рій,
Війська змальовані. У найпростіший стрій
Ватаг одягнений, ще й нюхає табаку.
Кінь в'ється в небеса, але не з переляку,
А ніби хоче взять увесь видимий світ
Під свій копит дзвінкий, підкований копит.
Картинка хоч мала, та зроблена чудово!
«Пильніш пригляньтєся, — провадить Робак знову, —
Що то за чоловік на білому коні!»
Всі зацікавились. «Не цар московський, ні, —
Всміхнувся бернардин. — Той не вжива табаки!
Це цар серед царів, серед вояк вояка!»
«Вояка в сірому сурдугі, без окрас? —
Зачудувалися, — принаймні раз у раз
Бувають воїни у злоті, в кармазині.
Адже у москалів що генерал, то й синій

Мундир у золоті, як шука в шафрані».

«Ба! — Римша підхопив. — Доводилось мені
Костюшка ³¹ бачити. Хоч генерал був славний,
А все-таки ходив в одержі стародавній,
В чумарці, мовити б»...

«Чумарка, та яка? —

Озвася Вільбик. — Є така, та не така!

Чи просту він носив, чи тарататку ³², може?»

«Ні! Та із френзлями, а та — на свитку схожа», —

Міцкевич пояснив.

І знов піднявся крик

Про різні одяги. Ксьондз Робак, що навик

До вдачі польської, заждав яку хвилину

І в табакирку знов ударив старовинну,

Щоб на належний шлях розмову повернуть.

Знов чхають шляхтичі, що аж шибки гудуть,

І знову слухають.

«Коли на полі бою

Бере Наполеон ³³ спокійною рукою

Табаку нюхати, — то це вже певний знак,

Що справу виграно. Під Австерліцом так

Було, як москалі, мов хмара, наступали.

Наполеон мовчав. Навколо — генерали,

Внизу — кипучий бій. Лягають, як трава,

Запеклі москалі, — а він собі вжива

Табаки. Дивимось — урозтіч вража сила!

Царя російського й німецького укрила

Далека курява. А кесар тільки чхнув

І пальці обтрусив. Коли хто в війську був

Наполеоновім, той добре пам'ятає,

Що значить, як герой табаки заживає!»

«Гаразд, панотченьку! — Сколуба підхопив: —

Французів ждемо ми з яких уже часів,

Та, може, марна річ про них і говорити!» ³⁴

«Мосьпане! Нарікають — хай нарікають діти,

Єврейська також річ мовчати і чекать, —

Промовив бернардин, — а муж повинен знать,

Що пан Наполеон побив усі народи.
Отож як прийде він у славному поході
І визволить Литву, — так ви лишень годі
За зброю візьметесь, веселі та раді?
А він і скаже вам: ідіть, я вас не знаю!
Гадали досі ви, що ваша хата скраю,
То й обійдусь без вас, каліки і старці,
Не годні утримать меча в своїй руці! —
Отож-то й є воно: не досить запросити
Гостей, а треба їм і страви наварити,
І хату вимести. Так, вимести як слід!
Чистенько вимести!»

На ксьондзів відпові
Почулись голоси: «Як вимести? Що значить?
Нехай нам панотець це краще розтлумачить!
А ми вже зробимо, готові ми давно!»

Та Робак виглянув зненацька у вікно
І мовив: «То-то й є! Таки то був би сором —
Чекати і мовчать. Про це ще поговорим,
Ще поміркуємо. Як з міста поверну,
То квесту ³⁵ в цих місцях збирати розпочну,
Усе вам розкажу і позначу шляхи вам».

«Вертайтеся ж мерщій веселим та щасливим,
І в гості просимо заїхати до нас
В Негрімів. Кажуть-бо недаром повсякчас:
Щасливий чоловік, як ксьондз у Негрімові ³⁶», —
Промовив економ. «І ми таки готові, —
Зубковський підхопив, — служити панотцю.
Знайдемо й полотна, й корівку чи вівцю,
І масла діжечку. Недаром так при слові
Говориться: щастить, як ксьондзові в Зубкові ³⁷».
«Та не минайте й нас! — Сколуба закричав. —
У нас-бо жоден ксьондз голоден не бував!»
Усі запрошують погостювати днинку, —
А ксьондз уже пішов, прощаючися, з шинку.

Він, подивившись хвилину перед тим
У шибку, — спостеріг, як на коні прудкім

Тадеуш промайнув з розвіяним волоссям,
Блідий, стурбований...

У шумі стоголосім

Ніхто не спостеріг, як раптом бернардин
Занепокоївся.

Тепер швиденько він

Простує в темний ліс, що вільно та широко
Простягся хмарою, куди лиш гляне око.

Хто бору давнього збагнув би глибину,
Що в темряві своїй ховає таїну
Від зору смертного? Чи знані рибаків
Всі чудеса морські, скарбниці всі перлові,
Коли при б́ерезі він невід розкида?
Тож пуці на Литві темніші, ніж вода,
І загадковіші, аніж морські глибини.
Мисливець, дивлячись на хитрий слід звіриний
Чи птаство стежачи на взліссі голосне,
Життя дібровного до краю не збагне.

Коли б ти вглиб пішов, в гущавину і в хащі,
Звірі роззявили б на тебе чорні пащі,
Коріння сплетене дорогу б залягло,
І врешті ти б попав у темних змії житло,
В пекучу комашню, в холодні трясовини,
В яри, де чути свист гадючий та вужиний,
Де шершні кубляться, осиний рії гуде,
Де царство звірини і птиць, а не людей.

Коли б же, мужністю та силами багатий,
Всі перепони ти наваживсь подолати,
То небезпеку б там страшнішу ще спіткав:
Бездонні кринички, заховані між трав,
Що їх не бачити не то взимі, а й літом
(Є певні здогади, що мешкають чорти там).
Їх рівну поверхню, подібну до свічад,
Ржа поняла, мов кров. Тяжкий, смердючий яд
Іде з них парою й міцні дерева труїть.
Дуби покривлені там скніють і хорують,

А сосни зігнуті — немов відьми страшні,
Що варять чорний труп у чорнім казані³⁸.

Ще далі — темряви не зглянуть, не проглянуть.
Чудні видовища зростають там і тануть —
То тьмяна пара йде з глибоких драговин.
Нарешті (каже нам литовський селянин)
Поляна радісна в завітчаній травиці:
Рослин то і звірів незаймана столиця.
Насіння всіх дерев там певний має схов,
Звідтам вітри його несуть до всіх дібров.

Тварин усяких там і сили лісової
По парі, щонайменш, як то було за Ноя,
Там королює зубр та злоторогий тур,
І спить у сховищі від нападів та бур
Ведмідь, цар над царів. Там росомахи бистрі
Та рисі, що в лісах правують, як міністри.
Кругом — васалами і згорблені вовки,
Що їх страшне виття ми чуєм здалеки,
І ряснорогоий лось, і кабани ікласті.
Ще далі — двораки, підлеглі їхній власті —
Орли та соколи, що з царського стола
Їдять недоїдки. Із цього-то житла
В ліси дітей своїх шле звірина і птиця,
Сама ж у царському наметі веселиться...
Укриті в захисті і в вічній тишині,
Багаті мудрістю і силою міцні,
Владики лісові не чули брязку зброї
І мруть од старості в поважному спокої.

Є тут і цвинтар свій. Складає звір там шерсть,
А птиця — пір'я все, коли надходить смерть.
Коли ведмедеві зітруться гострі зуби,
Коли сивіє крук, провісник горя й згуби,
Як заець падає з розбігу мимохить,
Немов підстрелений, як дзьоба розтулить^{IX},
Закривленого вкрай, орел не має змоги,
Копи оленеві прудкі не служать ноги,

Як сокіл стратить міць та бистрий, світлий зір, —
На цвинтар поспіша. Найменший навіть звір,
Слабий чи ранений, до цвинтаря доходить.
Тому ото стрілець ніколи не знаходить
Скелетів звірини, блукаючи в гаю ^x,
Усяке чує-бо зарання смерть свою.
Старі розказують: в звіриній тій державі
Панують звичаї і мудрі, й нелукаві:
Цивілізація туди не занесла
Ні права власності, ні заздрості, ні зла,
Двобоїв не чують і справи військової, —
Ні! Мирно й радісно живуть у супокої,
Як наші праотці жили в раю колись.
Коли б сюди забрів з ланів або з узлісь
Незбройний чоловік, голодний та знебулий, —
Дарма лякатися. Його б і не торкнули,
Дивилась звірина лише б йому услід,
Так, як на шостий день, коли створився світ,
Цікавим поглядом дивились на Адама:
Вже потім він почав сваритись зо звірами.
Та людям не зайти у цей далекий кут:
Боронить Смерть його, охороняє Труд.
Бував іноді, що гончаки завзяті
Зненацька забіжать у ці місця заляті, —
Але, злякавшись ярів і трясовин,
Назад вертаються — і кілька ще хвилин,
Хоч би господар сам і пестив їх, і гладив,
Тремтять: в ушах-бо їм стоїть сичання гадів,
Ведмеже рикання і голоси вовків.
Ці давні сховища у глибині лісів
Стрільці звать *маточник* ³⁹. В звіриній тій столиці,
Як бачимо, живуть віддавна таємниці.

Ведмедю, дурнику! Якби ти там сидів,
То Войський би тебе повік не прислідив!
Та чи скортів тебе пахучий мед бджолиний,
А чи вівсяний лан, — покинув ти глибини
Житла безпечного — і лісом почвалав.

Лісничий тут тебе укмітив та й послав
Дозорців, щоб твій слід несхибно пильнувати...
Тепер, пустиннику старий і волохатий,
Вже одгороджено у маточник твій шлях:
Стрільці розсипались одважні по куцах.

Тадеуш, бачивши, що почалися лови,
Став із двостволкою, до зустрічі готовий,
І жде. Усі мовчать. Ні крику, ні розмов,
Лиш далечінь бринить музикою дібров.
Всі тишу слухають, але ніхто не чує,
Чи звіра піднято. За всіх ловців пантрує
Пан Войський: до землі він ухом припада,
Немов питаючи...

Як слова дожида

Сім'я від лікаря, у вічі заглядає
І вирок батькові чи неньці в них читає, —
За Войським стежать так мисливці запальні.
Норцями плавають в зеленій гущині
Собаки, — та сліду ще й досі не спіткали,
Хоч од початку вже часу пройшло чимало.
Аж от старий стрілець підвівся: «Є, женуть!»
Він чув — охотникам нічого ще не чуть.
Нарешті вдалині собачий зойк почувся.
Мов зачарований, усякий стрепенувся
І дослухається. Вже далеч лісова
Повніє гомоном. Не óлень, не два,
Не лиса вигнали собаки бистроногі, —
Ні! Чути в гавканні і почуття тривоги,
І злості темної тяжкий, голодний звук.
Стрілець, що витягся тугий, неначе лук,
Вже чує й голоси страждання і конання:
Не для одного пса прийшла пора остання.

Стрільцям не втёрпіти, не встоять на місцях:
Один по одному зникають у куцах,
Бажаючи зустріть непрошеного гостя.
Даремно Войський їх у розпачі і в злості
Затримує, кричить, що й хлопа, й панича

На місце зажене ударами бича!
Куди там! Лиш гілля гойдається за ними!
Три рази стрілено — і псами голосними
Гаї наповнилися. Знов постріли гучні,
Тріумфу чути крик — та Войський гірко: ні,
Не вбито, схиблено!..

Мисливці на узлісся
Ведмедя переймають раптово подалися,
А обережний звір, що хитрувати звик,
Од шуму людського метнувся в інший бік,
Де кинули стрільці призначені їм чати.
Лишилися на місцях ведмедя зустрічати
Тадеуш, поруч Граф, облавників із п'ять.
Пан Войський віддалік zostався пильнувать.

Шумлять кущі, тріщать поламані хмизини,
І врешті з гущини з'явився цар звіриний,
Як з тучі синьої страшний і наглий грім.
Собаки з лютістю наскакують за ним,
А він, жахаючи усіх своїм ревінням,
Навколо кидає пеньками та камінням.
Аж от він дерево при корені зламав
І, наче булаву, махаючи підняв
Над волохатою своєю головою.
З такою зброєю, в шаленім неспокої,
Звір на Тадеуша й на Графа повернув.
Тадеуш — молодий, Граф необачний був,
І з палу стрілили обидва в час єдиний.
Обидва схибили — а він мов хмара рине!

У землю ввіткнута, рогатина тяжка
Стояла. В юнаків заграла кров палка,
Той ухопив її, а другий вириває,
Аж лапу вже на них хижацьку підймає
Ведмідь — і подихом гарячим обвіва.
Здавалось, Графова русява голова
От-от сховається під лапами міцними.
Стрільці відскочили, — а звір ізнов за ними!
Асесор з Реєнтом надбігли із кущів,

‡ Ключник віддаля, що з жаху побілів,
Та без рушниці ксьондз... Три постріли відразу
В повітрі тихому гукнули, як з наказу.
Мов заєць зляканий, плигнув тоді ведмідь,
Кругнувся, як млинок, — і от уже лежить,
Зваливши Графа з ніг і витягнувши тіло.
Стряпчина й Справник тут умить його насіли.

І Войський взяв тоді ловецький ріг крутий,
На тасьмі припнутий, закручений, як змії,
І притулив до вуст двома його руками.
Кров блиснула в очах. З надутими щоками,
Втягнувши живота, він з легенів послав
До рога віддихи — і голосно заграв.
Як поривом вітрів, усе повніє грою,
І ліс відповіда стократною луною.
Мовчать облавники: всіх подив охопив,
Усіх зачарував міцний, прозорий спів.
Артист, ухвалений між пущами віддавна,
На старості згадав своє мистецтво славне.
Він сурмить і гаї сколихує до дна,
Немов спускає псів і лови почина.
У грі — історія музична полювання:
Ось тихий перелив — то гасло до шукання,
Ось дальні відгуки — пси гонять по слідах,
Ось ніби грім гримить — то постріли в куцах.
Спинився й ріг тримав. Здавалось, далі грає,
А то луна йому з лісів одповідає,
Музику дивную довкола розлива,
Що аж заслухались старезні дерева.
Гра знову. Ніби ріг чудні проходить зміни:
То чистий і тонкий, то грубшає і рине,
Як голоси звірів. То довгоший вовк
Простягся і завмер і вдалині замовк,
То ріг у пащеку ведмедячу розрісся,
То зубри заревли, засурмили по лісі,
Столітні в корені хитаючи дуби
І в небо темний рик піднявши, мов клятьби.

Спинився й ріг тримав. Здавалось, далі грає,
А то луна йому з лісів відповідає.

Далекі покликів проходить перегук:
До дуба дуб озвавсь, озвавсь до бука бук...
Дме знову. Сто рогів удалині співає:
Ловецькі голоси, собак шалені зграї,
Тривога, гнів і шал, розлючений ведмідь, —
І вгору, аж до хмар звитяжний крик летить.

Спинився й ріг тримав. Здавалось, далі грає, —
А то луна йому з лісів відповідає.

Музика ширшає, іде в безмежну даль,
І, затихаючи, ясніє мов кришталь, —
І стихла на краю небесного порога...

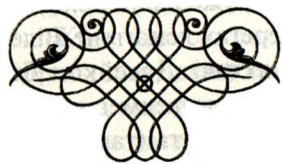
Тут руки опустив старий митець од рога,
І дивний ріг упав, гойдаючися, вниз,
На тасьмі стриманий. А Войський зір підніс
Натхненний, осяйний, вслухаючись, як тоне
Останній дальній звук — останні відгомони.
Враз віват крикнули, і оплески стрільців
У пущі рознесли, як стоголосий спів.

Поволі стихлились. Всі дивляться на звіра;
Він, лапи грізні розкинувши чотири,
Ще дише, ще живе, та вже нема снаги
Підняти голову.

Хоч стомлені з біги,

Собаки рвуть його: за правий бік — Стряпчина,
А Справник — з лівого п'є крові чорну піну.
З наказу Войського киї залізні їм
До рота встролено. Лиш способом таким
Завзятих можна псів од звіра відірвати...
І знову по гаю бринять гучні вівати!

«Ну, як рушничка б то? — Асесор закричав. —
Не змилить? Ще б таки! Хіба я не казав?
Рушничка так собі, простісінька пташина ^{40 (XI)},
А тільки цок — і єсть! Ладунок не загине



Даремно! То-то й є! Сангушко-князь мені
Подарував її. Немає кращих, ні!»

Тут Реєнт перебив, увесь облитий потом:
«Спочатку я стояв, але побачив потім,
Що не устояти, хоч Войський: стій та стій! —
Ведмідь у поле йде! — у голові моїй
Майнула блискавка. Мерщій я на поляну —
А бистрий маю зір! Нехай-но тільки гляну, —
Уже й по звірові. Як бачите — лежить...
Рушниці другої, хоч світ увесь сходить,
Такої не знайти. Погляньте, що за цівка!
Сагалас в Лондоні ⁴¹, село Балабанівка —
Тут по-англійському написано. (Поляк
Рушницю ту робив, та мав англійський знак.)»

«До біса з Лондоном! То панові здалося,
Що він ведмедя вбив? — куйовдячи волосся,
Асесор визвіривсь. — Ну й вигадка чудна!»
«Мосьпане, тут не суд і справа тут ясна, —
Промовив Реєнт, — є і свідків нам чимало,
Все бачили вони і правду розпізнали!»

Засперечалися мисливці. Всяк забув,
Що й третій ще стрілець на ту хвилину був —
Гервазій. Надійшов він непомітно ззаду,
Його й не бачили.

«Отут чинити зваду, —
Пан Войський вимовив, — принаймні є за що!
Панове, це ведмідь, не заєць — казна-що!
Тут спору не кінчить розмовою одною
Та міркуваннями. У чесному двобої
Його розв'яжете. Даю свій дозвіл вам...
Ото, пригадую, уже давненько, там,
Де в тихих берегах ясна тече Вілейка,
Жило два шляхтичі: Довеико і Домейко.
Обидва стрілили до ведмедиці раз,
А хто убив — не знать (так, як оце у вас).
Мав кожний запальну, нестриману натуру, —

Стрілятися — та й квит! Через ведмежу шкуру,
По-стародавньому! Хоч пан, а хоч пропав!
Про поєдинок той довгенько пам'ятав
Народ — і пісеньок про нього склав багато.
Я секундантом був, то й можу розказати
Усе в подробицях...»

Але не докінчив

Старий розповідать: завзятив помирих
Гервазій. Писок він розкрывши звириний
І кулю витягши, приміряв до *пташини*
І до англійської сагаласівки...

«Ні, —

Сказав нарешті він, — ось докази ясні, —
І кулю показав поважно на долоні —
Ведмеда встрілено з горешківської броні,
Та тільки, далєбі, я з неї не стріляв».
(Тут перев'язану рушницю показав —
Стару, заржавлену.)

«О, треба бути смілим,

Щоб попишатися таким митецьким стрілом!
Я біг через кущі... аж згадувати страх...
Ну, потемніло враз тоді мені в очах,
Коли побачив я: горешківська дитина
(Хоча й не по мечу: жіночого коліна)
У звіра в лапах...

Ох! Видима смерть була!

Я став молитися — і доля принесла
Мені до помочі в ту хвилину бернардина.
Він присоромив нас. Оце таки людина!
Не міг я стрілити, за цингля взяти не міг...
Рушницю вирвав він з тремтячих рук моїх
І стрілив — та ще й як! За сотню, може, кроків,
І просто в голову!

Живу чимало років,

А в пам'ятку лише один такий стрілець.
Ох, був паливода, до вигадок митець!
Він корки панночкам одстрілював з пістоля
Од черевиків. Крик, гуляння та сваволя,

Де він пройде було. Як тільки що не так —
Рубатись, битися! — і сотні гультіпак
За поєдинки ті гульвісу вихваляли.
Він ім'я *Яцек* мав, але звичайно звали
Всі Вусанем його, бо довгі вуса мав.
У пекло вже давно, напевно, він попав
І там у полум'ї сидить по самі вуса...
Спасибі ксьондзові!.. Ще й досі я трущуся,
Як тільки спом'яну...

Урятував він двох,

А може, й трьох людей: мене скарав би Бог,
Коли б зостався жить я на одну хвилину,
Якби спіткала смерть горешківську дитину,
Єдиний паросток, хоча й не по мечу.
Та що там говорить! Тепер не до плачу,
Тепер радіємо!

Ану, ходім, панотче:

За вашу сміливість Гервазій випить хоче
І на здоров'я вам горілочку вцідить.
Дай Боже довго ще у супокої жить!»

Всі оглянулися — немає бернардина.
Тут дехто пригадав, що саме в ту хвилину,
Коли страшний ведмідь, конаючи, поліг,
Ксьондз до Тадеуша і Графа перебіг,
Побачив, що живі лишилися та здорові,
До неба руки звів — і зник в густій діброві,
Немовби хтось його у пущі тій ловив.

Тим часом знесено і хмизу, і пеньків
(Так Войський наказав).

От полум'я зростає,

І дим, як балдахін, в повітрі зависає;
У нім, гойдаючись, повисли казани.
Приносять їстівне, і вже огонь ясний
Стрільцям натомленим готує страву ждану.
Сопліца повагом підходить до ридвану,
Пуделко дістає, де сховано пляшки, —
І вибира з-між них він бутель претяжкий,

Горілки гданської наповнений до краю.
«За Гданськ ⁴², братове, я свій келих підіймаю:
Був наш — і буде наш!

Отчизна хай цвіте!»

І лле в чарки питво прозоре та густе,
Аж поки золото ⁴³ — один і другий клопоть —
На сонці почало, виблискуючи, капать ^{xii}.

Нарешті, закипа вже й бігос в казанах.
В яких же виразах, в яких дзвінких словах
Його чудесний смак і пахощі віддати?
До того ж, тут сільський потрібно шлунок мати,
Та ще й натомленим вертатися з гаїв...
Такий мене б лишень читач і зрозумів.
Та навіть як нема такої от приправи,
Не треба кращої від бігоса потрави!
Капусту січену до казана кладуть
І ставлять на вогонь, аж соки попливуть
Із неї, сповнені тонкого аромату.
М'ясива, що з частин його найліпших взято,
Туди домішують.

На доброму вогні

Усе це пряжиться...

Вівати голосні

Змінились радою навколо метушнею,
Всяк протискається із ложкою своєю —
І бігос чарами щезає на очах.
Минуло кілька хвиль — і пусто в казанах,
Лиш пара з них густа хвилюється і тане.
Загаслі димом так вибухують вулкани.

Наїлись, напились — пора рушати в путь,
Додому. Ведмедя гуртом на віз кладуть
Та й їдуть, сміючись, у глушині дібровній.
Всі раді розмовлять, і двоє лиш безмовні —
Асесор з Реєнтом: завзятих-бо стрільців
І стид пече гіркий, і потаємний гнів.
Ще й Граф з Тадеушем не раді, не щасливі:
Таж бачили усі досвідчені мисливі,

Як схибили вони і як мисливську честь
У бої стратили... Чи гірший сором єсть
Для литвина-стрільця, як кулю змарнувати
І звіра випустить?

Граф, мріями багатий,
Доводить, що йому Тадеуш перебив,
Що він рогатину раніше ухопив;
Тадеуш і собі впевняє, що, сильніший
За Графа і в бою звіриному меткіший,
Хотів товаришу він у пригоді стать...
Навколо них — кипить, шумить мисливська рать.

Пан Войський, тішачись, що в ловах пощастило,
І не бажаючи, щоб молоді зчинили
Знічев'я заколот і непотрібний спір,
Заговорив до них: «Я, Реєнте, не звір,
До крові людської я зовсім не завзятий,
Отож коли казав на поєдинок стати
Вам із Асесором, — то іншу гадку мав.
Я був би штуку вам цікаву показав,
Одну комедію, що вигадав ще здавна
І що була колись на всю країну славна...
Ну, ви ще молоді, куди вам пам'ятать!

Усе Домейкове нещастя — сміх казати —
Було в дрібниці тій, що прізвище Довейко
Сусідній шляхтич мав. Ото було «Домейка»,
Прибічники його на сеймику шепнуть, —
«Домейка вибирать!» — а там не розберуть,
«Довейка», — закричать, і пропаде все діло.

Раз якось шляхтичі на бенкеті сиділи,
На учті голосній (о, за моїх часів
Уміли бавитись!). Ото проголосив
Довейку *много літ* маршалок, пан Рупейко,
А дехто не дочув і загукав: «Домейко!
Домейко хай живе!»

Тоді-то вже й пішло:
Всі тягнуть хто куди, а дехто, як на зло,

Щось мимрить за столом, що й розібрати годі.
А то ще свідком був я і такій пригоді:
П'яного шляхтича Домейко полатав
Своєю шаблею. Той рани дві дістав,
У Вільні вигоїв та й повертав додому.
Пізенько ввечері прийшовши до порому,
Він прізвище в свого сусіда поспитав.
«Довейко», — відповідь... «А, я тебе й шукав!» —
І вуса шаблею одтяв йому з розмаху,
Що той оторопів із подиву та жаху,
Хоча з натури був ніяк не з боязких.
Усі сміялися — Довейкові не сміх!..
Нарешті — треба ж бо такій біді лучиться —
Обидва стрілили вони до ведмедиці
Одної, от як ви. І хоч вона лягла
Немов підкошена, — та вже в собі несла
Десяток, може, куль, втікаючи з облави...
Хто влучив? Хто убив? Не розбере й лукавий,
Бо ще й однакові рушниці, як на те!
«Не жить одному з нас, — Домейко до гостей
Гукнув у запалі, — це вже чортяче діло!
Ні! Як не чувано, щоб на землі світило
Два сонця, — так і нам не можна жити вдвох.
Стріляйтесь! Битися! Хай нас розсудить Бог!»
Шаблями блиснули та й почали, мій світе!
Любили ми обох, взялися їх мирити —
Куди! Не підступай! Покинули шаблі,
Пістолі вийняли і, ніби оси злі,
«Стріліться! — кричать. — Через ведмежу шкуру!
Гречехо! Секундуй!»

Я, знавши їх натуру,
На тее згоджуюсь. «Як так, — кажу, — то й так,
А тільки зважмо ми це діло. Знає всяк,
Що ляже з вас один на вічний одпочинок,
Та тільки ж рицарський хай буде поєдинок,
Не бійка різників! Я знаю, ви митці,
То дайте ж довести до ладу справи ці,
Бо що то за двобій — на груди лізуть груди...»

Ще ближче сходитись? Ні, вже цього не буде!
Ведмежу шкуру вам я завтра розстелю —
От і стріляйтеся тоді, як я звелю:
Один біля хвоста, а біля пащі другий,
Щоб не було стида і марної наруги».
Так-от міркуючи, я ворогів спинив
І для дуелі час і місце призначив.
«Ну, добре!» — розійшлись, ще од гніву білі,
Щоб завтра стрінутись... А вже мені Вергілій...»⁴⁴

І мова Войського урвалася: з-під ніг
Тут заєць по стерні, плигаючи, побіг...
От Сокіл навздогін і Куций, пес завзятий
(На лови і хортів було зумисне взято,
Бо знали, що в полях багато є зайців...
Собаки вільно йшли при конях, без смиків).
Асесор з Реєнтом хотіли вслід, за ними,
Та Войський: «Стать! Пильнуй! Побачимо усі ми,
Як на долоні! Стій! Не руш ні на ступінь!»
А заєць птицею летить у далечінь,
Через заквітчані плигаючи обніжки, —
І уші наставля, неначе сарна ріжки.
Біжить, наляканий, аж курява курить!
За курявою пси. Здавалось мимохить,
Що то змія повзе: пил — ніби шия синя,
Собаки — ніби хвіст, розтятий в половині.
От Реєнт зблід нараз, Асесор побілів:
Змія все довшає! Все далі од хвостів
Сіріє голова — і зeszла в темнім гаї...

Собаки бігають, а ні один не знає,
Де здобич ділася і як її найти.
Нарешті йдуть назад, підкурчивши хвости,
І навіть од стида очей не підіймають.
Мисливці в розпачі круг себе поглядають,
Не знають, що казати. Нарешті, почали
Собак виправдувати: вони, мовляв, ішли
На волі, без смиків — хіба це полювання?
Та й зайця клятого не бачено зарання,

А на ріллі грудки, що хоч взувай собак!
І те не так було, і те було не так...

На жаль, не слухано тих міркувань просторих:
Після гонитви ще не зліг на полі порох,
Як регіт покотивсь, розмови голосні, —
А Войський далі знов:

«Ото, кажу, мені... —

Він навіть зайцеві услід не подивився. —
Та пак, на чому ж я, панове, зупинився?
Ага! Умовились на ранок ми зійтись
На поєдинок. Я, згадавши, як колись
Заклала Карфаген вигадлива Дідона ^{хп}
(Про це розказано, як знаєте, в Марона ⁴⁵),
Сам штуку вигadaв, не спавши аж до дня...

Домейко вдосвіта, злізаючи з коня,
Щоб ворога свого з пістоля повітати,
Спинився: довгий міст, узенький та кудлатий,
На річці з берега до берега лежав.
Ведмежу шкуру я на смужечки розтяз
Та й розстелив її. Того на хвіст поставив,
Того при голові. «Ну, що? Я ж не лукавив?
Зробив по-чесному? Стріляйте цілий вік,
Або мирітеся...»

Великий сміх і крик

Постав на тих словах і розігнувсь навколо,
Аж гості падали від реготу додолу.
Тут ксьондз до ворогів поважно підійшов, —
Святе письмо читать, казать їм про любов... —
Вони всміхнулися і врешті помирились.

«Небавом вороги колишні й поріднились:
Сестру Домейкову Довеико під вінець
За тижнів два повів. Отак прийшов кінець
І довгій їх злобі, і ненастанним сваркам.
На місці ж тих пригод, над гарним переярком,
Корчомку спілкою заклали дві сім'ї, —
Ще й так і названо *Ведмедиком* її».

КНИГА П'ЯТА



КОЛОТНЕЧА

Теліменині плани мисливські. — Садівниця вибирається на великий світ і слухає опікунчиної науки. — Стрільці повертаються. — Тадеуш безмірно здивований. — Друга зустріч у Храмі Мрій і згода, влаштована за допомогою комашині. — При столі мова йде про полювання. — Недокінчена повість Войського про Рейтана та князя Денасова. — Угода між мисливцями, також недокінчена. — Поява з ключем. — Колотнеча. — Граф та Гервазій провадять воєнну нараду.

Пан Войський, у бору кінчивши славні лови,
Назад вертається. Та полювання нове
У Телімениній уяві вже росте.
Вона, в самотині чекаючи гостей,
Міркує, в роздумі на грудях руки склавши,
Як полонити їй Тадеуша назавше
І Графа разом з тим. Граф — хлопець молодий,
Пан з діда-прадіда, на вдачу запальний,
Уже закоханий, хоч, може, й не глибоко...
Та як на шлюб його сторонне гляне око —
Із нею, з панною старіших трохи літ?
Що сам він здумає? Що скаже людський світ?

Отак міркуючи, на пальчиках підходить
Спитати дзеркала, чи й досі сила вроди
Ще може брать серця у свій ласкавий бран:
То перса відкрива, то вигинає стан,
Зітхнула глибоко і опустила очі...
Так! Граф великий пан! Він, може, й не захоче

Із нею братися... Та що до того він
Не дуже пристрасний, напевно, бо блондин.
Тадеуш! О, дитя, наївне у коханні,
Що вперше віддає невинне серце панні!
Аби лишень його мерщій до рук прибрать!
Та й свій обов'язок він мусить пам'ятать...
Відомо: молодий думками зрадливіший,
Та в серці має стид і за старих чесніший;
Тій довго вдячний він, що ніжність, і любов,
І перші пестоші уперше в ній найшов.
Так учта, хоч яка непришна та убога,
Сповняє радістю та щастям молодого,
А старший, хоч і п'є відстояне вино, —
Як воду розлива, бо збридилось воно!
Багата досвідом, у мудрощах дозріла,
Так обмірковує вона поважне діло —
І на Тадеуші кінчає вибір свій.

А люди? Родичі? Та світ хіба малий?
Хіба не можна їм поїхати до столиці, —
Бо треба ж хлопцеві до світу приучитися,
І вдачу виховати, і розуму набрать!
Нарешті — треба жити, та радощів зазнати,
Та випити любовощів по вінця повний кубок!
І усміх радісний зліта з рожевих губок...
А потім — знову тінь лягає на чоло:
Зненацька щось нове на думку їй прийшло.
Як бути з Графом їй, не вирішено й досі!
Чи не підсунути йому тихенько Зосю?
І роду славного, і мила, ніби квіт!
Таки пора її виводити у світ!
У домі Графовім була б затишна гавань
По бурях життьових, після одважних плавань...
Аби як слід його зуміти залюбить,
А там і чесний шлюб! У них би можна й жити,
Давати молодим на старості поради.

Таке намисливши, вона гукнула з саду
Свою годованку, що з ситом у руках

Стояла, схована в квітках та бур'янах,
І годувала дріб. До неї кури бігли,
Б'ючися за зерно добірне та достигле,
В коралях-гребінцях їх рицарі-півні,
Барвисті павичі, індики голосні
І ніжні голуби, що, наче сніг срібlistий,
З-під неба падали.

Увесь цей круг барвистий,
Зірками затканий, в мережах і стьожах,
Кричав і рухався... Тріпоче кожний птах
І пір'ям блискає, мов пишною лускою.
Он бурштиновий дзьоб піднявся над травою,
Он шия тягнеться гнучка із мурави,
Як водяний тюльпан, рухливий і живий.
Всі, в барвах сяючи і граючи огнями,
На Зося дивляться очима, як зірками.
Струнка і радісна, серед пташиних зграй
Стояла, мов ясний перловий водограй,
У всьому білому блакитноока Зося.
Неначе град густий, із рук її лилося
Крупи ячмінної одібране зерно.
Звичайно, до стола вживається воно
У наших господинь — для панської потрави,
А Зося для курей краде його лукаво.

«Йди-но, Зосенько!» — почулося з вікна...
Останні ласощі розсипала вона,
А сито, мов тимпан, зняла над головою
І поміж птицями танечною ходою
Побігла. Приснули в гущавину трави
Птахи налякані, як водоспад живий,
А голуби знялись в ясні простори сині,
Як перед повозом ласкавої богині.

Убігла, стомлена, — і зразу цілувать,
Голубить, пестити і ніжно обіймать
Свою улюблену навчительку єдину,
До неї радісно плигнувши на коліна!
Та усміхнулася: любила насправжки

Свавольну дівчинку.

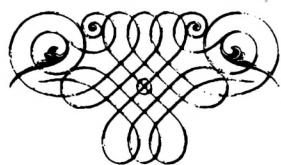
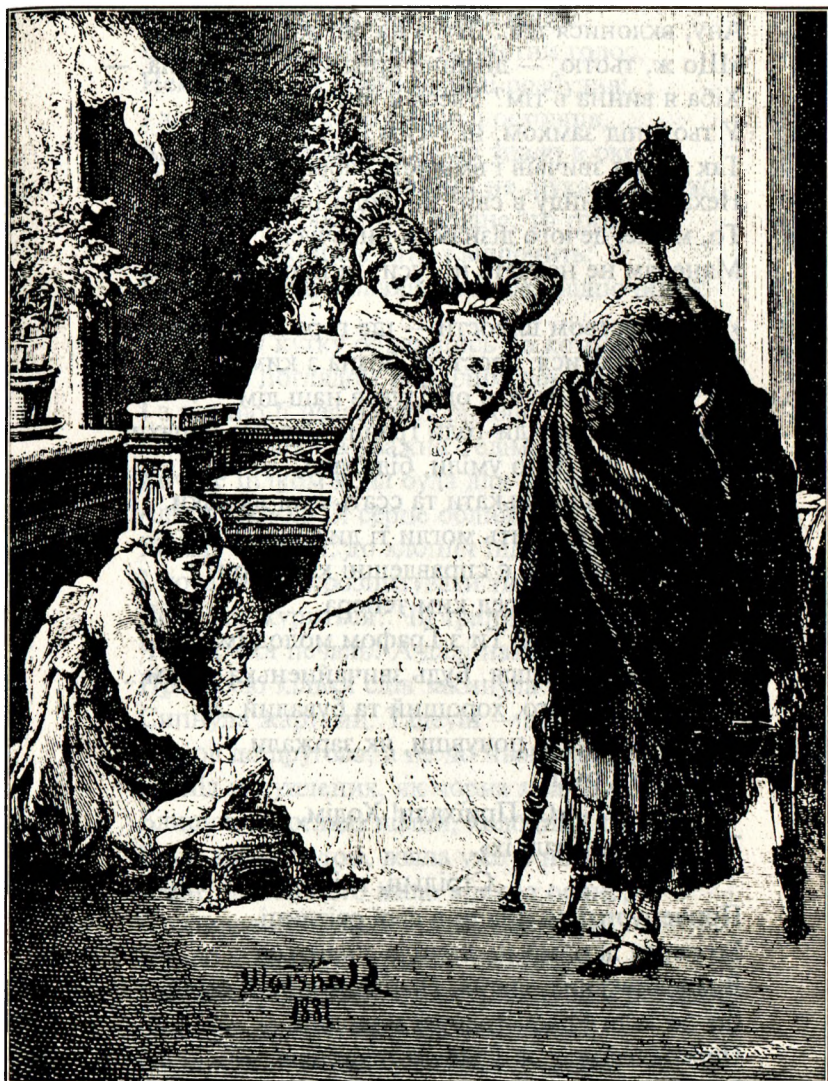
«Ну, Зося, чи ж такі

Тобі не соромно? Чотирнадцяте літо¹
От-от кінчається. Пора вже не дуріти,
Пора покинути індики доглядать
Та дівчору брудну казками забавлять!
Вже ж нагулялася! Засмагла, як циганка,
І ходиш, мов яка селянка чи міщанка.
Ні, годі! Час тобі з'явитись до гостей,
А то буває так: дівча переросте,
Краси і спритності не показавши людям.
Ні! Взавтра, Зосенько, ми у салоні будем!
Якраз тепер у нас і панства повен дім.
Гляди ж, не осором навчительку нічим!»
«Ах, тьотю, серденько! — і ручками сплеснула. —
Я ж так давно гостей не бачила, не чула!
Моєї радості ніхто не оповість!
Один лиш трапився в садку моєму гість —
Од бурі залетів із лісу голуб дикий.
А то — усе одно: качки, півні, індики,
Аж навіть трошки вже й занудилася я...
До того ж, говорив недавно пан Суддя,
Що шкодить самота, що можна захворіти».

«Ну, пан Суддя! Таж він не знає зовсім світу,
Не знає звичаїв. Він раз у раз мені
Допоминається, а я все ні та ні,
Аж поки час прийшов належний для появи.
Щоб справити ефект, набути зразу слави,
Слід несподівано з'явитись між людьми.
Того не бачимо, не помічаєм ми,
Що завше крутиться перед байдужим зором,
Але як дівчина нежданим метеором
Зненацька вирине і пишно заблещить, —
О, всі цікавляться, і кожного кортить
На неї глянути, послухать голос новий.
А навіть хай кому вона не до любові, —
Її він гудити нізащо б не насмів!

От нині і тобі нарешті день наспів
З'явитись. Гарний тон засвоїли давно ми:
В столиці ти зросла, і все тобі знайоме —
Як вийти, що сказати, який дати відповідь,
Що любить, а чого не похваляє світ.
Ах, милий Петербург! Ах, голосні бенкети!
Ну, Зосю, взятися пора до туалету, —
Небавом і стрільці повернуться до нас».
Служницям сказано внести срібляний таз
І щерть налить його студеною водою.
Дівча, як горобець в піску перед грозою,
В воді плюскочеться і шию обмива,
А вихователька із бюрка добува
Парфумів пляшечки, тонкий помади слоїк
(Чудовим запахом наповнився покоїк),
Панчішки подає... Неначе білий сніг
Прозоро охопив красу дівочих ніг, —
І м'яко блиснули едвобні черевички.
Служниці, знаючи усі панянські звички,
Її незайманий, стрункий та гнучий стан,
Беруть шнурівкою в жорстоко-ніжний бран,
А пишні кучері, розкидані, як злото,
То щипцями печуть, то в'ють у папільйоти
І плетеницею з волошок голубих,
Немов короною, вінчають ловко їх.
Сукенка ніби пух майнула лебединий,
Розвіявся батист легенької хустини
В руці, як помах пташиного крила, —
І біла лілія у білім розцвіла.

Ще раз поправлено усі дрібниці строю,
І Зосі сказано пройтися по покою.
Отут-то почалось: і це, і те не так
(Так учить молодих досвідчених вояк,
Як бідну дівчину муштрує Телімена).
«Ах, Зосю, бідна я! Хіба ж тебе не вчено?
А ти забула все: ступаєш, як пастух...
Неначе в парубка, незграбний кожен рух,



Ще й, як розведена, очима водиш... Боже!
Ану, вклонися ще... Ну, і на що ж це схоже?»
«Що ж, тьотю, — дівчина крізь сльози почала, —
Хіба я винна в тім? Увесь я час була
У тьоті під замком, ні з ким не танцювала,
Так де б я звичаїв і вмілості набрала?
Нехай-но вийду в світ, на люди подивлюсь,
То, може, дечого дізнаюсь і навчусь:
Манерам не навчать ні гуси, ні індики».

«Між птаством вирости — ще горе не велике,
А гірше знатися, зростати бозна з ким.
Бо, справді, досі хто одвідував наш дім?
Ксьондз, що вряди-годи грав із Суддею в шахи,
Юристи, що одно уміли, бідолахи, —
З-латинська цвенькати та ссать свої люльки.
Чого б тебе навчить могли ті диваки?
Тепер принаймні є справдешні кавалери
І показатися є перед ким тепера.
От, Зосю, зауваж. Ти з Графом молодим
Сьогодні стрінешся. Будь звичайненька з ним...
Він роду доброго, хороший та бувалий...»
Тут зупинилася, почувши, як заржали
В подвір'ї коні.

«О! Приїхали! Ходім,
Зустріньмо в залі їх».

Стрільці, ввійшовши в дім,
Причепуритися пішли в свої світлиці,
Бо перед дамами не личило з'явиться
В мисливських одягах. Надівши нобій стрій,
Іде до зали Граф. Тадеуш молодий,
Переодягшись, за Графом поспішає, —
І Телімена їх стрічає та вітає.
Ідуть за молоддю старіші. Всіх стрільців
Дивує панночка незнана. Щось хотів
Тадеуш мовити, — та в вічі подивився,
І вії опустив, і весь аж зашарівся.
Що з ним робилося — і сам би не сказав.

Але і ніжний він дівочий стан пізнав,
І очі голубі, і ніжний русий волос.
Цієї дівчини дзвінкий та чистий голос,
Немов дзвінок, його уранці розбудив!..
І хлопець змішано застиг і остовпів,
Аж поки Войському це не упало в око.
Старенький, хоч причин і не шукав глибоко,
Помітивши, як він то блідне, то горить,
Порадив хлопцеві піти і відпочить:
Після пригод, мовляв, потрібен відпочинок.

Тадеуш, у кутку обпершись об комінок,
На Зося поглядом несмілим поглядав
І з тіткою її несамохить рівняв.
Це все помітила уважна Телімена..
Хоч не цілком ясна була для неї сцена,
Але турботою їй серце облила.
Веселу вдаючи, до хлопця підійшла
І почала його розпитувати тихо:
Чого він журиться? Чи трапилося лихо,
Чи так яка печаль? А далі наздогад
Про Зося кілька слів закинула підряд,
Сипнула жартами. Тадеуш — ані слова,
Немов до другого, а не до нього мова, —
І з-під насуплених, як чорна хмара, брів
Блищав у погляді німий, холодний гнів.
Вона змінила тон, взяла уже й на кпини, —
А він, немов його жало впекло осине,
Схопився, дзиглика ногою одіпхнув,
На неї з лютістю чудною позирнув
І вийшов, сплюнувши та грюкнувши дверима.
Чудною, далебі, була ця пантоміма!
На щастя, в галасі, у вигуках розмов
Цей дивний випадок небаченим пройшов,
І вслід Тадеушу й не подивились гості...

Мов шука, несучи в собі залізні ості²,
Втікає в глибочінь, та смерті не втече, —
Тадеуш, од людських тікаючи очей,

З собою волочив тяжкий ланцюг одчаю.
Враз, опинившись серед густого гаю,
Став і задумався. Шуміли дерева,
І колихалася завітчана трава...
Це місце знає він, та тільки чи радіє,
Що ноги принесли його до Храму Мрії?
Поглянув, — ах, вона! Самотня і сумна
Сидить на камені, сама мов кам'яна,
І затулила вид лілейними руками,
Мабуть, нестримними зайшовшиися сльозами.
Тадеуш змішано дивився і мовчав,
Нарешті сам собі тихенько прошептав:
«Ну, помилився я, — але ж вона не винна!»
І, жалю ніжного набравшись, хлопчина
До неї надійшов рішуче з-за кущів.
І раптом дивне він видовище уздрів:
Плигнула з каменя швиденько Телімена,
Крутитись почала, стрибати, як шалена,
І покотилася в траві та в бур'янах...
Узяв Тадеуша непереможний жах:
Що сталось? Що таке? Отруєна? Причинна?
Та натуральніша була всьому причина!
Куслива комашня любила в Храмі Мрій
В веселих ігрищах кінчати день тяжкий
І витоптала там вузькі свої доріжки...
На Теліменині подолки і панчішки
Мурашки знаджені полізли, як війська,
Кусають — і вона не знає куди втіка,
Аж врешті на траву, замучена, упала.

Побачивши, яка біда її спіткала,
Тадеуш надійшов, схилився їй до ніг,
Жалем порушений: він залишить не міг
В нещасті ближнього... І раптом — як це сталось?..
В обіймах пристрасних дві постаті зліялись.
Докорів не було, та й не багато слів
Було там сказано. Нарешті пробудив
Далекий дзвоник їх од радісної млості:
Знак, що вечеряти збираються всі гості.

Вертались нарізно намислили вони,
Бо їм почулося, що серед тишини
Хтось ніби затріщав галузками сухими:
Так, може, вже когось і послано за ними!
Хапливо розійшлись, ховаючи в серцях
Чуття помішані і несвідомий жах, —
І раптом їй здалось, що Робакову спину
Вона побачила крізь глід та крізь шипшину.
А він, вглядаючись у далеч неясну,
Довжезну білу тінь помітив, як ману.
Хто саме там блукав — шкода було збагнути,
Та схоже, ніби Граф в англійському сурдугі.
Вечерю в замку знов улаштувать велів
Протазій, хоч Суддя йому це й боронив.
Ввійшли, спинилися і утворили коло.
Для Підкоморія найвище місце столу
Лишили, бо такий і вік його, й уряд.
Він низько кланявся, як каже давній лад,
Панам і паніям, і молоді і старшим,
На покуть ідучи своїм поважним маршем.
Суддя, бо Робака і досі не було,
Молитву прочитав, і все як слід пішло:
По чарці випито, усі круг столу сіли
І мовчки холодник литовський жваво їли.

І раків, і шпараг подавано гостям,
Малага золота, венгерське грало там, —
Та мури замкові, на спомини багаті,
Де в сотнях відгуків котилися вівати,
Уперше бачили гостей таких німих.
Бувало — голоси і співи, гам і сміх,
Але сьогодні всі як в рот води набрали.

Причин смутитися було таки чимало:
Мисливці, як минув азарту перший час,
Усе обмислили — і зміркували враз,
Що лови нинішні дадуть їм мало слави.
І справді: випадок нікчемний та лукавий
Честь вирвав їм із рук! Бо ж не стрілець, а піп,

Що звідкись вискочив, як з конопель Філіпп¹,
Загнав у кут стрільців, найкращих у повіті!
В Ошмянах будуть що, у Ліді говорити!

Асесор з Реєнтом ще й інший мали сум,
Опріч загального: спадало їм на ум,
Як бідні їхні пси без зайця повернулись,
Ба навіть до хвоста йому не доторкнулись.
Той хвостик ще мигтить в ловецьких їх очах
І б'є, немов батіг, мисливців по серцях.
Ще й те Асесора за душу зачіпало,
Як Теліменині очиці поглядали
На нього змішано: тут щось було не так!
Не знак кохання це, а зради певний знак!
Граф кислий повернув з вечірньої проходки
(Чи, може, засідки). Лихі, злостиві нотки
Бриніли в Графових небагатьох словах.
Даремно справити на веселіший шлях
Хотілося його уважній Телімені:
Він згорда віслухав згадки і теревені
Про милий Петербург — та й одвернув чоло
До Зосі... Мов комусь на помсту чи на зло —
Сміється ввічливо, вина їй наливає,
Про щось розпитує і щось оповідає,
Очима блискає і голосно зітха,
Немов закоханий. Та що таїть гріха!
Це все робилося лише про людське око:
На Телімену він розгнівався глибоко.
А та, дивуючись, плечима повела,
Хоча й задумалась. Їй, зрештою, була
Прихильність Графова до молоді Зосі
Приємна: може, тут і до любові йшлося!
Тадеуш, теж сумний, мовчав, не пив, не їв.
Німії, в тарілку він свій погляд затопив;
На Теліменині люб'язні залицання
Од нього в відповідь — то гнів, то позіхання.
Причеп! Любощі їй досі на умі!
А що декольте! Таж сором між людьми
Ходити у таким нескромнім туалеті!

Нарешті (сам собі в відкритому секреті
Не хоче вірити) — бере за серце жак
Од фарби штучної у неї на щоках.
Чи був у ділі тім гатунок фарби винний,
Чи розплилась вона від іншої причини,
А тільки — плямами густий лежить кармін
Поміж білилами. (То, може, навіть він
Ті фарби помішав недавно, в Храмі Мрії).
О Боже! Біля уст як гидко червоніє!
Все примічає він, неначе пильний шпиг:
Що зморшок тут і там розкидалось дрібних
По всьому видові! Ще й двох зубів немає!
Бракує двох зубів! Тадеуш добре знає,
Що не по-чесному — так пильнують дрібниць
У тім, що любимо. Він хоче силоміць
Себе переламать, не бачити, не знати,
Любити, як любив... Але шкода й казати!
Той погляд, що палив його у Храмі Мрій,
Тепер далеким став, як місяць угорі,
Що хоч і світить нам, але землі не гріє.

Так гірко вражений, в холодній безнадії
Схилив він голову і губи, знай, кусав.
Тим часом біс його лукавий спокушав
Підслухати, про що у Зосі йде розмова
Із Графом. Дівчина, що з тишини алькова
Між люди виплила, цікава до людей,
Спочатку поглядом несміливих очей
Стихенька блискала, а там розвеселилась,
Пішли вже й спогоди, розмова покотилась
Про зустріч там якусь недавно в огірках,
Про несподівану появу в лопухах...
В розмові тій була для юнака пожива
Жадана, хоч гірка. Так, хитра та злостива,
Гадюка із квіток трутизну п'є жалом,
Щоб потім, на шляху згорнувшись клубком,
Необережного смертельно укусити.
Тадеуш, радий сміх ковтаючи несито,

У серці повертав його на плач гіркий.
Сумний то був бенкет, отруйний був напій!

Буває завжди так: коли один гнівиться
В компанії — то всі смутніють раптом лица
І гнів у всі серця крадеться, як чума.
Були веселощі — веселощів нема!
Мовчить, насупився вельможний Підкоморій,
Ховаючи в душі своє отецьке горе:
Дві доньки, панночки хороші й посажні,
Сидять покинуті, самотні та сумні,
А кавалери їм ні усміху, ні слова!
Пан Войський, бачивши, що завмира розмова,
Казав: вечеряють не люди, а вовки!..
Він до мовчання мав надзвичай слух тонкий,
Бо над усе любив веселі теревені
І за словами сам не лазив до кишені.
Не диво: все життя прожив він у гурті —
На ловах, сеймиках, у вічній суєті —
І люльки не любив, що німці принесли нам ³,
Казав, що дим пускати, за звичаєм чужинним,
То стид полякові, — а краще розмовлять
При добрім келісі. Тому й казок казати
Велів собі вночі чи молитви читати.
Як навіть і скрадав мушиний рід крилатий
З хлопешкою в руках, з нахмуреним чолом, —
Любив, щоб балачки точилися кругом...
Як мельник, що дріма під шум свого каміння,
Враз прокидається од сну і отупіння,
Коли попсований раптово стане млин, —
Отак від тишини зо сну будився він.

Немов питаючись, круг себе подивився
І Підкоморію та Судії вклонився:
То мало значити, що хоче слово взяти.
Йому дозволено — і став він докорять:
«Панове молоді! Хіба ж ми капуцини ⁴,
Що мовчимо весь час без жодної причини?
Той шляхтич, що сидить при чарці, як німий,

Стрільця нагадує, що ржавить свій набій,
Все береже його й не знає сам навіщо.
Було колись діди, в ті роки молоді ще,
По ловах думали не тільки про їду.
Ні: хто на серці мав чи радість, чи біду,
Чи спомини які, а чи які питання, —
Усе виповідав, і знову полкування
Розпочиналося веселе за столом.
Той постріл згадував, а той хвалився псом,
Знов інший допікав їдким, та дружнім словом...
Ох, знаю! Каптуром усі ви Робаковим
Отак засмучені! Вам сором ваших хиб!
Та все це виказати словами ви могли б,
А не німуючи. Послухайте ж мене ви:
Стрільяти, хибити судилося стрільцеві!
Хто схибив — виправить! Я сам од літ малих
Блукаю по лісах, і все-таки б не міг
Сказати, що стріляв я завше без догани.
Та навіть — знаєте ж про славного Рейтана? —
І той, траплялося, у звіра не влучав!
Чимало я таких пригадую облав,
Що помилялися досвідчені мисливі.
Сьогодні відступити без сорому могли ви
Од звіра: ви ж його зустріли, як і слід,
З рушниць. А казано за славних давніх літ,
Що хто ведмедя стрів з належним супокоем
І, не вагаючись, почастивав набоєм,
Той може відійти, як звір іще живий
Або й не ранений. Рогатиною бій —
То не обов'язок, то бій для оборони.
Хто хоче — виступа, але старі закони
Мисливські кажуть нам: на це вже — власна хіть!

Отак-то, паничі. Голівок не хиліть
І не журітеся. Тадеуше коханий
І Графе дорогий! Хай у пригоді стане
Старого Войського колись порада вам:
Я пересвідчився давно у тому сам,

Як зле удвох стрілять до дичини одної...»
«До дівчини», — шепнув Асесор, і юрбою
Перекотився сміх... «До дівчини, — кричать, —
До дівчини удвох не важтеся стрілять!»
Ті знов: «До дичини!» — а другі: «До панянки!»
Асесор зашипів: «Зрадливої коханки»,
За Телімениним слідкуючи лицем —
І поглядом її поранив, як ножем.

Пан Войський не хотів нікому дорікати,
Та й не дочув того, що в глибині кімнати
Сміються й шепчуться. Він рад, що звеселив,
І знову повернув обличчя до стрільців,
Вином наповнивши свій келих аж до вінець.
«А де ж то дівся наш недавній доброчинець,
Ксьондз Робак? Я б йому пригоду розповів
Із власних спогадів. Тут Ключник говорив,
Що лиш один стрілець не гірший був, як Робак.
Я знав і другого. Коли б не він — надгробок
Укрив би двох панів, стрільців двох запальних.
До Налібоччини, до тих лісів густих,
Де й досі кабани блукають табунами,
Колись із Рейтаном та з іншими панами
Денасов-князь ⁵ прибув, землі чужої гість.
І що ж ви думали? Чи заздрощі, чи злість
На того шляхтича одважного лилися,
Що вдалим вистрілом, в густім і темнім лісі,
Завзятих двох стрільців од смерті врятував?
Ні, кожен за його здоров'я випивав,
За вчинок сміливий хвалив його усякий,
Ще й шкуру кабана дали на знак подяки.
Як теє сталося, в порядкові яким,
Я, свідок тих подій, докладно доповім,
Бо на сьогоднішню скидалася пригода.
Денасов з Рейтаном — тепер шукати шкода
Таких мисливців нам! — у Налібоцький ліс...»

Та Войського Суддя за руку раптом стис
І, наливаючи вина йому до чаші,

Промовив: «Хай живе братерство давнє наше,
І Робак хай живе! Дамо належну честь
Його ми вчинкові: у нас для цього єсть
Ведмідь: він і піде на кухню костьолову.
Та шкура — як собі міркуєте, панове? —
Належить не йому. Нехай хоч так оддасть,
Хоч коштом дорогим її мені продасть,
А мусить одректись. Кому ж її віддати,
Хай Підкоморій-пан нам зволить наказати».

Тут почали стрільці потиху гомоніть:
На того першого із лісу йшов ведмідь,
Той перший вистрелив, той псів на слід накликав...
Було б дійшло уже до сварок і до криків;
Асесор з Реєнтом свою хвалили бронь
І, гнівно із-під брів метаючи вогонь,
Кричали: «Вірний друг у мене сангушківка!»
«Не знає похибок моя сагаласівка!»
Та Підкоморію судити час настав.
Він довго навкруги уважно поглядав
І мовив: «Божому слuzі вже воздали ми.
А решта — вчинками одважними своїми
Вся заслуговує і шани, й похвали.
Та зважмо: два стрільці однаково були
В бою смертельному. Їм шкуру і віддати!
Пане Тадеуше! Ви мусите признати,
Що вища каже честь зрєктися вам її,
Бо ви ще молодий, ви крєвний Судії.
Хай шкура Графові лишиться пам'ятковим.
Тож, Графе, кажемо до вас останнім словом:
Візьміть її собі. Стрільцький покій вам
Оздобить цей трофей на втіху всім стрільцям».

Так Графа думав він потішить, звеселити, —
А Граф насупився. Цей покій знаменитий,
Де роги оленів, як лаврові гілки,
Звисали з темних стін, немов докір тяжкий,
У серці Графовім ображено озвався.
Півкозиць, славний герб — для кого він дістався?

Кому за спадщину лишився замок цей?
Він, Граф, що мав би тут скликать своїх гостей,
Гостює сам тепер — у ворогів одвічних!
До тих гірких думок і закидів трагічних
Лукаві ревнощі отрути додали.
В гостині у Сопліц! Там, де діди жили!
У замку власному! Горешківський нащадок,
Нещасний, зраджений!

Таких от повен гáдок,
Він, усміхнувшись, поволі одказав:
«Дарма б у свій домок я цей дарунок брав:
Занадто пишний він для вбогої кімнати.
Нехай же тут висить. Волю почекати,
Аж поки пан Суддя мені його віддасть
Із замком».

Бачивши, яка лиха напасть
Тут може статися через невдале слово,
До табакирки вдавсь пан Підкоморій знову.
«Хвалю, сусіде мій, що не забули справ
Ви навіть при столі. Давно-бо помічав
Я брак поважності у нас між паничами.
А як зайшло про суд, то я для того саме
Прибув, щоб довести це діло до кінця
І остаточного добитись рішення.
Я сподіваюся все мирно закінчити:
Землі належний шмат, сусіде мій, візьміте,
Як компенсацію. Я дещо зміркував
І способом таким усе б це розв'язав...»
Докладні він почав тут розгортати плани,
Та стався випадок у хвилию цю нежданий.

Неначе в літній день пшеничні колоски
Од вітру хиляться, налиті і тяжкі,
Так голови усі зненацька одвернулись
Од Підкоморія. Чиясь хода почувалась
В кутку, де Стольників старий портрет чорнів.
В дверцята вузькі посеред двох стовпів
Химерний чоловік ввійшов, не поклонившись.

Всі, зацікавлено на нього подивившись,
Пізнали Ключника. Півкозиць на плечі
Світився вишитий. В руках були ключі.
Зневаги гордої до товариства повен,
До старовинного годинника пройшов він
І взявсь накручувать. Годинник був дивак,
Що до сучасності давно утратив смак,
Мав примхи, як старий, — і з сонцем у незгоді
Не раз показував південний час при сході.
Гервазій звичаю ламати не хотів
І машинерію щовечора крутив,
Хоча й попсовану. Отож як Підкоморій
Узявся рахувать поля, гаї, обори
Та розгортати план, як згоди досягти
І до найлегшого як виходу дійти, —
Гервазій заскрипів ключем своїм іржавим.
Промовець зупинив докладної розправи
Поважну течію — і з усміхом сказав:
«Що, брате, коли б труд свій пильний ти відклав
Надалі?»

Та старий, не важачи на теє,
Не хтів покинути повинності своєї
І, знай, вовтузився, як у коморі шур,
Аж на годиннику цяцькований снігур
(Роботи славної, немає що й казати,
На жаль зіпсований), — надумав рахувати
Години: завищав, зазойкав, захрипів.
Промовець на такий непóслух закипів
І крикнув: «Ключнику чи пущику! ⁶ Ти хочеш
Утратити свій дзьоб, що нам на зло сокочеш?»

Гервазій обернувсь: «Оце пак новина!
Пан любить жартувать, але нехай же зна,
Що горобець малий, за пущика дрібніший,
У власному гнізді від пущика сміліший,
Которий у чуже без дозволу влетів.
Не пущик — Ключник я. А хто в чужім піддашшю
Сваволить, — пущик той! Нехай госпуду нашу
Покине і в свою летить собі здоров».

«За двері, дурню! Геть! Иди, звідкіль прийшов!» —
Гукнув розпалено і гнівно Підкоморій.
«От, пане Графе, як! Чи бачите це горе
В дому горешківськiм? — Гервазій заволав, —
В своєму обійсті не маємо вже прав
Ми жить по-своєму! Не досить, що Сопліци
Трактуються отут, сваволять, як п'яниці, —
Ще й давнього слугу узято вже на сміх!
Гервазія женуть! Чи пан стерпіти б міг,
Не давши відсічі тяжкій такій образі?»

Урочим голосом заговорив Протазій:
«Утиштесь! Слово тут судовий трибунал
Повинен виректи. Як давній генерал
Суду граничного, як Возний трибунальський,
Протазій Бальтазар, на прізвище Брехальський,
Я річ беру собі, щоб справі дати ладу.
Я сам обдукцію та візію ⁷ складу,
Понеже діло йде на гвалт і на сваволю.
Тут свідків маємо поважних ми доволі,
Що панові Судді належить замок цей,
Що він вітає тут не в першину гостей
І їх вечерею у замку цім частує».
«Брехачу! Язика тобі прикорочу я!» —
Гервазій вигукнув — і в'язкою ключів
Жбурнув на Возного. Той голову схилив
І так од наглої урятувався смерті.

«Гей, хлопці! Ключнику, побачиш же тепер ти,
Як нас тривожити! У диби дурня взять!»
Та Граф, ще стриманий, хоч очі аж горять,
Спинив челядників, що брались до старого,
«Зась! — крикнув. — Хто слугу покривдити могого
Насміє? Я тут пан, і скарги всі — мені».

У Підкоморія аж іскри вогняні
З очей посипались: «Без вашої допомоги
Зуміємо скарати зухвальця навiсного!

Ви ж, пане Графе, ви, не важачи на суд,
Насміли взяти вдасть і перше слово тут
І давній наш закон пустити на поталу
Перед урядником найвищим трибуналу!»

«До біса! — Граф йому. — Морочте цим дурних,
А з мене буде вже судів отих нудних,
Що з них користі є, як молока від цапа.
Даремно тягнеться Судді хижачька лапа
В чужі маєтності! Даремно й я сидів
Серед оцих п'яниць, бешкетних гультяїв!
Я дам вам відповідь оружною рукою,
Коли захочете. Гервазію! За мною!»

Для Підкоморія ця відповідь була
Як грім з ясних небес. Схилившись до стола,
Він саме наливав до келиха напою,
Аж раптом, діткнутий образою страшною,
Венецьке скло тонке в руці могутній стис.
Струмки венгерського, як злото, полились
І бризнули йому на скроні та на чо́ло.
У мертвій тишині, що розляглась навколо,
Він, наче те вино його сп'янило враз,
Промовив, тремтячи від гніву та образ:
«А, блазню ти один! Панятко, графенятко!
Ось до ушей твоїх я прикладу печатку
Своєю шаблею, щоб шануваться вмів!
Ти, делікатнику! За двері, до сто псів!
До корда! Розчешу дурну твою куделю!
Гей, Томаше, подай скоріше карабелю!»⁸

Тут гості скочили, а Судія на те:
«Хай почекає пан! Тут діло не пусте,
Та тільки першим я до бою маю стати
І в герці чесному нахабу покарати.
Немов ведмедика, пущу його в танець!
Меча, Протазію! Я покладу кінець
Його патяканню! Я дам йому науку!...»
Та дядька ухопив, благаючи, за руку

Тадеуш: «Справа тут не ваша, а моя.
Оцього фірщика провчити можу й я,
А з вами битися — то завелика шана
Для нього! Завтра ми зустрінемося зрана
І сили зміряєм у ділі, не в словах.
Тепер же — геть відсіть, допоки на плечах
Ще ціла голова!»

Була розумна рада,
Бо розлютована кипіла вся громада,
І з другого кінця летіли вже пляшки
На Графа. В крик, у плач стривожені жінки!
На груди Графові склонила Телімена
І голову йому поклала на рамена
У страху, в розпачі. На Ключника тоді
Всі гості кинулись, од гніву аж бліді,
Вергаючи стільці, пляшки і кубки повні.
Тут Зося, скрикнувши у тузі невимовній,
Перед Гервазієм за певний стала щит.
Поволі відступив і зник завзятий дід,
Що навіть під столом взялись його шукати.
Та не ховався він, а, досвідом багатий,
Змінив позицію і знову розпочав
Змагання: він одну з дубових довгих лав
Схопив, як вітряком, крутнув над головою,
Нараз очистивши широке місце бою.

Під захистом таким Граф тихо відійшов.
Гервазій, бачивши, що час почати знов
Страшну баталію, що годі ретираду⁹
Чинити, розмахнув, щоб двигнуть на громаду
Тарана грізного — і раптом скаменів:
Побачив Войського і з жаху побілів.

Старенький, бачилось, дрімав собі край столу,
Схиливши на кулак своє поважне чόло,
І тільки як почув, що ганьблять Судію,
Він табакирку взяв мальовану свою,
Зажив якийсь там раз і глипнув, як спросоння.
Він для Сопліци був людина не стороння,

А вірний приятель. Отож на ревний бій
Дивився, сидячи спокійний та німий:
Здавалось, не хотів він устрявуть до справи.
Та довгий ніж блищав йому в долоні правій,
До ліктя звернений кінцем своїм тонким.
Упертим поглядом за Графом молодим
Уважно стежив він — і злегка відхилився.

Уже за тих часів лиш дехто старший знався
На киданні ножів, відомому у нас
Від давна-давнього — і Войський був якраз
Митець уславлений...

Горешківська дитина,
Хоча й не по мечу — жіночого коліна —
Могла загинути од мстивої руки!
Іде, шаліє бій, дзвенять кругом пляшки,
Але на Войського ні один не зважає.
Гервазій догадав: він лаву підймає —
Єдиний захисток! — і знову до дверей
Одходить.

«Гей, держи!» — лунає крик гостей.
Як вовк, що пси його зненацька обступили,
Накинутись на них збира останні сили,
І світиться йому в очах зловіщий блиск,
Аж раптом спиниться, почувши знаний тріск
Курків підведених: то тихо поза псами
Мисливець надійшов і вірними руками
Рушницю звірену, холодну та слизьку,
Підвів, готуючи безславну смерть тяжку
Для сіромахи... Вовк спускає уші з ляком,
Та, щоб не датися розлюченим собакам,
Зубами клацає і тихо відступа, —
Так Ключник, бачивши, що ненависть сліпа
На нього й панича іде, немов навала,
Очима й лавою боронячися вдало,
У глибину дверей при зброї відійшов.
«Держи! Лови його!» — гукнули гості знов,
Та перемогою недовго хизувались:

Над головами враз орга́ни захитались,
Що Ключник труби з них узявся виривать
І з хорів на гостей уражених вергать.

Знало б лиха тут вояцтво презавзяте,
Та збилося в юрбу і в сіни вийшло з хати...
Усі челядники урозтіч, хто куди,
Від неминучої рятуючись біди
І посуд кинувши увесь напризволяще.
Брехальський потерпав загинути нізачо,
Та свій обов'язок, одначе, пам'ятав.
Весь час баталії він при Судді стояв
І голосом тонким, як возний трибуналу,
Своє освідчення протягував помалу,
Аж врешті, як і всі, у сіни відступив,
На полі бойовім покинувши мерців,
Їх бронь поламану і ранених лежати.
Щоправда, між людьми ще не дійшло до втрати,
Та лав скалічених було чимало там,
Чимало смертних ран дісталосся стільцям, —
З них кілька мусило і голови зложити...
Як рицар, у бою поранений, побитий,
Лежав безногий стіл, скривавлений вином.
Наїдки дорогі розсипались кругом,
Наскрізь виделками проколоті, пробиті.

Борня скінчилася — і мороком повиті
Кімнати замкові стояли в тишині.
Здавалося — зійшлись на поминки сумні
З могил своїх мерці в північний час заклятий.
Недолю пугачі взялися віщувати,
У сяйві місячнім на стріхах сидючи.
Як потопельники на б́ерезі, вночі,
В танок пішли шури німі і таємничі.
Їм місяць заглядав, як смерть бліда, у вічі,
А корки із пляшок стріляли у пітьмі,
Для духів та шурів покинуті людьми.

На другім поверсі, в дзеркальній тій кімнаті,
Де дзеркала б дарма ми почали шукати,

На ганку темному похмурий Граф стояв,
Сурдут свій на однім рамені він розп'яв,
Драпуючися ним, немов плащем широким.
Гервазій походжав твердим, повільним кроком
І бурмотів під ніс: «Так, замок буде наш!»
А Граф собі: «Пістоль, а хочуть, то й палаш,
Мені однаково!» — «Та й села наші будуть», —
Знов Ключник. — «Знатимуть, довіку не забудуть!
Усіх я викличу, все племено Сопліц!»
«Мопанку, щó процес! Доволі тих дурниць!
Що наше — дайте нам, і справа вся кінчиться.
Майно горешківське у часі Тарговиці ¹⁰
Сопліцам віддано — горешківське майно!
А нам наїхати пора уже давно
І одібрати те, що в нас заграбували.
Від давніх знаю літ я прикладів чимало,
Що хто побив — той пан, хто виграв — той і взяв.
Тут шаблюку шукать, а не судами прав
Належить. *Ножиком* ¹¹ завдам їм веремії!
Коли ж покличемо до того ще Матвія,
І *Різочка* ¹¹ його в повітрі засвистить, —
Хай начуваються! В капусту покришить
Давно уже пора Сопліц весь рід лукавий».

Граф голову підвів і крикнув: «Браво, браво!
Чудесно, далєбі! Сармато-готський план ¹²
Приймаю! Вразимо, здивуємо краян,
Здвигнемо всю Литву, наш звичай стародавній
Відновимо, — і тим навіки будем славні!
Бо скільки тут живу — ні герців, ні боїв,
Хіба що за межу десяток мужиків
Поб'ється... Тут же кров, тут битви, тут пожари
І вчинків рицарських непереможні чари.
Подорожуючи в Сицилії, зазнав
І я таких пригод. У князя гостював
Я у тамтешнього. Розбійники затяті
Засіли — і в полон його вхопили зятя,
Ще й ждали викупу, зухвальці навісні.

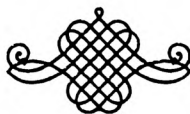
Ми тільки крикнули — вся челядь на коні,
Васали навкрути... Як вихор, ми влетіли,
Взяли розбійників, а бранця увільнили.
Так, братику! Я сам убив двох волоцюг!
Який же був тріумф, який зустрічний рух,
Яка процесія вітала, як ішли ми
В порядку рицарським, з трофеями живими!
Як доня князева, щасливіша за всіх,
Ридала з радості на грудях на моїх!
Відтак в Палермо був усякому я знаний,
На мене пальцями усі сициліани
Показували. Я улюбленцем у дам
Зробився. Видано було і книжку там
Про мене: «Юний Граф, чи Дивні таємниці
Бірбанте-Рокка»¹³. Ах, чи ж є у нас темниці?»
«Пивниці, та усе в них випили Сопліци».
«Жокеям зброю дають. І кожен хай васал
На гасло бойове до нас летить учвал!»
«З лакеями іти в наїзди не годиться,
Вусаль же не один прилине, ніби птиця,
З застянку рідного: там шляхтичі живуть.
Колись їх прадіди свою Литву та Жмудь,
Корону сміливо, затято боронили.
Всі для Горешків дають свої останні сили
Готові — і Сопліц не люблять, аж тремтять.
В Добжині, в Тітичах я можу їх зібрати
Узавтра сотень три. Тепер ідіть на спочив,
Я ж пильнуватиму, щоб часом не наскочив
На замок хто лихий. Отак, мопанку, так!
Узавтра провчимо зухвалих розбишак!»

Граф глянув — у Судді світився дім огнями.
«Ілюмініуйтеся! — він крикнув. — Завтра з вами
Ми поміняємось, огні засяють тут,
А тьма окриє вас. Це буде справжній суд!»
І вийшов, свій сурдут згорнувши на раменах.
Гервазій мовчки сів. У променях зелених
Та синіх місячних, у тишині німії

Снував він довго план. Нарешті, сон міцний
Почав замислене йому хилити чόло.
Хотів молитися — але чудні навколо
Постали привиди: колишні то пани,
Готові до пригод, бенкетів і війни,
Мушкети підняли, мечами задзвонили,
І Стольник серед них, похмурий та похилий,
На смерть поранений...

Під шепіт молитов

Ті давні постаті з імли встають ізнов...
Наїзд готується — і Римша став на чόлі!
Гервазій на коні по бойовому полі
Летить, а кунтуша по вітру розпустив...
Приїхав — і Сопліц у клуні підпалив.
Огонь і вигуки, червоні головешки...
І так заснув слуга останнього з Горешків.





ЗАСТЯНОК¹

Перші воєнні рухи наїзду. — Протазіїв похід. — Робак із паном Суддею радять раду про громадські справи. — Експедиція Возного не дає бажаних наслідків. — Про коноплі. — Шляхетський застянок Добжин. — Опис особи та господи Матвія Добжинського.

Поволі з вогкого і сірого туману
Виходив досвіток. Та не сіяв рум'яно
День, наближаючись, а жмурився, сліпий.
Скрізь нависала мла, як миршаві снопи
На хаті вбогого литвина. Сонце встало,
Та йшло невесело, мов ідучи дрімало.

За прикладом небес заспала і земля;
Нерано череда виходила в поля
І спізнених зайців зненацька заставала
За пізнім сніданням: вони ще не вертали
В гаї, де спочивок щоденний їх чекав.
Розбившись парами, серед високих трав
То гризли корінці, то зілля соковите,
Дозвілля милого бажаючи зажити
В тумані ранньому, — аж крики пастухів
Дали пізнати їм, що день уже наспів.
І в лісі тишина. Пробуджена пташинка,
Замість виспівувать по-ранішньому дзвінко,
Погляне на смутний, похмурий небосхил
І, скинувши росу з тяжких, намоклих крил,
Ховає голову й дрімає, як недужа.

Серед полявини, де морщиться калюжа,
Лелека походжа і сумно клекотить,
Та зграя вороння, що вже давно не спить,
На копах сидячи, розмови довгі точить:
Негоди та дощі розмови ті пророчать.

Уже піснями жниць бринить пшеничний лан,
Але й пісні тяжкі і тьмяні, як туман:
Ні відгуку на них, ані луни немає.
Серед отави ключ косарський виступає,
Що ручку перейде, то й плещуть молотки.
Людей не бачити, і тільки дзвін тонкий
Нагадує, що йде у полі косовиця.

Старенький економ, прилігши під копицю,
Страшенно нудиться і погляда на шлях.
Щось дивне робиться у нього на очах,
Цікаві видива щохвилі виникають:
То хлопські там вози, як вихор, пролітають,
То бричка шляхтича гуркоче, ніби грім,
То вершник на коні промчиться воронім,
Людей дивуючи одважною їздою.
Усі спішать кудись, немов на гасло бою.
Що ж діється ото? Підвівся економ,
Хотів спитатися, махає рукавом,
Кричить, перебіга, нарешті, взявся лаять...
Але байдуже всі, як тіні, пробігають
Повз нього... Хто? Куди? І навіть — диво з див —
Крізь кінську тупітню бряжчання палахів
Чутно. Це все його і тішить, і дивує.
Ну, що, як для Литви визволення віщує
Цей рух? Так ось коли до зброї взятись варт!
(Бо вже на всіх устах Домбровський, Бонапарт,
Французи і війна ходили, хоч і потай).
До двору економ, бо що вже там робота,
Як на нечувані заноситься діла!

Журба Сопліцівку понура облягла.
Не раді всі були вчорашній колотнечі,

І навіть голоси примовкли молодечі.
Даремно панночок скликали ворожить,
Мужчин — у карти грать!

Той у кутку сидить
І люльку смокче. Той у вікна позирає...
Жіноцтво стишилось і мовчки вишиває, —
А навіть мухи сплять.

Тож Войський, злий на всіх
(Мовчанки зносить він, як знаємо, не міг),
Пішов до челяді: принаймні кухарі там
Картали кухтиків, і голосом сердитим
Кричала ключниця дбайлива на дівчат.
Там на рожнах низки індіків та курчат
Крутились... Войського це втішило помалу,
І мрії неясні його заколихали.

Суддя ще з досвітка писав якісь листи,
Замкнувшись на замок. Протазій їх нести
Кудись повинен був, бо ждав на призьбі дому.
Нарешті сказано з'явитися старому —
І урочистий дав Суддя йому позов
На Графа, що людей образити прийшов
У домі їхньому, на Ключника, що криком,
Грізбою, бійкою та бешкетом великим
Порушив хатній лад і добрий супокій,
І, врешті, на обох, що справі судовій
Зламали течію, зневажили господу
І дому чесному вчинили глум і шкоду.
Позов належало сьогодні ж дати до рук.
Протазій, як почув дця серця любий звук,
І руку й слух простяг, увесь уваги повен.
Здавалось, у танець од радості б пішов він,
Але з належною повагою стояв
І тільки зір йому як молодий блищав.
Згадав він ті літа, коли носив позови,
І хоч не раз за те ображені панове
Давали стусани, — та плачено ж не раз
Червінці!

Так жовнір, що свій старечий час

В шпиталі тихому, каліка, доживає,
Як військова сурма на вулиці заграє,
На ліжку схопиться і голосно кричить
Спросоння: «Гей, війна! Ану, до зброї вमितь!»¹
І так зашкутильга на дерев'янці скоро,
Що вернуть молоді його насилу з двору.

Протазій за листа — і кинувся мерщій
Приготуватися, вдягти возненський стрій,
Та тільки не жупан: то вже парадні шати,
Для суду. В одязі такому мандрувати
Незручно. Каптанець одяг короткий він,
Що можна з гудзиків спустити до колін,
А можна й скоротить; рейтузи темно-сині
І шапку, що її при дощовій годині
Натягують до пліч, а сонячного дня
Вгорі зав'язують. Не сів він на коня,
А пішки вирушив узенькими стежками.
Крадуться так, бува, шпиги перед боями.

Пішов, не гаючись, — і добре, що пішов,
Бо запечалитись йому прийшлося би знов:
Ксьондз Робак налетів, як сокл, до Сопліци
І крикнув: «Судіє! Ну, та уже сестриця,
Та Телімена! Сид і горе для сім'ї!..
Вертихвістка! Ох, я таки б провчив її!
Як Зося Яцькові доводилось оддати
Комусь, хто б доглядав її, як рідна мати,
Щоб гідно виросла і чесною була, —
Про Телімену скрізь ішла тоді хвала,
І їй він доручив дівчатка виховання.
Аж бачу, щось таке тут каламутить пані:
Либонь, Тадеуша звела уже з ума,
Та й Графа ніби теж. Чи, може, з обома
Снує якийсь роман? Що з того може бути,
Ми легко можемо сказати і збагнути:
Підуть пересуди, почнеться поговор,ів,
Неслава почорнить Сопліцин чесний двір.
Тож ми подумаймо, як запобігти цьому

І як вертихвістку нам вислати із дому,
Щоб двох цих юнаків не призвела до звад,
Щоб у господу цю вернувся добрий лад!»

Суддя озвався вмить, почервонівши з палу:
«Який до біса лад! Його вже ми порвали,
І іншим способом шукатимемо прав!»
«Де ж розум дівся? — ксьондз ту мову обірвав. —
Де ваші голови? Які ще знову чвари?»

«Тут не моя вина, і Графа до покари
Потягне вищий суд. Він з Ключником своїм —
Обидва ледарі — свавольством та дурним
Розбоєм призвели до сварки й колотнечі.
Ну, суд розсудить нас!.. Хотів би я, до речі,
Щоб бачив панотець, що вчора при столі
У замку сталося...»

«Які-бо духи злі
Тягли у замок вас? В руїни ті пощо ви,
Як миші до нори, залазите, панове?
Знов звада, Господи, і знов у замку тім...
Ні, годі! І нога моя не буде в нім!..
Ну, як же то було? Це ж треба заладнати,
Бо доки будете дурниці витівати,
А я — дивитися? Я для важніших справ
Приїхав».

«Заладнать? І я б дозволить мав
На ногу наступить — та ще й сидів би тихо?
Панотче! З радою такою йдіть до лиха!
Погляньте-но: чернець, що в дім чужий заліз,
Ще й суне носа скрізь!.. А що мені той ніс?..
Де ж пак! Іще й навча в подяку за гостину!
Ні, отче! Слів своїх на вітер я не кину!
Сопліца — заладнать? Сопліца — йти на мир?
Наш рід не знав ганьби і (вір або не вір)
Ні в кого не прохав ні ласки, ні поради...
Хто зачіпав Сопліц, той був життю не радий.
Процес — так виграти, хоч за найдовший час!
Вже й так я був дурний, що, слухавшись вас,

Суди відтягував і не доводив краю.
Тепер не раджусь я — і що чинити, знаю,
Хоч би десятки тут крутилися ченців. —
І розлютований, ногами тупотів: —
Чи так, а чи не так, а за вчорашній вчинок
Хоч перепросини, хоч смертний поєдинок!»

«А що, як Яцькові дадуть про цеє знать?
Та з горя ж він умре! Вам треба б пам'ятать,
Що лиха тут колись Сопліци наробили...
Ті речі згадувать немає, друже, сили!
Майно горешківське, як знає пан і сам,
До рук дісталося по Тарговиці вам², —
А Яцек, чуючи тяжку свою провину
Перед Горешками, із дому їх дитину,
Сирітку Зосю взяв... і марив, що колись,
Шоб давні дві сім'ї по-дружньому зжились,
Її з Тадеушем у пару поєднає...»

«До лиха! Що мене у тім обходить має! —
Суддя розгнівався. — Аякже! Яцек! Брат!
Та я й не знав його! Багато літ назад
Він жив тут гультьем по власній п'яній волі,
А я тоді навчавсь у езуїтській школі...
Дали добра мені — чому я мав не брать?
А Зосю я хіба зрікався годувать,
Любить, виховувать і як про рідну дбати?
Та Граф — ну, що мені до того графеняти?
Ви про Горешків тут розсипали жалі,
А він — десята їм вода на киселі!¹¹
І з мене глузувать!.. І я йому простити!..»
«Ох, брате, — мовив ксьондз розважно й сумовито, —
Зміркуймо: Яцек мав до війська сина дать
До польського. Тепер велів йому сказать,
Шоб жив удома він. Яка тому причина?
Рукою певною веде свого він сина
До вірної мети, отчизні на користь...
Пора уже, пора ознаймувати вість,
Що наспіває нам велика перемога,
Що слави й вольності сподівана дорога

Ось-ось розстелеться по нашому краю.
Я більше, брате мій, не змовчу, не втаю:
Коли з-за Німану мене сюди послали,
Наполеонові форпости вже стояли
Готові до війни. Він армію склика...
Відколи світ стоїть, ще армія така
Супроти ворога не піднімала зброї!
Там і Домбровський наш, там рицарі, герої,
Що білого орла несли священний стяг
І на чужих його не зганьбили полях!
Поляки, брате, ми!.. Ще день, і ще година —
За Німан перейдуть, і змучена країна
Устане, оживе і цвітом процвіте!»

Зітхнувши глибоко, Суддя йому на те
Відразу не сказав, не вимовив нічого,
І тільки блиснула, мов блискавка, у нього
Сльоза несмілива. А далі: «Друже мій,
Чи правда ж? Стільки вже витрачено надій
І марних сподівань! Чи правда, друже, тому?
Не раз приходили сюди, до цього дому
Чутки: прийдуть — ідуть — вже близько — вже от-от
Ярмо ненависне розіб'є наш народ,
І Польща славною у цілім стане світі...
А що ж Наполеон? Склав миру в Тільзїті!..³
Так правда? Може, знов чутки обманять нас?»
«Кажу воістину — настав великий час, —
Ксьондз Робак відповів, — і рідний край воскресне».
«Благословення ж хай осяє вас небесне
За вісті радісні! — Сопліца закричав
І руки з радості великої підняв. —
Щоб вам оддячити, даю овечок двісті
Для монастирської потреби і користі...
Еге, ще пригадав, що вам мої гніді
Припали до смаку (їм рівних у ході
Нема на всю Литву, а може, і в Короні):
У вашім повозі ходитимуть ті коні.
Одного не просіть: щоб я забрав позов

І Графу вибачив...»

«Як! Ви про Графа знов?

Коли вітчизна йде до вольності і слави,
Ви дбати будете про дріб'язкові справи?
Тепер, коли народ пригнічений воскрес,
Ви будете тягти нікчемний свій процес?
Весь люд у полум'ї, — а ваша хата скраю?»

«Ні, друже! Та скажіть — бо я не догадаю —
Чим справі вольності я можу допомогти?»

«Чим? По моїх очах не догадався ти?

І серце ще мовчить? Ах, ти ж Сопліца, брате!

Зваж тільки: поки там ідуть нас визволяти

Війська, — а ми б самі повстання підняли!

Подумай: на Литві, із вікової мли

Відважний кинуть клич поміж оспалі люди,

Щоб голос свій подав ведмідь ⁴ старої Жмуді,

Щоб знову кінь Литви ⁵ заржав і загримів —

І з тилу вдарити на царських вояків! ⁶

Одбить у ворога і стяги, і гармати

І по звитязі тій звитязців привітати!

Йдемо!.. Наполеон питає: «Хто такі?»

А ми: «Литовської країни вояки!»

Він: «Хто в вас на чолі?» А ми йому:

«Сопліца!»

Ну, хто ж би писнути насмів про Тарговицю,

Якби ти славою укрив своє ім'я?»

«Що людський поговор, — сказав на те Суддя, —

І слава що людська?.. Та хоч не знаю брата,

Хоч до політики волів би не встрявати,

Попросту орючи свій чесний переліг, —

Але ні змовчати, ні всидіти б не міг!

Поляк я, вірний син замученого краю,

І, щоб з фамілії ганебну змить печать,

Я до одвиклих рук меча здолаю взять.

Хай народився я не до меча — до плуга,

Та все-таки колись... Ну, то вже пісня друга,

Нема що згадувать про молоді літа...

Як мислити панотець? Чи має справа та
Одволікатися, чи зараз і почнемо,
Стрільців озброїмо і в поле поведемо?
Є досить пороху по схованках моїх,
І навіть декілька гармат, хоч і старих,
Стоїть в плебанії ⁷ у ксьондза. А до того
Списів заховано у Янкеля старого
Чимало: він мені шептав про це не раз...
Так що ж, коли прийшов до того слухний час, —
Мені й Тадеушу діймають віри люди —
На коні! — крикнемо... а там уже що буде!»
«О крове польськая!

О серце золоте!

Напевне, сам Господь послав тебе на те,
Щоб давній братів гріх спокутувати і змити! —
І ксьондз, мов сяевом поранішнім облитий,
Сопліцу кинувся стискати й обіймать. —
Давно я звик тебе як друга шанувать,
Та від сьогодні ти не другом став, а братом!
Одначе збутися ще планам не пора тим,
Що ти їх висловив. Я знатиму коли...
Днів зо два, як листи таємні прибули,
Що цар послав гінців просить Наполеона
Про мир. Але війни (є звістка од Бін'йона) ⁸,
Не поминуть ніяк. Князь Юзеф ⁹ дав наказ,
Щоб тут усе було наготові в нас
До збройних виступів і збройної допомоги.
Нехай Наполеон, що знов до перемоги
Ітиме впевнено по бойових полях,
Побачить, що меча ми вміємо в руках
Тримати, що Литва — сестра Короні рідна...
Тим часом, братику, історія негідна
Із Графом — хай мине, повернеться на мир.
Граф, може, і дивак, фантаст, але повір,
Що в революціях і диваки потрібні.
(Я міг би розказать про випадки подібні).
Ба навіть дурень тут у знадобі бува,
Аби була над ним розумна голова.

Граф — роду славного і польське серце має,
До того весь повіт, як знаєш, поважає
Його. За ним підуть, аби-но рушив він,
Бо здасться кожному, що вже ж не без причин
Такий великий пан повстанський клич підносить.
До нього зараз я!..»

«Нехай лиш перепросить,
Що сивину зганьбив і стан почесний мій,
А там уже кінець найдемо справі цій
В суді арбітрів... Ну, щасливої ж дороги!»
Ксьондз Робак дав уклін, ступивши від порога,
На таратайку сів і коні вчвал жене,
Що часом крізь туман лише каптур майне,
Мов яструб із-за хмар...

Тим часом обережний
Протазій, знаючи всі хитрощі належні,
До двору графського не підійшов — підліз.

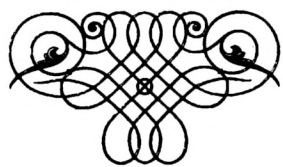
Як стріляний не раз, на все удатний лис,
Почувши смажене, то побіжить, то сяде,
Нюшкує, чи нема де підступу та зради,
Чи не отруєно принадного шматка —
І пишним віялом широко розпуска
Хвоста, щоб вітер ним на себе навернути, —
Так Возний, боячись, що Граф зустріне люто
Його посланництво, кийка в руці крутив,
Неначе одігнать бажаючи корів,
Що вийшли з череди і забрели у шкоду.
Так маневруючи, нараз додав він ходу,
Немовби деркача в траві зловити мав, —
Аж перескочив тин і між коноплі впав.
Це зілля запашне, що сіють біля дому,
Ховало вже не раз утікача-сірому:
То заець, що його вже мали наздогнать
Собаки, сяде тут нещастя переждать,
Бо знає з досвіду, що запах конопляний
Зупинить гончаків; то, лютим страхом гнаний,
Сховається дворак од хижих канчуків

І доти там лежить, аж доки панський гнів
Ущухне; рекрути — і ті всякчас ховались
Поміж коноплями, коли за ними гнались
У лісі, в заустах, у пушах вікових.
Не дивно, як під час наїздів бойових,
Що їх мій рідний край зазнав колись чимало,
За стратегічний пункт коноплі слугували.
Звичайно сіють їх до самої стіни,
А з боку тильного яріє хміль рясний,
Що наглим підступам шляхи перетинає
І хитрі засідки в гущавині ховає.

Протазій, хоч і був одважний чоловік,
Одначе потерпав. Згадав він давній вік,
Почувши конопель тяжкий, знайомий запах.
В яких траплялося йому бувати лапах
І від позовників чого він не терпів!
Раз шляхтич Дзиндолёт пістоля притулив
До лоба — та й велів собакою брехати:
В коноплях мусив він життя своє ховати.
Раз Володкович-пан ^{III}, одержавши папір,
У гніві назбирав лакейства повен двір
І Возному казав, аж трусячись од люті
Та шаблю вийнявши, — папера проковтнути.
Протазій, хитрощів научений давно,
Жувати ніби взяв...

Тим часом у вікно
Поглянув потайки — і в захист конопляний
Метнувся, силою нечуваною гнаний.

Тепер ті звичаї травною поросли,
Але в Протазія ще в пам'яті жили,
І він, не знаючи, що нині вже панове
Стрічати шаблею не важаться позови,
Зігнувся, знітився, в коноплях рачкував.
(Його з позовами давно не посилав
Ніхто.)¹⁰ Як той норець, що під водою плине,
У зіллі він повзе і стиха коноплини
Розсовує. Та ні, людей ніде нема.



Він голову сміліш угору підійма,
Підвівся, устає, у вікна зазирає —
Ніде ані душі!

Нарешті добуває

Папера з пазухи — і голосно чита.
Зненацька чоловік з'явився з-за плота,
І Возний затремтів, як у грозу билина.
Кого ж побачив він? На диво — бернардина,
Що здивувався теж: ото, мовляв, зійшлись!
Напевно, з челяддю Граф вирушив кудись;
Ще й поспішаючи, бо скрізь лежали доли
Ладунки, рушниці, і клейтухи, й пістолі.
На лови виїхав? Та нащо ж ці шаблі,
Старі, заржавлені, лежали на землі,
Рапіри зламані і палаші щербаті?
Для чого їм було усе це витягати
З горища? З ким війну почати Граф хотів?
Нащо свій арсенал доценту перерив?
В якому вчинку він ім'я бажав прославить?
Ніде ані слуги, ані пахолка навіть
Не видно.

Дві старі бабусі за паркан
Із саду глянули — і кажуть, що їх пан,
А з ним жокейська вся озброєна дружина
Уранці рушили на конях до Добжина,
Що всі збиралися, неначе на війну.
На тім баби свою кінчили новину.

Добжинський з давніх літ уславився застянок
Одвагою мужчин і вродою шляхтянок.
Колись і сильний був, бо як Собеський Ян ¹¹
До посполитого рушення ^{IV} всіх краян
Листами закликав, — Добжин йому постачив
Шість сотень молодців, яких ніхто не бачив.
Тепер зубожіло, не те вже, що було,
Добжинських племено.

Колись воно цвіло
На сеймах, в наїздах і збройно добувало
Легкий для себе хліб. Узятися за рало

Жорстоко змусив їх новий у краї стан.
Проте одежею різняться від селян,
І найбіднішому Добжинському носити
Дідівські звичаї не дозволяють свити:
Чумарка в будній день, а кунтуш — у святний.
Панянки і в жнива у перкалевий стрій
Вдягаються. Та що! І, взявшись до мички,
Не скинуть руки їх нізачо рукавички!
Скрізь вирізнялися Добжинські молодці
Красою й мовою. Рум'янець на лиці,
Та вуси, як смола, та очі, як жарини,
Високий, гордий лоб і рівний ніс орлиний, —
Такий був кожен з них.

Прибувши в наш повіт
З Добжинської землі тому багато літ,
Вони всі звичаї мазурські зберігали.
Наприклад, імена тут дітям надавали
На честь уславлених Короною святих,
Тому ж то хлопчиків називано у них
Матвієм щоразу або Бартоломієм.
А щоб не сплутались, додавано чудні їм,
Дотепні прізвиська, що з ними і росли, —
Ще й часом не одне, бо випадки були,
Коли називано одного чоловіка
У тому місці — Кий, а в іншому — Притика.
Давати прізвиська навчилися від них^v
Тутешні литвини, і від людей старих
Почути можете, що звичай із Добжина
На села перейшов, хоч тут не мав причини,
Бо різно звуть дітей у глушині сільській.

Найстарший у роду Добжинський був Матвій,
Якого *Півником* прозвали на *Костьолі*;
Коли нещасної зазнав Костюшко долі,
Забоком сам себе Матвій перехрестив;
Наймення *Кролика* йому хтось приточив, —
А литвини, що їм не раз добро він діяв,
Його звеличили *Матвієм над Матвійв*.
Він над Добжинськими, — його ж маленький дім

Віддавна панував над селищем усім,
Край корчми стоячи і близько від костюлу.
Лише поглянувши на схилену стодолу,
Старий, замшліий тин і ніби п'яний хлів,
Ви б догадалися, що небагатий жив
Тут чоловік.

Проте між іншими хатами
Будинок Півників — як місяць між зірками.
Солома на даху травою поросла;
На клуні, що стоїть близенько від житла,
Бує кропива та крокіс шафрановий,
І по току щирець розрісся пурпуровий.
Пташині кубла скрізь, старі голубники,
Дзвенять під стріхами стрілчасті ластівки,
І білі трусики з червоними очима
Кумедно бігають між травами густими...¹²
Колись же тут була фортеця хоч куди!
Від давніх нападів лишилися сліди
І досі: полином та лопухом зап'ята,
Від часу шведського¹³ валялася граната,
А кілька схилених на пагірку хрестів
Про неоплаканих казали вояків,
Що в чесному бою святою вмерли смертю!
І стіни, й пристінки побиті і подерті,
Немов назавжди сів на них мушиний рій:
Ворожих куль сліди лишилися там,
Здаля чорніючи чудними письменами.

Всі двері, клямки всі посічено шаблями,
І навіть зрубано від цвяхів головки:
То спроби, бачите, робили вояки
І вивіряли бронь — ті славні зигмунтівки¹⁴,
Що цвяхи різали, як от пшеничні цівки
Пори липневої стинає гострий серп.

Над ганком красувавсь Добжинських давній герб,
Що гнізда ластівок без жалю засклепили;
Литовський сир під ним висушується білий.
У хаті, в повітках — шоломи, шишаки,

Що нині голуб'ят виводять голубки
У них, — а панцири у стайні за драбину
Слугують: смиче кінь із неї конюшину;
Рожни до смаження пороблено з рапір!
Церера ¹⁵, бачиться, заглянула у двір
І Марса ¹⁶ вигнала. Шолом його червоний
Змінився білою наміткою Помони ¹⁷,
І Флори ¹⁸ зеленню цвіте звитяжний щит...
Та знов Ареїв ¹⁹ нам віщує поворот
Тривога, що усіх в Добжині охопила.
Од Графа посланець прибув. Заклекотіли,
Загомоніли всі.

Постала суета,
Один у одного: «Куди?», «Пошо?» — пита,
І в корчмі (темна ніч навколо ще чорніла)
Заблимали огні і чарка забриніла.
Старіші радяться, молодші до кульбак,
До коней кинулись, — і тішитися усяк,
І рвуться вояки в незвідану дорогу,
Зібравшись битися не знати проти кого.
А хто ж пораду дасть у справі неясній?
Нема що й думати: лише один Матвій...
Десяток восьмий літ йому вже починався,
Та й досі ні труда, ні битви не боявся
Упертий дідуган. Широкий, кремезний,
Не раз він підіймав дамаський меч дзвінкий,
Що *Різочкою* звав для жарту та забави.
Чимало Різочка собі придбала слави,
Коли як барський він ходив конфедерат ²⁰.
Та не подобався конфедератський лад
Матвієві. Він став до короля хилиться,
За нього воювать, — аж раптом Тарговиця ²¹
Змінила погляди йому на іншу путь.
Тому ж то Півником старого і зовуть,
Що повертається за перемінним вітром.
Одначе він не був од роду-віку хитрим
Запроданцем: шукав не грошей у війні,
А честі.

Звідкіля ж хитання ті чудні?

Чи мудра їх якась політика родила,
Чи, може, прагнучи вітчизні дати сили,
Неспинну боротьбу він над усе любив
І, з бою вийшовши — нових шукав боїв,
Хоч би для того й стяг доводилось міняти?
Тепер своє життя, відмінами багате,
Тихенько доживав у супокої він,
Від шуму й галасу сховавшись в Добжин ²²,
І між людьми ніде чужими не з'являвся:
Напевно, зустрічі лихої він боявся.
Ведмідь, як по лісах густий посипле сніг,
Так само заляга у темний свій барліг.

За днів Костюшкових він поруч із Огінським ²³
До Вільна вирушив. Служили під Ясінським
Обидва. *Різочка* роботу мала там —
Отчизні на хвалу, на заздрість ворогам.
Раз, повен запалу і чесної одваги,
Він просто кинувся з валів старої Праги ²⁴
Поція рятувать ^{VI}.

Зчинився ревний бій...

Всі думали: пропав з Поцієм і Матвій.
Аж ні: ні першого, ні другого не вбито,
Хоча поколото обох, неначе сито.
Поцій віддячити за допомогу хтів —
Фільварок одписав йому на *п'ять димів* ²⁵
І злотих тисячу щороку мав давати
(Поцій, завважимо, був чоловік багатий,
А вдачу рицарську, широку й щедрю мав).
У відповідь на те Добжинський одписав:
«Волю, щоб Поцій Добжинського Матвія
За доброчинця мав, а не Матвій Поція», —
І дару не прийняв.

Вернувшись в рідний дім,
Не дбав про розкіш він, а жив трудом своїм:
Дуплянки майстрував, збирав на ліки зілля,
Або в погожий день, коли було дозвілля,
По пущах звірину з рушницею тропив
Чи сірих куроп'ят у сіль тонку ловив.

Людей досвідчених чимало у Добжині,
Траплялися й такі, що знали по-латині,
Були й достатками значніші, як Матвій, —
Але понад усіх за бистрий розум свій
Старий підносився.

Колись вояк хоробрий,
Землі він Польської історію знав добре,
На влогах, на війні пригод багато мав,
До всього був мастак — чи до лікарських трав,
А чи до пасіки, чи вибирати коні, —
І знався, як ніхто, на звичаї й законі.
Ба навіть казано, хоч, може, то вже й гріх,
Що характерництвом він похвалитись міг.
Отож як сіять хто збирався, чи садити,
А чи судитися — поради йшов просити
У нього. Сам же він клієнтів не шукав,
І навіть часто їх із дому випихав,
Поради даючи в поважних тільки справах,
Та й то у висловах скупих і неласкавих...
Сьогодні — думали — у справі бойовій
І слово вирече, і власть візьме Матвій,
І славну *Різочку* на ворога підніме ²⁶.

Старенький походжав між травами густими,
І, розглядаючи щось пильно угорі,
Курникав пісеньку: «Ой рано на зорі...»
З усього бачив він, уважний, що година
Хороша настає, бо мла не вгору плине,
А розстилається по балках та ярах,
Вітри женуть її, і в світлих небесах
Вже сонце виграє, виблискує рум'яно
І смуги вогняні просмикує з туману,
На зіллі сяючи алмазами роси.
Як злотолиті тчуть у Случьку пояси ²⁷:
Ізнизу дівчина простелить оксамити,
А зверху, творячи багатобарвні квіти,
Їй кида золото і срібло ткач меткий, —
Так вітер на землі стелив туман легкий,

А сонце понад ним промінням вигривало
І пишних кольорів мережку вишивало.

На сонці вгрівшись, скінчивши молитви,
Назносив дідуган капусти і трави,
Ще й моркви на грядках солодкої насмикав
І свистом кроликів улюблених покликав...
Почули, вибігли. Як лілії живі,
Білють ушки їх у пишній мураві,
І очі світяться та грають, як рубіни,
На оксамитнім тлі зеленої дернини.
Спинились віддаля, голівки підняли —
Чи не чатує гість непрошений і злий —
І обережно всі на задніх стали лапах,
Аж поки ласощів непереможний запах
Не звабив. Підійшли, обсипали, як сніг,
Матвія сивого, що сам посеред них,
Мов трусик. Бігають, плигають на коліна,
На плечі... З усміхом, безжурний, як дитина,
Він гладить теплу шерсть ухатим пустунам.
І просо золоте голодним горобцям
Рукою вільною навсебіч розсипає.

І раптом зникло все. Ні горобців немає,
Ні бистрих кроликів: все щезло, як мана,
Бо вчулася хода і мова голосна
В подвір'ї. То послали добжинської громади
Прийшли послухати розумної поради.
Господар, бачивши, що йде до важних справ,
Гостей увічливо до хати попрохав,
І тут розказано усе йому до краю.
Людей дедалі більш у хату прибуває;
Прийшли, наїхали — і верхи, й на возах,
Бо чутка вже пройшла по інших хуторах,
Що пахне битвами, а може, і війною.
Ржуть коні стомлені, лунає брязкіт зброї,
У снігах стовпище, як не було давно,
А решта — голови просунула в вікно.



РАДА

Спасенні поради Бартоломія, званого Пруссаком. — Воєнний голос Матвія Хрестителя. — Політичний голос Бухмана. — Янкель радить миритись, але згоду розтинає Ножик. — Гервазієва промова, що дає знати великі сліди сеймового красномовства. — Старий Мацек протестує. — Несподівана поява воєнної підмоги розбиває нараду. — Гей же на Сопліцу!

Спочатку довгу річ Бартоломій почав —
У Кенігсбергу ¹ він із барками бував ²,
А що понад усе пруссацтво ненавидів,
Хоч говорить любив про нього; від сусідів
Жартливе прізвисько дістав собі — Пруссак.
Бувалий чоловік, в політиці мастак,
То міг порадити!

«Іде, Матвію-брате, —
Звернувся до Мацька він, — розмова не про жарт.
Французи — молодці, і геній — Бонапарт,
Що по Костюшкові такого не було.
Я б звирився на них, — а зустрічав немало
Народу всякого: усякий є народ.

Пригадую собі, як тому кілька год
Я в дядька гостював і справи мав у Гданську.
Ну, а між справами таки й потіху панську
Не боронив собі: частенько полював.
Грабовський ³, що тепер у штабі службу взяв,
Зо мною виїхав у ближній ліс на влови.

В Короні ⁴ на той час був мир. Аж от, панове,
Про битву рознеслась по всій країні вість.
З листом тоді до нас прибув бажаний гість
Од пана Тодвена ⁵. Грабовський розгортає —
І що ж би, думали, у тім листі читає?
«Ущент під Єною побито пруссаків...» ⁶
Як був я на коні — зіскачив — сотворив
Молитву. А тоді до міста ми майнули,
Немов про новину нічого і не чули,
Немов за справами. Аж бачимо — ландрат,
Гофрат ⁷ і комісар та всякий сучий брат
Німецький оддає низенькі нам поклони,
Та кожне, крутиться, як муха та, що тоне
В окропі... Сміх бере, і розбирає злість!
«Ну, як там з Єною, яка остання вість?» —
Питаємо ми їх, удаючи простоту.
Вони ж, налякані, од жаху та турботи
«Майн гот, о вей!» ⁸ — кричать, повисивши носи, —
Та ну втікають, немов за ними люті пси
Женуться. То була, скажу я вам, потіха!
Еге... Набралося утікачів до лиха:
Як тая комашня, розлізлись по шляхах.
Везуть і подушки, і ковдри на возах,
Жінок на ті ж вози та діти посадивши.
А ми, нараду вмить воєнну учинивши,
За ними, і взяли чесать та примовлять,
Що довго мусили ландрати пам'ятать!
Тим часом генерал Домбровський до Познаня ⁹
Прибув, скликаючи до збройного повстання...
За тиждень — німця вже й на ліки не знайти!
А що, коли б і нам, для славної мети,
З'єднатись та й зчинить воєнну веремію? ¹⁰
Що, браття, скажете? Як думаєш, Матвію?
Війська, що й не злічить, веде Наполеон,
І слід змітаючи ворожих перепон, —
А ми б отут його зустріли хлібом-сіллю,
Московському рости у нас не давши зілля!»

Скінчив. Мовчить Матвій, правицею за бік
Торкнувся (шаблю він носить при боці звик
За часу давнього) — і пригадав минуле:
Адже і прізвисько Забик йому приткнули,
Що він за бік хапавсь на гніву певний знак,¹¹ —
Помовчав-погадав — нарешті каже так:
«Утиштесь! Відкіля такі у вас новини?
Французи де тепер? В які ідуть країни,
І скільки війська там, якого і під ким?
Хто знає — розкажи!»

«Найкраще — подождім, —
Пруссак на ті слова, — ми ксьондза-бернардина
Робака: певна він, досвідчена людина,
Та й вісті ті не хто, як Робак, ознаймив.
Тим часом за кордон пошлімо шпигунів,
Самі ж готуймося тихесенько...»

«Чекати? —
Кропитель закричав. — Чекати, виглядати? —
За те Кропителем Добжин його назвав,
Що булаву страшну він гудзювату мав
Для бою, зовучи на жарт її Кропило. —
Чекати, гем-трем-брем, — ото розумне діло!
Чекать і утікать?.. Я в Пруссії не був,
Та простим розумом давно уже збагнув:
Кропити — то кропи, вмирать — то сповідайся,
Ріж, бий, ломи, лупи, дороги не питайся!
Ну, що там бернардин, що Робак? Той робак*,
Хто лізе до нори від страху, як бабак!
Довідини! Шпиги! Гем-трем, ото мудрота!
А я кажу: кропи, коли кропить охота!»

«Кропити!» — в відповідь на теє заревли
Коновка (прізвисько таке йому дали
За штуцер, що його Коновкою назвав він)
Та Бритва, шаблею тонкою всюди славен.
«Кропити! Хай живе Хреститель! — їм услід

* Р о б а к — гробак, черв'як.

Звзятці крикнули. — Кропили много літ!
Геть Пруссака! Тхора! Такі пристали речі
Тому, хто в каптури ховається чернечі!»

Розважний Кроликів почувся відповіді:
«Робака знаю я — то не робак, а кріт,
І вилив не одну свого він часу нору,
Не хочу я пускати на вітер поговору,
А тільки — я його впізнав... О, то чернець!
То штука!.. Покладім цій справі ми кінець,
Коли тривога вся пішла від бернардина,
Коли в його словах розмові цій причина.
Чого ви хочете, нарешті?»

«Як? Війни!» —

«Якої?» — «Із царем!» — «Ну, та й народ чудний!» —
«Кропити, гем-трем-брем!» — «З коновки поливати!» —
«Голити бритвою!»¹²

Аж тут Пруссак благати
Почав, щоб слово знов дали йому.

«Війна —

Що в світі краще є? Усяке, певно, зна,
Що й я колись хрестив, хоча і без кропила,
Проклятих пруссаків, тих, що мене хотіли
У річці змолоду втопить під п'яну руч».
«Ну, й молодець за те. Так не тягни, не муч,
Наважся, гем-трем-брем, і нумо всі кропити!»
«Кого? За що? І як? Сам, братику, скажи ти,
Чи ж можна виступати отак, без міркувань?
Повстання? Знаємо ми лад і для повстань:
Конфедерація, нарада, певні плани,
Щоб наперед було усе достоту знане!»¹³

«Дозвольте і мені докинуть слово-два:
У ділі спільному хай кожна голова
Помислить, — Бухманів на те почувся крик¹⁴
(Він одягатися в німецький одяг звик,
Ще й німець прізвищем, а спражнім був поляком
І міг по-вченому сказати у ділі всякім
Промову. Економ одного із панів

Сусідніх, чесно він майна його глядів, —
І шану від усіх мав за такі прикмети). —
Шановні земляки! За зле ви не візьмете,
Коли в дискусіях, що їх ми почали
І путь належну їм промовама дали,
Свої я висловлю окремі міркування.
Промовці декотрі накреслили питання,
А розв'язати їх належить нам усім.
Повстання, кажете? Спочатку ухвалім
Порядок, щоб за ним провадити дебати.
Найперше, думаю, нам слід поміркувати,
Який же наслідок оте повстання дасть,
Яку воліємо у себе мати власть.
Отож загляньмо лиш в історію ¹⁵. Колись
Зібрались дикуни на лови, чи зійшлись
Нежданим ворогам рішучу одсіч дати:
Держави зародку повинні ми шукати
У цьому. Джерело законів тут і прав,
Бо зовсім то не Бог нам лад і устрій дав,
А між громадою та владою контракти...» ¹⁶

«Контракти? Київські? ¹⁷ Ну, далєбі, дивак ти! —
Забік не витримав. — Не буду вже казати,
Хто, пане Бухмане, царя нам міг послати —
Чи Бог, чи, може, чорт. Аби-но тільки скинуть!»
«Оце дак так! Царі нехай із кодром гинуть, —
Хреститель підхопив. — Кропилом москалів
По голові! Плюск-пляск! Ти добре говорив,
Та чоловіча річ не говорить, а бити,
Кропити, впень рубати, на закришку кришити!»
Тут Бритвин голосок озвався: «То-то-то!
Та сили б нашої не подолав ніхто,
Коли б ти Різочку, Матвію, до Кропила
У пару приєднав. Таке б тут закипіло,
Що тільки-но держись! Я голову свою
Команді Різочки покірно віддаю!»
«Команда! Слово це годиться на параді! —
Хреститель вимовив. — У Ковенській бригаді

Команду мали ми, що любо пригадать:
Як бити — бити в лоб! Як брать, то не давать!
Шах, мах — і справа вся!»

«Ото кохане діло! —

Знов Бритва запищав. — Як мати закортіло
Конфедерацію, то ось вона вже й є,
На чолі ж нам Матвій із Різкою стає».
Хреститель: «Хай живе наш Півник на Костьолі!»
А решта: «Зичимо щасливої ми долі
Кропителю!» І так завзятці заревли,
Що хати давньої аж стіни загули.
Одначе декому здалася зашвидкою
Та резолюція. Почулись між юрбою
Протести.

«Я на те погодитись ніяк

Не можу: згода є ума дрібного знак,
І не годитися — така моя система», —
Пан Бухман заявив. Ті знову: «Як підемо,
Мети не знаючи?» — «Не дозволяю — й квит!»¹⁸

Прибулий, яко гість, на раду цю сусід
Сколуба слово взяв: «Добжинські, почекайте
І цьому галасу порядок певний дайте!
З застанку нашого Рубака кликав нас —
Мопанку... Він казав, що наспіває час
Для шляхти цілої, а не лише Добжина,
Що гуртуватися велика є причина.
Ксьондз Робак теж про щось подібне натякав...
Про всіх ідеться — всім надати треба прав,
І рівні голоси усі повинні мати...»
«Так! Рівність хай живе!» — ревнули, як гармати,
Три Тераєвичі, Міцкевичів із п'ять,
Ще дехто: «Маємо усіх ми порівнять!»
А Бухман перебив: «Де згода, там і шкода!»
Кропитель і собі: «Матвій — наш воевода,
Його послухаймо, — а ви ж нащо здались,
Ви звідкіля прийшли?» — і крики почались:
«Матвія хочемо!» — «А ми не дозволяєм!» —

«Ми хочемо пристать!» — «А ми вас не бажаєм!» —
«Кропити, гем-трем-брем!» — «Чекать!» — «Голосувати!»

Один лише сидів спокійно серед хати
Матвій. Замислено дивився він на те,
Як виростає гнів і запал у гостей,
Як крутить булаву Кропитель невгамовний,
Як Бритва бігає і спритний, і домовний,
Коновка повагом ступа сюди й туди,
А дехто аж присів, од запалу блідий...
Одначе чулося, що Півник на Костьолі
Вже й сердитись почав за крики та сваволю.

Хто знає, на чому скінчилось би. Щораз
До гніву більшого ішло та до образ, —
Аж от у натовпі, що сварку тяг марудно,
З'явилась, ніби стовп, рапіра обоюдна,
Блискуча, довжини сажневої: мабуть,
Із тих іще рапір, що їх було кують
У Нюренбергу: це тевтонів давня зброя ¹⁹.
Хто там підніс її — не видно між юрбою,
Та догадалися.

«Хай славен буде Шрам!

Хай Ножик, гострений на лихо ворогам,
Живе і славиться! Щасливих літ Мопанку!
Хвала Півкозицю!»

І тут по всім застянку

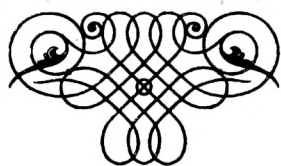
Пішла од віватів розкотиста луна.
Гервазій (хто його по зброї не пізна?),
Мечем окресливши над головою коло,
На повітання знак спустив його додолу
І мовив сивому Матвієві: «Привіт
Шле Ножик Різочці. Братове! Як сусід,
Добжинських приятель, скажу лише одно вам:
Навіщо кликав вас моїм старечим словом,
А ви вже зважите, що саме вам чинить.
Давно застянками лунає і бринить,
Що в світі на діла заноситься великі.
Ксьондз Робак теж казав... (Тут перебили крики

Старого: «Знаємо! Чували!») То ж бо й є!
Так міркування ви дослухайте моє:
Розумній голові двох слів, як кажуть, досить.
Отож Наполеон проти царя підносить
Меча. А нам сидіть, ховатись, як тхорі?
Як за чуби взялись не жартома царі,
Дрібному людові належить також битись,
Щоб краю рідному своєму прислужитись.
Що, може, ні?»

«Атож! Говорить, як чита!» —
«Хрестити, гем-трем-брем, єдина річ свята!» —
«Голити!» — «Поливать!» — «Аби-но тільки згода!» —
«Від згоди всякої для діла тільки шкода,
Лиш дурні годяться», — пан Бухман підхопив.
А Ключник вислухав і далі річ повів:
«Хай Краків розгляда державні вищі справи,
Міркує хай сенат, зібравшись до Варшави, —
Малому людові великих діл не знать.
Хай пишуть писарі, що звелено писать,
А ми, зібравшись в Добжинському застанку,
Не акти маємо виписувать, мопанку, —
Рубати шаблею...»

«Кришити, гем-трем-брем!»
«За свідків вас усіх у справі цій візьмем:
Чи Робак не казав, що сміття вимітати
Нам треба, як гостей чекаємо до хати?
Де ж сміття те у нас? Хто зрадою убив
Поляка славного, а потім ще захтів
Майно неправдою забрати у дитини?»
«Сопліца! — крикнули. — Нехай Сопліца гине!» —
«Гнобитель!» — «Душогуб!»

На ці слова Пруссак
Озвася: «Братики! Чи вже ж то можна так
Необмірковані робити постанови?
Збагнімо: у Судді був брат колись, панове,
Шаленець і гультяй. Так Судію карать
За брата? Він же що? І хто посмів назвать
Його гнобителем? Котрий із вас не видів,



Що за столом своїм частує, як сусідів,
Він простих мужиків — і спини гнути їм,
Доземно кланяється боронить. Ще візьмім
Таке: податки він за них частенько платить,
На допомогу їм чималі гроші тратить
(А цього не чувать і в Клецьку голоснім,
Хоч по-німецькому хазяїнує в нім
Пан Бухман)... Ще скажу: зо шляхтою Сопліца
Не судиться, — то ви з ним лізете судиться!
А що веде процес із Графом, — нащо ж нам
У справи багачів мішатись, бідарям?
Гнобитель Судія!.. Таж ми його з дитини
Ще пам'ятаємо! Всі звичаї країни
Він свято береже, бо сущий є поляк!
Добжинські, братики! Признайтеся, що так!
Нарешті — чи не сміх до справ мішать великих
Дрібниці?»

«Як же то? — Гервазіїв у криках
Розлігся голос. — Як? Скарати гультя —
Дрібниця?»

«Плюск і пляск! Хай гине Судія!»

Тут Янкель, що прибув у справах до Добжину ²⁰,
Промовив: «Ну, і я слів декілька докину,
Коли дозволите. Ну, я єврей собі,
Отож Сопліці я не родич, далєбі,
Хоч він добро мені не раз велике діяв, —
Бартоломіїв теж я знаю та Матвіїв, —
Його шаную я — шаную й вас... Проте
На діло ви собі збираєтесь пусте!
Жовніри поблизу, Асесор у Сопліці —
Подасть їм гасло він — і горе окошиться
На вас. Нарешті є, згадайте-но, тюрма,
Уряд, поліція... Французів ще нема,
І навіть, от як був я з гендлем у Білиці,
То від знайомого єврея з-під границі
Чув, що коли прийдуть, то тільки навесні.
Тоді й зміркуєте, чи битися, чи ні

Вам із Сопліцою, — тоді лише, панове...
Тепер послухайте: якраз для вас готовий
У нашій кóрчмі стіл і дещо для стола,
Бо ж Янкеля, синка, недавно сповила
У мене Сура. Син, щоправда, не єдиний,
Та веселитися достатні є причини,
І всіх запрошую у мене погулять.
Баси та бубни є, скрипок і не шукать...
А знаю: пан Матвій (така його натура)
Старого липівця і нового мазура
Аматор. Мазур є, знайдеться й липовець».

Промова шляхтичам припала до серцець
І зворушила їх. Почулися в громаді
Веселі оплески та повітання раді,
Аж раптом Ножика підняв сердитий Шрам
На Янкеля: «Гей, ти! Навіщо здався нам? ²¹
Чого приліз сюди — і до чужого проса
Навіщо довгого уткнув свого носа?
А пан Пруссак тому, що кілька тих берлин ²²
Із хлібом Судії колись провадив він
До Пруссії, — навік Сопліці підрядився
За фактора? ²³ Чому ж на задні не дивився
Колеса? Пригадай: колись ще батько твій
Од пана Стольника — хай Бог йому святий
У небі царство дасть — возив по двісті барок, —
І з того багачем став на увесь фільварок.
Добжинські! Хто в дворі Горешковім бував
За найближніх слуг? Хто від Горешка мав
Найбільшу звіреність? Хто з нього наживався?
Для кого він про хліб ласкавий піклувався
У короля? Чиї права він боронив
У трибуналі? Хто у нього пив і їв?
І зрадити його? Для кого? Для Сопліці?!
А що Сопліца вам? Чим міг вам піддобриться?»
«Нічим, — Коновка тут, — а тільки кирпу гне,
Хоч сам із шляхти. Ох, зневажив він мене!
Як доньки я справляв весілля, — для звичаю

Покликано й Суддю. От меду наливаю
Йому, а він мені: «Е, годі! Я ж не звик
Так трунки дудлити, неначе брагу бик!
Ви, шляхтичі, п'єте, як воду, мед і вина!..»
Туди ж пак! Пан який! Стій, бісова личино! —
Звелів я силоміць йому до горла лить...
Тепер Коновкою ще б його скропить!»

«Отож-то! Знав і я недавно, цього року, —
Кропитель підхопив, — з Сопліцою мороку.
Є син у мене — що ж? Через Сопліцу так
Із глузду з'їхав він, що звать бідаху — Сак!*

Пощо (кажу було) до тої Зосі ходиш?
Не буде діла там, а сам собі нашкодиш.
Так ні, не слухає: кохаю — та й кінець.
Ну, я, щоб повести це діло навпростець,
Пішов до Судії: віддай за сина Зосю.
А він — бодай йому по правді так жилося! —
Ще, каже, замала. Пождімо років три...
Брехав, пресучий син! Вже, певне, там котрий
З отих паничків із ним ладнає діло.
Ну, так освятить їх у шлюбний день Кропило!»

«І bestія така від люду має честь!
Панове! Таж-таки у світі правда єсть! —
Гервазій загукав. — Шануєте ледащо,
Ім'я ж Горешкове пішло у вас нінáшо,
А вдячність — пропили? Бажали б воювать
З царем Московщини, — а боїтеся стать
Проти розбійника, негідника Сопліци —
І, наче пастки миш, злякалися в'язниці?
Братове! Я ж бо вас не кличу на розбій!
Процеса виграно — і Граф у замок свій,
У замок, що прийняв хазяїна готовий,
Ввійде, щоб виконать законні постанови!
Одного треба тут: оружної руки!
Добжинські ж, як, було є випадок такий,

* Сак (sak) — мішок, переносно — тухтій, йолоп.

У ділі правому не раз допомагали —
То й шану на Литві і честь велику мали
Давніше... Та пощо у давнині шукать?
З десяток літ тому чи два, щоб не збрехать, —
Згадайте — генерал московський Войнилович
Та зрадник наш-таки, пан Вовк із Логомович ²⁴,
Попались нам до рук. Той балакучий Вовк
На шибениці був тоді б навик замовк,
Що кривдив мужиків, з чиновництвом водився,
Та простий люд таки над ним змилосердився... ²⁵
(Колись од Ножика мого він не втече!)
Подібних випадків було багато ще,
І завжди з того зиск Добжинові й пошана.
Тепера ходиться, щоб чесно стать за пана,
Що має всі права, Горешків має кров.
Нехай ніхто б із вас за нього не пішов, —
Із Ножиком я сам піду за праве діло!»

«Гем-трем... Гервазію! Забув ти про Кропило!
Допоки голова у мене на в'язах, —
Кропити буду я, ти — сікти... Шах і мах!»
«А що намилите, — зумію я зголити
Своєю Бритвою: тож і мене прийміте».
«І я, — Коновка тут, — що там голосувать:
Ми, що посаджено, умієм поливать!»
Сколуба знов: «І я!» — і почали кричати
Та проголошувать Гервазію вівати.
Щоправда, декому — в сусідстві це бува —
З Суддею діло мать прийшлося раз чи два
Про спаш, про вируби чи польові границі,
А інших заздрощі підбили на Сопліцу...
Той шаблю вихопив, той підіймає кий,
І галасує всяк одно: «Сопліцу бий!»

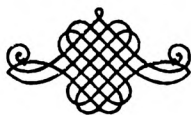
У цьому лементі і запальному русі
Матвій, що не хотів мішатись до дискусій,
Устав, у боки взявсь і з притиском почав
(Ще й головою в такт помалу закивав):
«Дурні! Але ж дурні! То поки йшла тут рада

Про Польщу, про війну, — у вас тяглася звада,
До особистих же коли дійшлось образ,
То й згода є, дурні, і єдність є у вас?
Дурні! Геть відсіля! До дідька у болото!
До тисячі чортів у пекло йди, свиното!!!»

Всі здивувалися, немов ударив грім, —
Аж гордо на коні з'явився воронім
Серед подвір'я Граф, у чорний плащ завитий.
Був паполомою волоською ²⁶ покритий
Гарячий кінь його і копитом кресав.
Широкий капелюш Граф високо підняв
І блиснув шпагою коштовною своєю,
Що аж сахнулися налякані жокеї.
«Граф! Слава Графові! З ним жить і умирать!» —
І кинулися всі у вікна виглядять,
У двері сунутись, та й вибігли юрбою, —
А Кролик, вигнавши всіх інших, головою
Кивнув презирливо і вигукнув: «Дурні!»
Тим часом шляхтичі, веселі та гучні,
До Графа товпляться, неначе птаство в гаї, —
А голос Ключників їх крики заглушає.

Гервазій давні тут пригадує часи:
Велить од кунтушів подати пояси,
І ними із льохів корчемних три барила
Поквапно добува: в однім горілка біла,
І пиво в другому, а в третім — мед старий.
Враз бризнуло струмків і засіяло три:
Один — як золото, як срібло другий лите,
А третій — наче кров. Кричать несамовито
Вояки, сотнею пристукнувши склянок;
«Нехай живе наш Граф, наш славний ватажок!»
Нарешті, всі гуртом: «А гей же на Сопліцу!»
Шинкар наляканий сховався за пивницю
Та й ну втікати! Геть одходить і Пруссак,
Бо шляхту вмовити не міг він аніяк, —
Та де там! Доганять метнулася громада,
Гукаючи: «Лови! Нехай загине зрада!»

А там уже дійшло до сутичок і ран:
Припер Міцкевича товстий до тину Зан ²⁷
І кілля підняли на нього три Чечоти
За те, що на Суддю іти не мав охоти.
Там шабля блискає, там камінь пролетів, —
Насилу спинено розлючених бійців
І притамовано шляхетську завірюху.
Одначе у бою хтось там дістав по уху,
А двоє — по плечах... Гервазій дав наказ,
Граф — шпагою махнув, і всі знялися враз,
І вже дорогою холодна дзвонить криця
Та чути здалеки: «А гей же на Сопліцу!»



КНИГА ВОСЬМА



НАЇЗД

*Астрономія Військового. — Підкоморієві міркування про комети. —
Таємнича сцена у Судді в кімнаті. — Тадеуш, бажаючи
виплутатись, зазнає великого клопоту. — Новочасна Дідона ¹. —
Наїзд. — Остання возненська протестація. — Граф оружною рукою
здобуває Сопліцівку. — Штурм і різанина. — Гервазій за
пивничого. — Наїздовий бенкет.*

Буває, як іде на землю грізна буря,
Світ заніміє враз у тишині понурій,
А хмара, вітрові затримуючи дух,
Вгорі зупиниться, потьмарить виднокруг
І пильно погляда очима-блискавками,
Де їй пролитися нестримними дощами
І де перунами страшними заgrimить.
Так у Сопліцівці зловісно все мовчить,
Усі задумались глибоко...

По вечері

На призьбах сидячи, усі в небесній сфері
Втопили погляди. Натомлена земля
Дрімала. Крилися туманами поля.
До теплої землі все ближче нахилився
Небесний виднокруг, мов з любою шептався, —
І в темряві густій коханці обнялись.
Тоді ж то шелести таємні почались
Та ніжні вигуки, — симфонія вечірня.
Пугачик розпочав: у млі напівпрозірній

Він сів на комині і плач завів сумний,
Війнули крилами безшумні кажани,
І вслід метелики тремтячі налетіли:
Здались їм полум'ям жіночі сукні білі.
На очі Зосині, що, мов свічки, горять,
Вони налинули, безладно тріпотять,
Чоло обліплюють, що годі й відганяти.
В повітря комарів піднявся рій крилатий;
Крізь їх фальшивий спів чуткий піймає слух
Акорди зладжені дрібних безсонних мух.

У полі теж оркестр улаштувався повний:
За скрипаля деркач там править невгамовний.
Окселентуючи, бугай гуде, як бас,
І в бубон, знявшись, легенько б'є бекас.

Нарешті, як фінал симфонії живої,
Стави прокинулись, — і на відмінні строї
До ставу дальшого озвався ближній став,
Як ті два озера ², що чарівник закляв
Поміж кавказькими похмурими шпильями:
Удень мовчать вони, а грають лиш ночами.
Став, що між луками прозорчасто блищить,
В акордах радісних виспіває-бринить,
А заболочений та завжди каламутний
Рокоче з глибини понуро, глухо, смутно,
Як голос розпачу і давньої журби:
Концерта почали і в тім, і в тім жаби.
Сказати б — не стави озвалися в долині, —
Дзвенять Еолові ³ дві арфи старовинні.
Ніч наближається. Лише в далечині
Пастуші світяться та блимають огні,
І в лозах, у гаю, між темними кущами,
Вовки поблискують очима, як свічками.
От місяць ліхтарем сріблестим затремтів,
Поволі вийшовши із-за густих борів,
І чистим сяєвом облив подружжя давнє:
Земля, натовлена у праці безугавній,
Обійми небові розкрила у півсні.

Тим часом, граючи в ясній височині,
Поллукса й Кастора ⁴ сузір'я засіяло,
Їх наші пращури Полеле й Леле ⁵ звали,
А нині їм нові придумано слова:
Корона з них одна, а друга з них Литва.
Там, далі, Терези гойдалися небесні:
На них Господь колись, у творчі дні чудесні,
Планети зважував (старі так гомонять).
В небеснім обширі вони тепер висять, —
І з того прикладу навчилися люди важить.
А там-он (знов-таки нам старші віком кажуть)
Те Сито ⁶, де зерно Господь пересівав
Адамові (його із раю він прогнав,
Та жита дав йому і дав до праці розум).
Он там, Давидовим невірно званий Возом ¹,
Ридван Люциферів ⁷. Люцифер, не Давид
Ним їхав, зопалу на Божий знявши світ
Меча бунтарського. Але Михайло ⁷ строгий
Колеса поламав йому серед дороги,
Зухвальця кинувши із неба просто вниз.
Отож поламаний стоїть і досі віз,
А лагодить його Михайло всім боронить.
Серед мінливих зір, що у безмір'ї тонуть,
Змій розтягається, неначе довгий пас.
Та кажуть литвини, що риба то, не плаз,
І зветься од віків вона Левіафаном ⁸
(Це все од рабинів відоме християнам).
Левіафан колись у давніх жив морях,
Та як розлив потоп моря по всіх краях,
А потім висихать глибокі стали води, —
Лишилось на піску страховище природи
І здохло. Тож тепер ми бачимо скелет,
Бо, прикрашаючи свій голубий намет,
Піднесли ангели його у високості:
В костьолах так висять гігантів давніх кості ^{9 (11)}.

Зірок історію пан Войський добре знав,
То хоч увечері й не дуже добачав

І мало помочі давали окуляри, —
Він міг із пам'яті огні Волосожару
Найти у б'єзмірі чи шалі Терезів.
Про все б він м'блоді докладно розповів,
Що в книгах писано, а що діди казали, —
Та молодь слухала, на жаль, його недбало:
Всі гостя н'бвого очима стерегли.
То з невідомої появилена імлі
Комета ^{III}, віючи хвостом своїм яскравим
І зорі поглядом жахаючи кривавим,
Летіла з заходу на північ ¹⁰, ніби в Віз
Замість Люцифера хотіла сісти. Скрізь
Лише й розмов було, що про її появу.
Що мала значити? Біду чи, може, славу?
Чи вість визволення і радості несла,
Чи гніву Божого ознакою була?
В ті дні великого, нестерпного чекання
Чудні з'явилися і грізні віщування:
Там, чорну голову піднявши до небес,
Зловісним голосом завив зловісний пес;
Там, над дорогою рядами сівши обіч,
Кричали ворони, немовби чули здобич,
А там у присмерку йшла Діва Морова ¹¹ —
Мисливці бачили... Вона над дерева
Своє підносила бліде, німотне ч'оло
І, розливаючи холодний жах навколо,
Криваву хусточку держала у руці.
Отож говорено про всі ознаки ці,
Як в табакирку враз ударив Підкоморій.
Брильянти блиснули, немов маленькі зорі,
На ній; під склом портрет засяяв королів
Напроти місяця.

«Багато говорив

Про астрономію нам пан Тадеуш милий,
Та все це — відгуки того, про що учили
Його за книгами у школі вчителі.
І я, чимало літ проживши на землі,
У Вільні-городі науки тої нюхав:

Усі теорії небесних тіл і рухів
Там ксьондз Почобут ¹² нам розказував як слід ^{IV}.
Обсерваторію ж багато тому літ
Пані Пузиніна шановна заснувала,
Майна потративши на справу цю чимало ¹³.
Почобут! Що то був за вчений чоловік!
Проте, кінчаючи свій довгий, славний вік,
Катедру й телескоп покинув без вагання,
В ченці пострижений, пішов у путь останню!
Стрічав я й ректора Снядецького ¹⁴. Хоч він
І світський чоловік, та вже ж не без причин
Його за мудреця учені мають люди.
Що ж! Кожен астроном, хоч найпилльніший буде, —
Неначе міщанин, що пильно обчисля,
В віконце дивлячись, які до короля,
Якою брамою карети заїжджають,
Але спитаймося: хіба міщани знають,
Хто їде, і пощо, і про які діла,
На мир, чи на війну прийняв король посла?
Дарма й питатися...

Чимало тому часу

Браніцький ¹⁵ виїздив каретою на Ясси,
А за каретою, немов комети хвіст,
Юрба тарговичан тяглася через міст.
І що ж? Простолюд наш усе те розтлумачив:
Прикмети зради він у тім хвості побачив.
А цю комету зве селянський люд «мітла»...
Дай Боже, щоб вона що треба замела!»

«І я пригадую, — пан Войський уклонився, —
Як у господі в нас увечері з'явився
Поручик панцирний Сапега ¹⁶, яко гість.
Усього мав тоді я, може, років шість —
Ні, з вісім, а проте і досі пам'ятаю!
Сапеги кожен з вас, напевно, ім'я знає:
Великим канцлером литовським він дожив
До літ ста десяти, а в армії служив
За Яна Третього ¹⁷, воюючи під Віднем.

Тож він розказував: як на коні похіднім
Ян Третій вибрався у небезпечну путь,
Де мав загинути чи слави досягнуть, —
Посол од Австрії, наблизившись до нього,
Стремено подавав і цілував у ногу
(Граф Вільчек прізвище було того посла),
А папський нунціус ¹⁸ на рицарські діла
Господнім іменем благословляв завзяття...
Король гукнув нараз: «Що за діла творяться
На небі!» Глянули — над головами їм
Комета сунеться якраз шляхом отим,
Що войовничі йшли ним орди Магомета.
Недурно ж вибрала дорогу цю комета,
Та й появилася недурно в небесах!
Про неї писано чимало у книжках
І всяк мірковано про дивну ту пригоду.
Я Бартоховського ще пам'ятаю оду —
Orientis fulmen ¹⁹. Там докладно епізод
Увесь описано. Про той-таки поход
І повість немалу уложено — *Яніна* ²⁰.
Прегарно, ясно в ній змальована картина
Пророцтва дивного і вчинків короля».
«Амінь, — Суддя на те, — так хай же знов земля
Литовська з вірою на небо поглядає
І вісті радісні в кометі цій читає:
Герой на заході — і він іде до нас».

А Войський: «Іноді лиш заколотів час
Кривава може нам комета віщувати,
А не війну. Чого б, і справді, їй стояти
Над нашим хутором? А вчора тут було
Гризні усякої багато, як на зло.
Асесор з Реентом розбив горнятко зрана,
А Граф увечері закликав битись пана
Тадеуша. Отак знічев'я і пішло, —
Та щоб знічев'я нам біди не натягло!
Коли б же пан Суддя не став на перешкоді,
Я б легко помирив, і всі б сказали: годі!

Ведмежа шукура тут пересварила всіх,
А я б історію їм розказати міг,
Якраз до випадків таких-от підходящу...
Вони й покинули б сваритися нізащо...
В посла, у Рейтана, як те відомо всім,
Я зріс і виховавсь. Отож до нього в дім,
З Волині маючи в Варшаву шлях неблизький,
Заїхав гостювать Адам, князь Чарториський ²¹,
Землі Подільської на той час генерал.
Куди лиш з'явиться — уже й бенкет чи бал!
А Рейтан, певне, хтів усіх перевершити!
Був пишний феєрверк, театр був знаменитий
(Бо до театру князь охоту здавна мав), —
І сам Огінський ²² нам музик своїх прислав,
А всі ви знаєте, що в нього за музики...
Ну, й полювання теж уряджено велике...
Хоч ягеллонівська тече у князя кров,
Та Чарториських рід один в один пішов:
Усі кохаються у книгах, а не в ловах,
У дамських пробува́ть воліючи альковах,
Ніж із рушницею тропити звірину.
У нього в почеті мав славу голосну
Такий німецький князь Денасов ^V. Він хвалився,
Що з тигром віч-на-віч у Лівії зустрівся,
З тамтешнім цариком полюючи в лісах,
Тож тільки маючи він списа у руках,
Звірюку подолав жорстоку і лукаву...
А в нас якраз було уряджено облаву
У Налібоччині на дикі кабани.
Був з паном Рейтаном тут випадок страшний,
Що ледве одинець ²³ біди йому не скоїв,
Та зручним пострілом він звіра заспокоїв.
Отож і хвалено одважного стрільця, —
Лише Денасову була пригода ця
За привід говорить, що тут лиш сміле око,
Не руки сміливі. Розводивсь він широко
Про тигрів, Лівію та про холодну бронь.
Ну, Рейтан був палкий, як порох, як огонь,

То й крикнув, тупнувши ногою не на жарти:
«Як око, то й рука! Кабан же тигра вартий,
Як вартий списа — меч...»

Хто зна, до чого йшло,
Бо суперечників велике брало зло, —
Та Чарториський князь узявся їх мирити,
Щось по-французькому жвавенько говорити...
«Еге, помирите! Якраз напав на тих!»
І нарочито тут оповідач затих,
У Підкоморія на п'юнх попрохавши:
Так загострити в нас цікавість можна завше.

Був близько повісті розлогої кінець,
Але хазяїна таємний посланець
Одкликав у якійсь негайній, пильній справі, —
І розійшлися всі, хоча були цікаві
Старого слухати. Небавом тихий сон
Гостей натомлених забрав у свій полон.
Лише Тадеуша той сон ніяк не зморить:
По сінях ходить він, ні слова не говорить,
Стоїть, як вартовий, при дядькових дверях,
Щоб з ним порадитись об деяких речах
Чи, може, дозволу якого попрохати, —
Та не наважиться постукать до кімнати,
Бо двері замкнено, і таємничий гість
Про щось шепочеться... Яка ж у нього вість,
Чого вночі прийшов? Яку тут має справу?
І уші до дверей приклав панич цікаво.
Хтось плаче... Що таке? Та слів не чує він!
Заглянув крізь замок — то Робак, бернардин,
Цілує у Судді в тяжкім риданні руки,
Мов довіряючи йому незглибні муки, —
А Судія його ласкаво обійма,
І річ уривчаста іде між обома.

«Ах, брате, — мовив ксьондз, — я за гіркі провини
Весь вік караюся у рясі бернардина,
Пиши не знаючи, не прагнучи хвали,
Отчизні й господу свій подвиг, хоч малий,

Покірно несучи. Так думав і умерти
Німий, непізнаний, невгаданий до смерті,
Накласти на уста незламную печать,
Тобі і синові ні слова не сказати!
Та ксьондз-провінціал ²⁴ мені дозволив тайну
Під хвилику ознаймить страшну чи надзвичайну.
Тепер чи не прийшов до того саме час?
Великий заколот готується у нас,
А покладаються лише на власні сили,
Французів не ждучи... Мене не зрозуміли,
Чи, може, трохи й я занадто поспішав,
Коли до збройного повстання закликав...
Той Ключник полум'я роздмухує в Добжині,
А божевільний Граф там кинув гасло нині
До бою... Я не міг нічого зупинити.
Матвій пізнав мене... Він може сповістить
Про те Гервазія... Вмирать мені — байдуже,
Та справа ж бо яка умре зо мною, друже!..
А втім... Однаково, що буде... Я піду!
Або вгамую їх, або... кінець найду...
Кінець життя свого... Прощай, прощай, мій брате!
Сопліцо! Пам'ятай, що мусиш слугувати
Своєму краєві і честю, і мечем!»

І, обгорнувшись до самих брів плащем,
Ксьондз одчинив вікно і зник. Суддя зостався
І, запечалений, сльозами обіллявся.
Тадеуш почекав — постукав до Судді —
Йому відчинено.

Склонився, а тоді:

«Мій дядечку, — сказав, — спасибі за гостинність,
Але сувора честь і рицарська повинність
Мені наказує покинути цей дім.
Я Графа викликав, я битись маю з ним,
А на Литві тепер заказано двобої, —
У місці іншому він стрінеться зо мною:
Дуель призначено за межами Литви.
Прощайте, дядечку. Як я лишусь живий,

То там уже мені добратись буде близько
До війська братнього. Адже іти до війська
Мені у батьковім тестаменті ²⁵ стоїть...
Не знаю, хто його надумався змінить».

«Ей, хлопче, нащо-бо так дуже гарячиться,
Неначе, від хортів тікаючи, лисиця,
Що там війне хвостом, а там он утіка?
Що сталося — сталося, але ж мета яка
В такому наглому, нічному утіканні?
За певним звичаєм ми приятелів зрання
До Графа маємо вмовлятися послать.
Перепросити нас він може, може дати
Свої пояснення. А ні, то будем битись,
Та нащо ж мухою у казані крутитись?
Скажи по щирості, чи тут нема причин
Яких захованих? Для мене ти як син,
Тобі не раз, не два по-батьківськи я радив... —
Тут ніжно парубка по голові погладив
І теплим голосом заговорив Суддя: —
Хоч не слідкуючи, а помічаю я, —
Чи не з жіноцтвом ти дійшов яких історій...
Ну, й паничі тепер до цього зілля скорі!
Признайся, братику, у всіх ділах своїх!..»

«Ах, любий дядечку, вчинив я, може, гріх,
Спіткнувся — що ж робить?.. Так... Певні є причини...
Вже не поправити... Не ждавши ні години,
Я мушу їхати, покинуть рідний край...
А про подробиці, на Бога, не питай!»

«Мабуть, посердилися не знать чого малята! —
Суддя, всміхнувшись. — Я й бачив, що з кутка ти
На дівчинку одну уважно поглядав
І розлютовано уста собі кусав.
Помітив, що й вона робила кислу міну...
Усі ці дурощі я добре знаю, сину:
Як двоє любляться таких-от молодих,

То щó вже горя тут, одчаю, сліз гірких!
Не так поглянула, а він не так промовив, —
Тікають у ліси, неначе звір од ловів,
Одно від одного. А то стоять, сумні,
В кімнаті по кутках, як тіні мовчазні.
Та на хвороби ці я добрі знаю ліки...
Повір, Тадеуше, це горе невелике,
Аби-но ти мені до краю розповів!»

«Що ж, дядечку, — нараз панич почервонів, —
Коли вже розмовлять про це нам довелось,
То й справді панна та... та вихованка... Зося
Мені сподобалась... Не визнатись — чому б?
Та кажуть, що мені призначено вже шлюб
З Підкоморанкою... Що ж... Мушу бути слухняним, —
Та як змінить чуття, скувати як серця нам?
Найкраще — виїхати надовго; може, час
Ці муки вигоїть...»

«Оце дак так! Якраз
Дотепна вигадка, кохання спосіб нбвий:
Не розпитавшись, втікати од любові!
А що, як висватать для тебе Зося сам
Я хочу?»

«Дядечку! Не пощаститься нам,
І хоч ласкаві ви, немов отець, до мене,
Та не погодиться тут пані Телімена!»
«А ми попросимо...»

«Ні, марна річ просить...
Я мушу їхати, мій дядечку...»

«Крутить? —
Суддя розгнівався. — Крутити знову хочеш?
Навіщо ти мене і сам себе морочиш?
Навіщо про любов мені торочиш тут,
Про честь... Хто чинить так — той зводця, баламут!
Твій дядько, думаєш, не бачить і не чує?
Гляди-но! Утікати! Чи так-то ще й пуцу я!
Як, може, Зося ти, молокососе, звів, —
Узавтра ж під вінець!..

А ще тут говорив

Про вірність, про чуття!.. Насмів мені брехати!
І так од клопоту не знаю що й почати,
А тут ще *цей* мене морочити прийшов!
Ану-бо спать мені! Доволі тих розмов!»
І по таких словах, проказаних суворо,
Сопліца голосно гукнув по коридору,
Щоб Возний роздягать ішов його мерщій...
Тадеуш, вийшовши з кімнати сам не свій,
Спинився.

Вперше чув такі докори грізні,
А знав, що недарма... і що жалі запізні.
Ну, що, як дійде це до Зосиних ушей?
До Телімениних? Ні! Кинуть дім оцей!
Втекти світ за очі!..

Непевною ходою
Ішов не знать куди... Аж перед ним марою
Постала в білому висока тінь тонка.
Тремтяча простяглась до панича рука,
І голос вимовив, гіркої муки повен:
«Невдячний! Говорить ще сміє про любов він!
Ще вчора заглядав мені у вічі ти, —
Сьогодні думаєш, як швидше утекти?
Ще вчора тішився розмовою моєю, —
Сьогодні злякано ховаєшся від неї,
Немов трутизною напоєна вона!
Що ж... Може, так і слід, і це моя вина:
Адже мужчина ти, невдячний і зрадливий...
З кохання нашого смієтеся усі ви!
Я, кокетерії не знавши все життя,
Свої незаймані дала тобі чуття,
Вщасливила тебе...

А ти — а ти віддячив!..
О, чом же, чом мій зір раніше не добачив?
Із серця ніжного ти з серцем кам'яним
Сміявся, зраднику! Сама я винна в тім,
Та знай: невдячністю накарана такою,
Ще гірше, аніж ти, гордую я собою!»
«Ні, Телімено, ні! — Тадеуш одповів. —

Хіба гордую я? Хіба я розлюбив?
Зміркуй лише сама: дізнатись можуть люди...
Неслава, поговір, — і що з тобою буде?
Отак любитися — це ж незвичайно, гріх!»

«Ягня! Невиннощі! — гіркий почувся сміх. —
Я, будши жінкою, неслави не боюся:
Хай знає цілий світ! Люблюся, то й люблюся!
А ти, мужчина, ти! Чи то ж бо сором вам
Крутити голови трьом, десятъом жінкам?
Чи стид ви маєте?..» — І сльози полилися.

«Зміркуй же, серденько, круг себе подивися:
Вся молодь, марячи про волі день святий,
До війська рідного наважилася йти,
А я б лишився тут, одважний і здоровий,
Для тихомирної, безпечної любові?
До того ж, батькові коритися я звик,
А він тестаментом служить мені прирік
У війську польському... Прощай же!.. Без вагання
Узавтра виїду... От річ моя остання».

«Що ж... Коли так, то й так... Іди... не бороню
І жодних перешкод тобі я не чиню.
Йди вольності служити і добувати слави...
Хотіла б знать лишень, чи ти не для забави,
Розпусти марної за мною упадав?
Скажи, скажи тепер, чи щиро ти кохав?
Найдеш там дівчину, що візьмеш за дружину,
Але скажи ще раз, в останню цю хвилину:
Люблю...» — І знов зайшлась нестриманим плачем
І серце хлопцеві порушила жалем.
Нещасна — і про що благає?

Про дрібницю!

Тепер він сам не знав своєї таємниці, —
Любив її чи ні...

«Ну, годі, не журись!

Довіку спомини прекрасні zostались

Од наших зустрічей, од нашого кохання...
Прощай же — і не плач в годину розставання!»

Ще хвилька — і вона у нього на грудях
Щебече, втішена:

«Соколику мій! Ах,
Як мило, солодко! Мене кохаєш! Любий,
Чи знаєш? Я могла дійти до самозгуби!
Тепер щаслива я, щаслива, як дитя!
Я ж віддала тобі і серце, і життя,
Маєток свій оддам, долину за тобою,
Турботи розділю і радість, мій герою,
Квітками путь тобі встилатиму — і знай:
В пустині буде нам розкішний, пишний рай!»

Тадеуш вирвався з обіймів: «До яких ти
Речей додумалась! Тут сенсу ані крихти!
Чи маркітанткою ²⁶ візьму тебе в похід?»
«То поберімося!» — вона у відповідь.
«Та ні-бо, — знову він, — не шлюб на мислі в мене,
Женитись наміру не маю, Телімено!
Доволі вигадок! Той час уже пройшов!
Я дякую тобі за ніжність, за любов,
Але женитися — нізащо!.. Будь здорова...
Узавтра їду я, і це останнє слово».

Скінчив і відійшов, — та поглядом вона
Його Медузиним ²⁷ спинила, мовчазна,
А далі, витягнувши, неначе привид, руки:
«О серце ящірки!

Бридке жало гадюки!
Хай Графом, Реєнтом погордувала я,
Тобі віддавши, — то вже вина моя,
Бо ж добре, добре я натуру вашу знала,
Мужчини!.. Та тобі здалось того замало,
І ти насмілився так підло тут брехать!
Ще й Зосю, те дитя невинне, покохать...
Не покохати, ні! Її хотів ти звести,
Нікчемний зраднику, негіднику без честі...

Я чула: з дядьком ти про неї говориш...
Йди ж! Уста свої брехнею ти зчорнив —
Огидний ти мені! Втікай, а то хвилина —
І знатиме весь світ, що підла ти людина!»

Ще сопліцівський не був ніколи рід
Страшніш ображений... Тадеуш аж поблід,
«Дурна!» — проскреготав і, тупнувши ногою,
Пішов невірною, турботною ходою.
Докори у душі озвалися гіркі...
Ах, на докори сам він заслужив такі,
Нещасну кинувши на горе, на поталу...
Та ім'я Зосине уста його шептали,
Він розлюбить її не міг, хоч би й хотів...
Навіщо ж бо його лукавий спокусив
І, сплутавши тепер нещирістю, брехнею,
Покинув з насміхом?

Так, він не може з нею,
Із Теліменою, стрічатися — не жить!
Де ж порятунок, де? Що діять, що чинить,
Як заспокоїти розбурхане сумління?
І враз у бурі цій, мов корабель спасіння,
Майнула думка: «Граф! Призначено дуель!
Скарати бестію!»

Та знов той корабель
Сховався в піняві: «А за що ж покарати?
Навіщо битися? У чім він винуватий?
Як навіть Зося він кохає, — що ж по тім?
А може, й дівчина бажає бути за ним?
Невже, нещасний сам, нещастя всім нестиму?»
І поміж мислями безладними такими,
Що душу хлопцеві наповнили ущерть,
Змією блиснуло жахливе слово: смерть.
Умерти, утекти від сорому, від муки!

Втопиться зважившись, він кинувся на луки,
Де чистий та мутний видніються стави:
Спинився над мутним, і пахощі трави
Напівзгнилої з жадобою вдихає:

Бо самозгуба теж чарує і сп'яняє,
Як-от розкішника додержане вино...
Тягло Тадеуша пірнути у bagno
І захлинутися в драговині зеленій...
Тут серце відійшло самотній Телімені:
Вона помітила, куди юнак побіг,
І ум досвідчений одразу постеріг,
Що зле намислив він. Хоч гнівалась на нього,
Але злякалася, щоб заміру страшного
Не здійснив.

«Стій! Вернись! Кого там хоч люби,
Та зглянься! Почекай!»

Шкода: її мольби
Даремно в тихому повітрі продзвеніли.

Предивне сталося під ту хвилину діло:
Граф із жокеями своїми над'їжджав
І слухав, як бринить до ставу другий став, —
Той світло, сумно той, мов арфи дві еольські
(За всі жаби кричать жаби найкраще польські).

Чудовий краєвид послався перед ним:
Стави, лисніючи у сяєві нічнім,
Один до одного горнулися пестливо.
Скидався правий з них на дівчину вродливу
З ясними лицями й замисленим чолом;
Як коси золоті, пісок блищав кругом,
І трави маяли зеленими стрічками.
А другий, чорними лямований кущами,
Був наче парубок смуглявий і смутний.
Обоє вквітчані, шепталися вони,
Ще й поєдналися, мов узялись за руки:
Два струмні з них текло зміясто через луки,
В один зливаючись і падаючи в рів,
Де грою місячних розсипаних огнів
Переливалася одна по другій скалка.
Струнка, здавалося, самітниця-русалка
Там перекинула дзвінкий бездонний жбан
І, нахилиючи над воду пишний стан,

Заляте золото метала в шумовиння.
Із рову вийшовши, струмок губився синій
Між верболозами, щоб знову спалахнуть...
Як вуж, що литвини гівойтосом зовуть,
Здається, у траві простягшися, дрімає,
Але повзе вперед, бо то як срібло сяє,
То раптом золотом тремтячим одлива,
Аж поки папороть його не захова
Від ока людського, — так струмись по долині
Котився, у густій ховаючись вільшині,
Де тіні сходились, подібні до примар.
Тут, ближче, місячний довершуючи чар,
Як грізний опікун, суворий та сварливий,
Напівзахований у кучеряві іви,
Чорнів над водами старий, похилий млин.
Увесь наїжившись, прислухувався він
До двох закоханих таємної розмови, —
І, розлютований за необачне слово,
Широким колесом, мов кулаком, затряс.

Граф, стрепенувшиися, поглянув — і нараз
Уздрів Тадеуша.

Як? Що це має значить?

«Лови, держи його!» — і всі жокеї скачуть
За хлопцем... Спіймано!.. Взяти в полон...

Ведуть...

Весь двір прокинувся, гукає... Коні ржуть...
Облога!..

Збуджений, не зна Суддя спросоння,
Що тут подіялось, — а Граф уже до броні,
Вже шпагу вихопив:

«Соплицо! Кари час!

Одвічний вороже, хай Бог розсудить нас!»

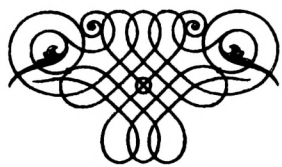
Але незбройного побачив — і спинився.

Суддя, здивований, на те перехрестився

І мовив: «Свят, свят, святі! На Бога! Чи ж розбій,

Мій пане, до лица фамілії твоєї?

А ми — свою ми честь оборонить зумієм!»



І вже збігаються — хто з шаблею, хто з києм, —
А Войський погляда на Графа здалеки,
Ножа убійчого приклавши до руки...
От-от зачепляться, — та нагло у вільшині
Почулись вигуки і зброї брязкотіння,
Загув на річці міст од кінських копитів
І — «Гей же на Сопліц!» — у сотнях голосів
Гаями сонними заграло-загриміло.
Здригнувся Судія: Гервазієве діло
І клич Гервазіїв!

«Союзники мої

Не забарилися, — озвався до Судді
Граф, повен радості. — Віддайся нам без бою».

Аж ось, розбуджений, з далекого покою
Асесор вискочив: «Що за сваволя тут?
Панове, є на те уряд у нас і суд...
Ви, пане Графе, ви тут чините розбої,
То мушу вдатися до влади військової,
Як імператорський велить мені указ
Тисяча двіс...»

«Мовчать!» — і Граф його нараз

Ударив з розмаху своєї шпаги плазом...
І зник у кропиві з неназваним указом
Асесор ранений, а може й неживий.
«Так, — мовив Судія, — це справді вже розбій!»
А дами в плач, у крик, — найголосніше Зося...
Русяве по плечах розкидалось волосся,
І вся здригалася, немов мале дитя,
В руках мучителів кінчаючи життя.

Тут дивну сміливість явила Телімена:
До Графа кинулась, хапає за стремена,
Гукає: «Рицарю! Незбройних мордувать?
То спершу маєш дам, тиране, повбивать...»
І впала на траву знеможена, зомліла.
А Граф, склонившись до неї: «Хай могила
Цю руку забере, коли б на дам вона
Підняться зважилась! Сопліци! Є вина

У вас несплачена перед Горешків родом.
Беру вас у полон, та слово вам одно дам:
Усе чинитиму, як честь мені велить.
Коли в Італії дійшлося мені зловить
Страшних розбійників біля Бірбанте-Рокка,
То збройних скарано було тоді жорстоко,
Незбройних зв'язано і взято у полон.
Привів я в город їх — і, як велить закон,
Усіх повісили біля підніжжя Етни.
Який же був тріумф шляхетний і славетний,
Коли я з бранцями у місто повертав!
Я їм піхотою за кіньми йти казав
Для мальовничості...»

Сопліцам пощастило,
Що Граф, збираючись на надзвичайне діло,
Від шляхти уперед із почетом спішив:
Він кращі коні мав і стятися хотів
Якшвидше... А тепер, од гніву охоловши,
Побачив, що таке тривать не може довше,
Що треба справу цю без крові закінчить.
Отож усіх гостей і Судію велить
Замкнути в домі він, — а шляхтичам, готовим
Усіх повішати, рішучим каже словом
Утихомиритись і в'язнів не займає.

Не втихомирились!.. «Гей, на Сопліц!» — кричать,
І, як ув'язнено і ватажка, й залогу,
Одважно почали всього двора облогу:
Щоправда, не вдалось в покої увійти,
То в кухню линулись.

Тут нової мети
В очах войовників проміння засіяло:
Принадні пахощі присмаженого сала
Та м'яса теплого збудили голод в них.
«Гей, їсти!» — крикнули. Ще крик той не затих —
«Гей, пити!» — чується. Мов хори два античні ²⁸,
Гукали «їсти!», «пити!» у тишині північній...
Так раптом армія, натомлена в бою,

Фуражуватися в ворожому краю
Ретельно узялась, забувши небезпеку.

Гервазій, мислями ширяючи далеко,
А помсту довершить не мігши, як хотів,
До інших вирішив удатися шляхів.
Отож, обізнаний з правами і з законом,
Аби покласти край усяким перепонам,
Маєток забраний належно затвердить
Негайно ухвалив.

По Возного біжить,
Шукає по кутках, перериває речі,
І врешті витяга Протазія з-за печі
За комір:

«Маю честь уклінно попросить
Я пана Возного, щоб зводив ознаймить
Цей ґрунт і всі поля, все cum grāniciebus,
Cum gais, boris et omnibus rebus ²⁹,
Як власність Графову. Як знаєш, так чеши,
Але в формальностях ні словом не збреш!»

Та Возний, сміливо за пояс руки вклавши,
Промовив: «Я закон шаную, пане, завше;
Але що з примусу, вночі мені велять
Акт оголошувать, — той акт не може мать
Ні сили жодної, ні вартості для суду».
«А хто ж примушує?»

Чемненько просять люди!
Як темно — Ножиком тобі я посвічу! —
І, тее мовивши, ударив по мечу: —
Ну? Буде ясно так, як у семи костьолах!»
«Нащо́, Гервазію, дзвонити тут на сполох?
Я Возний, і судить належить не мені;
Я лиш виконую, що треба стороні,
Котора кликала мене до виконання:
Пощо ж за комір ти схопив мене зарання?
Закону я посол, роблю, як він велить.
Скажи-но ліхтарем для мене посвітить, —
Все вчитаю я... Утиштесь, братове!»

І, щоб почули всі його уроче слово,
На дрова, складені недавно під паркан,
Він скочив. Звідтіля, швидкий, як ураган,
В коноплі бухнувся.

Конфедератка біла,
Мов голуб, у густих коноплях пролетіла
І зезла. Вистрелив Коновка їй услід,
Та чи ж улучити? Вже із хмелевих віт
Прудкого Возного почулось: «Протестую!»

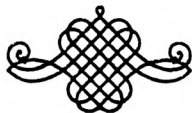
Тим часом армія звитяжна бенкетує,
Плюндрує, тішиться.

Кропитель закропив
Вола по лобі враз, найбільшого з волів,
А Бритва до телят із шабелькою взявся,
Та й Шило мовчазний без діла не зостався,
Свиней годованих надибавши в сажах...
І гуси, чуйністю прославлені в віках,
Даремно гелгали та голосно сичали,
Як ночі темної, коли зрадливі галли
До Капітолія заснулого повзли ³⁰:
Живцем на пояс їх Коновка ниже злий,
І, весь обсипаний сріблисто-білим пухом,
Здається хохликом, нічним крилатим духом.
Страху найбільшого зазнав, проте, курник,
Хоч там і не такий піднявся гвалт і крик:
Ті кури, що крупу їм давано перлову,
Під руку месницьку попалися Сакову.
Украй розпалений, він ловить, душить їх,
Що пір'я сиплеться, як різнобарвний сніг...
Ей, хлопче, нащо то воно тобі здалося?
Адже не вибачить цього довіку Зося!

Гервазій давні тут пригадає часи:
Велить од кунтушів подати пояси
І ними витяга з глибокої пивниці
І пива чистого, й сивухи-ледащиці,
І найсвітлішого, міцного дубняку ³¹.
Веселі шляхтичі на дивину таку,

Неначе комашня, збігаються юрбою
І перекочують барила під покої,
Де полку графського квартира головна.

Огні розкладено, і пара йде смачна:
Шкварчить і смажиться м'ясиво всіх гатунків.
Вже дехто, взявшись до їжі та до трунків,
Надумав піснею дрімоту розігнать:
Усім ухвалено гуляти, а не спать.
Одначе час іде, за оком гасне око,
І, позіхаючи ліниво та широко,
Хто з чаркою в руці, хто з ложкою поліг...
Так переможців сон, брат смерті ³², переміг.





БИТВА

*Про небезпеки, що виникають через безладдя у війську. —
 Несподівана допомога. — Шляхта в скрутному становищі. —
 Ксьондзова поява віщує рятунок. — Майор Плут, залицяючися,
 накликає на себе бурю. — Вистріл із пістоля — гасло до бою. —
 Подвиги Кропителя, подвиги й небезпечне становище Матвія. —
 Коновка, засівши, рятує Сопліцівку. — Допомога кінноти, атака на
 піших. — Тадеушеві подвиги. — Поединок між ватажками,
 перетятий зрадою. — Війський рішучим маневром схиляє терези
 бою. — Гервазієві криваві подвиги. — Підкоморій — великодушний
 переможець.*

Так міцно спалося по першій перемозі,
 Що ні один вояк не кинувся в тривозі,
 Як дивні постаті тихенько увійшли,
 Огнями ліхтарів заблискавши з імлі,
 І кинулись на них, мов павуки жорстокі
 На мух, заглиблених в дрімотний літній спокій:
 Хвилина — покотом, немов снопи, лежать
 Усі пов'язані, проте як мертві сплять.

Одного сон не брав і змора не приспала
 Коновку, що йому потрібно два антали ¹
 Густого випити, міцного липівця,
 Щоб трохи сплутався язик у молодця
 І ноги вже не так могли йому служити
 (Він тим уславився по цілому повіту).
 Розплющив око він, поглянув — що за страх?

Стоять потвори дві над ним у головах,
З них кожна з довгими, пушистими вусами
Ще й, ніби крилами, розмахують руками:
Злякався, мав хреста покласти — та дарма!
Сил ворухнутися, піднятися нема,
Він весь облутаний, як те дитя сповитий!..
Від жаху нічирк, подумать би, що вбитий...
Кропитель кинувся боротись, та дарма:
Оборонятися ніяких сил нема,
Бо власним поясом йому зв'язали руки...
Як щука на піску, німої повен муки,
Крутнувся, покотивсь... Усе навколо спить...
І він у розпачі ревнув, як той ведмідь,
У яму вскочивши: «Не спить, братове! Зрада!»
За ним прокинулася, гвалтує вся громада,
І покотилася луна, неначе грім!

Граф із жокеями та Ключником старим
У залі спочивав. Гервазій пробудився,
Та пізно: і над ним зрадливо хтось помстився,
До шаблі власної прип'явши, мов на сміх.
Жокеї — де вже там! Пов'язано і їх!

Граф, хоч не зв'язаний, без шпаги, без пістоля!
Два вусані над ним, шаблі піднявши голі,
Стоять, мов статуї. Гервазій зирк на них —
І егерів пізнав у статуях живих ².
Пізнав і одіж їх, і круглі їх кашкети,
І сяйвом ліхтарів осяяні багнети,
Пізнав і старшого зі шпагою в руці...
«Ну, — прошептав, — біди накоять гості ці!»

Проте не раз уже траплялося старому
Бувати в схожому становищі скрутному,
І визволятися навчився він із пут.
Гадав, що способу прибрати може й тут,
Могутній силою і досвідом багатий,
Ганебні мотузки потужно розірвати.
Отож, прижмурившись, він сонного вдає,

Коротшає, як вуж, бо тіло все своє
Стиска, зжолоблює, щоб із одного разу
Усі напружити до болю звиклі м'язи:
Рвонувся, ніби звір в тенетах, — та шкода:
Несила вирватись! І Ключник од стида
Обличчя до землі понуро відвертає
І так колодою німою застигає.

Зненацька барабан знадвору заgrimів,
І офіцер тоді жовнірам ізвелів
І Графа, й почет весь у залі залишити
Та ще й сторожею міцною оточити,
А шляхтичів у двір зганяти без розмов:
Уже майор туди з підмогою прийшов...
Дарма пручається Кропитель невгамовний!..

А там — народу тиск! Набігло шляхти повно —
Підгайських та Гречех, Біргелів, Бірбашів,
Сопліцам родичів, Добжинських ворогів.
Хто ж військо викликав і хто підняв сусідів,
Асесор чи шинкар — ніхто про те не відав,
Хоч різних здогадів чимало тут було.
Тим часом, крадучись, світання хмуре йшло.
Неначе вийнята із полум'я підкова,
Край сонця пурпуром заблис із-за діброви
В тумані сонному... То бризне дощ дрібний,
Як мак посіявшись на луки, на лани,
То вшухне, а по нім холодний вітер лине,
Гнучи струнких дерев гіллясті верховини
І хмари гонячи, мов брили крижані...
Так день сумний іде у селища сумні.

Майор наказує товсті колоди взяти
І напівкруглі в них отвори прорубати,
Щоб ноги бранцеві в колоди ті замкнуть.
Понурих, зв'язаних войовників ведуть
І, наче в лещата, беруть їх у колоди.
Тоді, для кращої за злочин нагороди,
Усю одержу з них здіймають і шапки,

Щоб вітер холодив, щоб дощ мочив їдкий,
Щоб сором душі пік і розпач невимовний...
Дарма пручається Кропитель невгамовний.

Сопліца, зрушений, забув недавній гнів
І пільги для своїх благає ворогів,
Ще й додають жалю жінки, найпаче Зося...
Із Риковим воно уже й на згоду йшлося,
Та старшим був, на жаль, не бравий капітан,
Хоч, власне, він узяв заснуле військо в бран.
Ну, він і вволив би, чого просив Сопліца;
Та лихо! Плутів доводиться кориться.
Той Плут, як казано, із роду був поляк,
Але перевертень, а то вже певний знак,
Бо честі не шукай там, де панує зрада.
Нещасних вояків пов'язана громада
За посміховище здавалася йому.
Із люлькою в зубах, у синьому диму
Стояв на ганку він, задерши носа вгору,
Чи гордо походжав, як півень, серед двору.

Тим часом Рикова вмовляє Судія
Цю справу кинути, бо справа це своя,
Це діло хатне, мов. На те й Асесор згоден,
Щоб заладнати все і щоб не знав ні один
Чинownik про нічне свавільство, бо біда
Велика шляхтичів за нього дожида!
От Риков підступив тихесенько до Плути:
«Нам треба діло це обміркувать, збагнути...
Що з того, що під суд дамо нещасних цих?
Чи буде нам користь, чи, може, слава з них?
Їм тяжко прийдеться, а нам це що pomoже?
Пустімо — і Суддя вас обдарує гоже.
Таж єсть і приказка: дають тобі — бери!
І ще є приказка від давньої пори:
Хай буде ситий вовк, мовляв, і кози цілі.
Ну, поголоску б ми в повіті розпустили,
Що тут були в гостях лише. Стрільці
На нас не викажуть — і в воду всі кінці!

Хай буде гречка вже, аби-но не сперечка!
Та гляньте: он Суддя, майоре, недалечко, —
Ходім, порадимось. Так буде без гріха,
Бо ложка рот дере, коли вона суха».
Майор розгнівався і, тупнувши ногою,
Гукнув: «Та що таке зробилося з тобою?
Не дружба — служба це! Як! У военний час
Пустить бунтівників на волю? А! Якраз!
Та б засміяв тебе за ці слова усякий!..
Нарешті-то до вас добрався я, поляки,
Злодії, лінюхи! Помийтесь на дощі!
(І так зареготав, що під вікном куці
Гойгнулись.) Он, диви, Добжинський у сурдугі...
Гей, роздягти його! — І далі, повен люті,
Провадив: — Я йому згадаю, як торік
Він крикнув: «Злодія держи, щоб не утік!» —
Як на балу почав я з панною одною
Мазурку танцювать. Що з каси полкової
Узято щось було і тягнуто на суд
Мене — то що? Яке Добжинським діло тут?
Псяюха закричав, всі шляхтичі на мене...
Та й скривдили мене, бо то ж народ скажений...
А я ж собі лише мазурку танцював...
Ну, потім я йому, проклятому, казав:
Гляди, розбійнику, прийде коза до воза!
А що, Добжинський, що? Збулась моя погроза?»

А потім до Судді, що саме надійшов,
Шепнув тихесенько: «Щоб не було розмов,
За кожную голову дай тисячу готову,
То все залагоджу. І це останнє слово!»

Хтів торгуватися Сопліца, та дарма,
Нема що й думати: знай, носа підійма
Майор, та люлькою у саме небо кадить.
Ані вблагать його, ні лэстками не знадить!
«Майоре, — знов Суддя, — не карне діло тут!
Тут битви не було, то й ні до чого суд:
Звичайні сталися сперечки у сусідів.

А що там хтось *моїм* вечеряв чи обідав,
Та гуску задавив чи навіть поросся, —
Тихенько виплатить, на тім і справа вся.
Та й з Графом, певен я, у мене мир настане».

«А Книги Жовтої ¹ ви не читали, пане?» —
Плут, усміхнувшись, злосливо підморгнув.
«Ні, — Судія йому, — я про таку й не чув.
А що в ній писано?»

«Не ваші то статути, —
А з Книги Жовтої ви можете почути
Про кари, про тюрму, сибірське заслання!
Воєнний це закон! Ваш трибунал — бредня!» —
«Розгляне справу цю мені пан губернатор!» —
Суддя образився.

«Хоч би сам імператор! —
Гукнув майор. — Несіть там скарги хоч куди,
Але не викрутить тих ланців із біди!
Цар не помилує, а кару ще подвоїть...
Та й сам господар тут, здається, дещо коїть,
Що ока нашого, не бійтесь, не втекло.
Усе ми знаємо. Коли б до того йшло,
То пригадаємо, що Янкель, шпиг відомий,
У пановій корчмі — немов у власнім домі!
Всіх арештую я, усіх провчу я вас!» —
«Мене арештувать? Хто сміє? Де наказ?»
І засварилися, що помирити годі, —
Та з'явище нове побачено в господі.
У двір заїхав хтось із почетом чудним:
За вістовця баран лобатий перед ним
Дзвінками на рогах подзвонював. Позаду
І череда овець, і ціла кіз громада,
І навіть декілька вгодованих волів,
А навантажених пакунками возів
Дві пари караван дивачний замикали:
По всьому квестарські одвідини ³ пізнали
Нещасні шляхтичі та Судія сумний.
На возі першому — ксьондз Робак. З глибини

Свойого каптура на в'язнів блиснув оком
І пальцем їм кивнув, немовби ненароком.
На возі другому був Різочка Матвій
В селянським одязі; зчинили крик гучний
Всі бранці (грізно він сказав на те: «Дурні ви!»).
Пруссак на третьому, в якийсь каптан дрантивий
Увесь закутаний, а на четвертім — Зан
З Міцкевичем.

Тяжкий і безпорадний стан
Добжинських помилив одразу з ворогами.
Біргелі, Бірбаші і Вільбики гуртками
Стояли й радились, як лихо одвернуть,
Бо легко сваряться от так, за що-небудь,
Та легко й миряться поляки. До Матвія
Усі за радою, — а він їм: «Є надія!
Мовчіть, не кваптеся...»

Тим часом бернардин
В покої увійшов, та як змінився він!
Звичайно мовчазний, як точить баяндраси,
Неначе ксьондз-гультай, до вин, до меду ласий!
«Ха-ха! Вітаю вас! Вітаю, ха-ха-ха! —
Почав, хитаючись од сміху. — Без гріха
Я побожуся вам, що влови знамениті
Сьогодні сталися! Буває всяк на світі:
Хто вдень, а хто вночі іде по звірину.
Панове! Ой, скубіть ви шляхту навісну,
Лупіть, загнзудуйте, щоб часом не брикала!
Майоре! Здобичі дісталось вам чимало,
А надто Графика ви стережіть як слід:
Великий багатир, що славний має рід,
Жар-птицею тепер сидить у вас у клітці.
Як хоче вилетіть, — нехай сипне жар-птиця
Сот зо три дукачів: на те ж і багатир.
Тоді вже дешицю таки й на монастир
Ви перекинете, щось і для мене, може:
За вас молюся я, як правлю службу Богу,
Бо смерть не дивиться, чи хто штаб-офіцер:
Сьогодні ти живеш, а завтра — фіть! Умер!

Смерть, повідає Бака ⁴, для всіх людей однака.
П'яниці і черниці одна у неї дяка.
Чи швець ти, чи купець, дитя чи сивий дід,
А нападе на слід — чикне тебе — і квит!
У свиті чи в кунтуші, а як візьме за уші,
То рівні будуть душі, посиплються, як груші!
Ах, тільки й нашого, що випив там чи з'їв...
Що, якби зразів нам господар ізвелів
Подати? Пуншика ⁵, панове офіцери,
Чи не хильнули б ми? Бо решта — все химери!» —
«До діла сказано! — почувся відповіт. —
За пана Судію хильнути чарку слід!»

Усіх сопліцівців сьогодні ксьондз уразив
Такими жартами!

Тим часом гори зразів
На кухні смажаться. Готують пунш міцний,
І офіцери так беруться за напій,
Що скоро випили великої піввази
Та ще й змели, либонь, двадцять чотири зрази.
Сніданок той смачний майора звеселив:
Білетом банковим він люльку запалив
І, сміхом сміючись і сласним, і одвертим,
Промовив: «Будете тепер для нас десертом
Ви, пані та панни! — І повернувсь до дам. —
Як чесний офіцер, заприсягнуся вам,
Що добре знаюся на вроді я жіночій. —
Тут, відхилившись, примружив хитро очі: —
Чи не закласти нам хоч би маленький віст?
Та ні-бо: у полку я перший мазурист!
До біса з картами! Прошу вас до мазурки!»
Так, дим пускаючи, неначе із дворурки,
І компліменти з ним він разом випускав.

«Чудова вигадка, — ксьондз Робак закричав, —
Хоч не годилося б, а часом, признаюся,
Сутану підійму і танцювать візьмуся,
Що встане курява... Ото лишень одно:
Ми тут гуляємо, кружаємо вино,

А як жовніри там? І то ж, панове, люди.
Гадаю, що гріха великого не буде,
Коли по чарці їм послати?»

«Хай і так», —

Майор погодився, — і ксьондз, таємний знак
Сопліці даючи, шепнув: «Пошли їм спирту!
І до майора знов: — Чи вірте, чи не вірте,
А як почувється мазурки любий звук,
То ходить ходором у мене закаблук!»

От, поки пуншиком старий ласує Риков,
До Телімени Плут, за рукава засмикав
І мовив: «На танець прошу уклінно вас!»
Та якось вирвалась, втекла, а ловелас
Зіткнувся з Зосою і взяв її просити
До танцю... «Рикове! Покинь-но там трубити
У люльку! Ліпше он гітару ти візьми
І втни веселої! У першій парі ми
Підемо: я, майор, із панною своєю».
Та й Зося утекла. Рвонувшись за нею,
Знов Телімену він за руку ухопив.
«Хай буду сучий син, коли б я говорив
Неправду, панночко: відомо всім солдатам,
Що в цілій армії, у корпусі дев'ятім,
В другій дивізії я перший мазурист.
Такий уже бува в людини певний хист!
Майорське слово в тім даю вам без вагання!
А як не вволите могого ви прохання,
По-офіцерському скараю вас — от так...»
І цмокнув у плече, що аж лишився знак.
Тадеуш, мов огнем йому сипнувши в вічі,
Майора бравого ударив по обличчі.

«Що? Бунт? Бунтівники? — розгніваний украй
Хитнувся офіцер. — Держи його, хапай!»
І шпагу видобув, удвоє ставши п'яний.
Тут Робак вихопив пістоля з-під сутани:
«Пали, Тадеуше! Як в ясну свічку бий!»
Майор, хоч дим його і оповив густий,

Проте від пострілу щасливо відхилився.
Аж Риков (досі він з гітарою возився)
На хлопця кинувся, — а Войський з-за стола
Ножа на Рикова метнув: уже була
Тому видима смерть, але за щит гітара
Старому придалась. «Гей, єгри!⁶ До покари!
Тут бунт, їй-богу, бунт!» — і вибіг за поріг.

Тим часом Різочка зо шляхтою надбіг —
Плут в сіни, капітан за ним, кричать:

«Жовніри!

До зброї!» На той крик жовнірів із чотири
Прибігло. Різочка чатує з-за дверей,
Як кіт досвідчений за шафою мишей,
Хтів зняти голови, попав лиш у кашкети —
І всіх надвір жене. Заблискали багнети,
Лунають постріли, збігається народ:
Метнулись визволять Добжинських із колод
Сопліцівці... Сержант багнетом двох поранив,
Стріляє в третього, але туди й не глянув,
Де в гніві темному Кропитель поруч з ним.
А той наївся — і кулаком страшним
Сержанта вдарив (він мав руки вже на волі,
А ноги сковані). Сержант простягся долі
І кров'ю карабін гарячою залив ⁷.
Кропитель перегнувсь, рушницю ухопив
Та й ну розмахувать, неначе тим кропилом!
Той пада, той біжить з обличчям омертвілим, —
І так над шляхтою зробив рухомий дах
Хреститель, сіючи навколо кров і жаж.

Колоди на тріски поламано, побито!
До квестарських возів, — там ряднами накрито
Рапіри ⁸, палаші, мушкети і списи,
А дехто без вагань узявся й до коси.
Коновка — що йому звичайна та рушниця! —
Для себе й для Сака знаходить гаківниці.
Жовніри товпляться, мішаються, кричать,
Але не знати їм, куди і як стрілять,

І шляхта змішана не починає бою...
Аж от зчепилися. Між темною юрбою
Там шабля стукає об шаблю, там тесак ⁹
Ударив у багнет...

Досвідчений вояк,
Став під стодолою здаля Нікіта Риков
І гучно егерів збиратися покликав.
Стрілять би, — та якраз свого б і попав...
«Гей, стройтесь!» — вигукнув (шикуйтеся до лав,
Сказать по-нашому), — ніхто не чує в криках.

Старий Матвій, що звук до розмахів великих,
До поля ширшого, — помалу відступав.
Навколо шаблюю він шлях свій розчищав:
Там обітре штика, немов гнота на свічці,
Наодмаш там рубне, що падають рушниці
І люди падають, як жито від серпа, —
І так старий Матвій у поле відступа.

Єфрейтор тут надбіг, найкращий із жовніврів
Митець колотися. Матвія оком зміряв,
Напоготову взяв свій вірний карабін
(Багато ворогів скопив у битвах він) —
Правиця при замку, а спереду лівиця...
Немов жало змії, ворухиться рушниця!»
Увесь він знітився, плигає, припада:
Тяжка Матвієві готується біда!

А той, побачивши бійця собі до пари,
На носа надіва старезні окуляри
І держить Різочку обачно у руках.
Здавалось, твердо він не встоїть на ногах,
Бо йде й хитається, мов хворий чи сп'янілий.
Помітив це солдат — і, всі зібравши сили,
На нього кинувся шалено. Та Матвій
Раптово зупинив повільний відступ свій
І шаблюю підбив багнета. Аж хитнувся
Солдат уражений, а сивий розмахнувся
І вдарив Різкою... ¹⁰ Без сповіді умер

Єфрейтор, чотирьох медалей кавалер,
Трьома царевими оздоблений хрестами...
Тим часом, стявшися віч-на-віч з ворогами,
На лівому крилі зчиняє ревний бій
Удвох із Бритвою Кропитель запальний, —
Рубає знизу той, той зверху б'є невпинно:
Працює в німців так новітня та машина,
Що й січку тне тонку, і жито вибива...
Звитяга, бачиться, для шляхти наспіва!

Та правому крилу біда і небезпека:
Високий прапорщик, побачивши здалека,
Що вбив єфрейтора досвідчений Матвій,
Помститись кинувся, шпонтон піднявши свій.
(Зоветься бердишем або шпонтонем зброя,
Тепер уже в військах не вживана до бою:
Бувало, й колються, й рубають бердишем...
У флоті ми лише тепер його знайдем.)

Був дужий прапорщик і молодий літами,
Тому Матвій не міг із ним боротись прямо.
Без штук і хитрощів, а тільки одбивав
Шпонтон бистрого, що іскрився й блищав, —
І мав уже старий одну легеньку рану.
Радіє прапорщик, — але радить зарано!
Кропитель, бачивши, до чого йде двобій,
Біжить — не добіжить! — і карабін тяжкий
Крутнувши, кидає противнику під ноги, —
І чути смертний крик у криках перемоги!

Метнулись москалі Кропителя ловить:
Він, щоб товариша від смерті захистить,
Незбройним у бою лишився. Два жовніри
Заплутали у чуб руки йому чотири
І потягли його, як моряки баркас
Міцними линвами. З'явивсь тут саме в час
Гервазій.

«Ножику! — гукнув Хреститель, — друже!»
І, зупинившись, рубає Ключник дужий

Гігантським Ножиком жовнівів по руках.
Кров бризнула навкруг. Біль і смертельний жах
Погнав напасників... Одна рука лишилась
У довгих кучерях, — і кров'ю зчервонилась.
Так орлик, кинувшись на зайця у гаю,
Поживу випустить не важиться свою:
Одною лапою їй держиться за спину,
А другу — кігтями вгородить в деревину;
Звір скочить — і порве надвое хижака,
І в поле, з лапою у спині, утіка,
А біля стовбура лишилась друга лапа,
І тепла з неї кров дощем червоним капа ¹¹.

Кропитель поглядом шукає: навкруги
Сплелися у бою і друзі, й вороги,
А він один стоїть, лишившись без зброї!
З'єднався з Ключником і грізною рукою
Махає, стиснувши залізний свій кулак.
Аж раптом з натовпу з'явився юний Сак,
Своєму батькові приносячи потугу, —
Кремінням гострим цвяховану мачугу ¹²:
Так звано на Литві воєнну булаву
За днів, як війнами прославлено Литву...
Не кожен справився б з тією булавою!..
Кропитель, сміючись, могучою рукою
Кропило люблене схопив, поцілував,
В повітрі округнув і наступ розпочав.

У пісні не сказать, не виспівать нікому
Його всіх подвигів, — та й не повірять тому.
Адже не вірили у Вільні тій жоні,
Що, тихо молячись, стояла при вікні,
Як наступ Деева чинився генерала
І козаки ішли на місто, мов навала:
Вона ж то й бачила, як певний міщанин
Всіх ворогів погнав, хоч був лише один, ¹³
І генерала вбив одважною рукою.
Обличчя Рикову захмарилось журбою
І розпачем: лежать побиті москалі,

Один по другому простягшись на землі, —
Убитих двадцять три, поранених багато...
А дехто кинувся й до саду утікати
Чи в дім, шукаючи опіки у жінок.

Радіють шляхтичі! Беруться до пляшок,
А дехто паювать воєнну взявся здобич...
Один лиш бернардин стояв німотно обіч,
Бо заборонено брать участь у бою
Ксьондзам. Досвідченість, одначе, він свою
І мудрість виявив, подаючи поради...
От до шляхетської гукає він громади,
Щоб справу довела до жданого кінця —
Пішла на Рикова.

Тим часом посланця
До нього засила і каже зброю скласти,
Щоб не було стрільцям страшнішої напасті,
Щоб не лягли усі!..¹²

Та бравий капітан
Охоти аж ніяк не мав оддатися в бран.
«До зброї!» — крикнув він, і довгі карабіни
Звелися як один. «Ціляйся!» — знову лине
Наказ — і порядом всі блиснули стволи.
«Огню!» — і постріли громами загули,
І лава москалів чудним здається плазом,
Що лап десятками ворухить раз за разом,
І все змішалось, втопаючи в диму.
Щоправда (спирт міцний виною був тому),
Багато хибили, — та впало два з Матвіїв
З тяжкими ранами; один з Бартоломіїв
Поліг, улучений зненацька у чоло...
Рушниць на кожного у шляхти не було,
І відстрілятися вони не мали сили...
З шаблями кинутись молодші з них хотіли, —
Та нерозважності перечили старі.
Йде відступ. Дзенькіт куль по цілому дворі,
По шибях домових...

Надбіг Тадеуш звідти

(З наказу Судії жіноцтво боронити
Він мусив злякане у глибині кімнат,
Хоча давно б уже і сам до бою рад).¹³
За ним, побачивши, що шляхта в лютім горі,
Із карабелею вельможний Підкоморій
(Бо Томаш дав-таки йому нарешті бронь).
Він груди підставля одважно під огонь,
З'єднавши вояків і ставши на чолі їх...
Знов мати не одна заплаче по Матвіях,
І Бритву ранено, і Вільбик неживий...
Ксьондз Робак надійшов, за ним старий Матвій,
Дають знак відступу. Жовніри з того знаку
Радіють, — і велить в останню йти атаку
Одважний капітан, командує: «В штики!»
Шум, крики, брязк рушниць, камінний крок тяжкий, —
І шляхта відступа, одстрілюючись. Риков
Суддю віддатися, зложити бронь закликав,
«А ні, — додав, — звелю тобі спалити дім!»
«Пали! — Суддя на те. — Тебе спечу я в нім!»

Стара Сопліцівко! Коли ще дім твій цілий
І світять крізь гілля високі стіни білі, —
Благословляючи, там згадують не раз
Коновку: він його в той небезпечний час
Од смерті врятував.

Спочатку у тривозі,
Коновка, хоч найшов свою рушницю в возі,
У битві участі великої не брав:
Не певний був себе, як потім сам казав,
Бо вірної руки не мав він натщесерце.
Та, спирту в присінку надібавши відерце,
Хильнув без роздуму — і зразу мов ожив.
Тоді з рушницею поліз до бур'янів,
Сакові давши знак до нього приєднатись.
Сак, хоч із Зосею не довелось побратись,
Од вражих нападів їй боронив поріг:
Хоча й погорджений, за неї вмерти міг.

Тим часом егері лютують і плондрують,
І домові пожар, і шляхті смерть готують! ¹⁴
Коновка виміряв — і кулі, наче град,
Сипнули на страшний мундирів синіх ряд.
Ударив Сак тоді із другої рушниці,
І загула земля, неначе в громовицю.
Не знаючи, відкіль така напасть іде
І заховалася ворожа сила де,
Змішались егері безладною юрбою...
Відходять, ранених лишають за собою ¹⁵, —
Кропитель без жалю zostалих добива.

Тут Риков-капітан жовнірів іззива
І троєкутником шикує їх під тином.
Учасно догадав, бо із загоном кінним
Граф наближається: сторожа, що була
Круг замка, злякано не знає куди втекла
Під час баталії.

Жокеям давши зброю,
Не іде Граф — летить крилатою стрілою,
З мечем, піднесеним зважливо у руці.

Те Риков бачивши, здригнувся. «Молодці! —
Віддав команду він. — Огню півбатальйоном!»
Рушниці блиснули огнем своїм червоним,
Три впало ранених, під Графом кінь упав —
Граф скочив...

Ключника болючий жах пойняв:
Жовніри міряють в горешківську дитину
(Хоча й не по мечу — жіночого коліна) ...
Ксьондз Робак кинувся і Графа затулив...
На нього стрілено... Він крикнув: «До тинів,
Братове, сходьтеся!

Не тратьте й кулі марно!»
Тадеуш зрозумів команду цю прегарно:
Він за криницею сховався. Відтіля,
Що тільки вистрелить — одразу поціля ¹⁶
(Тверезий, та й митець не будь-який стріляти!).
Частіше падали старшини, не солдати:

Було по одягу здалека видно їх...
Сержанта ранено, один фельдфебель ліг,
І другий падає...

Розгнівавшись, Риков
Майора п'яного до бачності закликав:
«Коли триватиме, майоре, довше так —
Усю старшину нам поб'є отой поляк!»

Плут до Тадеуша здаля тоді промовив:
«Не честь для рицаря вдаватися до сховів!
Одверто битися — вояцький заповіт,
А не ховатися, як боягуз, за пліт!»

«Майоре! В рицарство у ваше б я повірив, —
Почулась відповідь, — та нащо ж за жовнірів
Ви заховалися? Щоб честі доказать,
Готовий з вами я на поєдинок стать:
Хай наша тільки кров окропить нашу зваду...
Я й зброю вибрати вам дозволяю радо.
А ні — то, як вовків у ямі, вас усіх
Перестріляю я», — і стрілив. Знову ліг
Сержант поранений, неначе зжятий колос.

«Майоре! — капітан подав до Плута голос. —
Виходьте! Мусите ж ганьбу свою ви змиць,
А шляхтича того вам конче треба вбити
Якщо не кулею, то шпагою меткою:
Скоріше ж виберіть чи ту, чи іншу зброю.
Суворов наш старий дурною кулю звав,
А титул молодця від нього штик дістав.
До шпаги ж!»

«Рикове! Ти майстер фехтувати!
Піди і покарай того нахабу, брате!
А то з поручиків которого пошлім:
Мені, майорові, незручно битися з ним,
Солдатів кинувши без вищого керунку».
Одважний капітан спокійно, твердо й струнко
Із лави вирізнівсь і хусткою махнув
Своєю білою.

А Граф на те гукнув:

«Ви помилилися, мабуть, шановний пане!
То річ майорова, — а я до капітана
Хотів звернутися, що він на замок мій...
(«Наш!» — Возного здаля почувся крик тонкий.)
...На замок налетів і тим порушив спокій.
Його скараю я, як при Бірбанте-Рокка
Скарав розбійників...»

Спинився ревний бій,
І шляхта, й егері в цікавості німій
Спіткання Рикова і Графа споглядають ¹⁷.
Военачальники уклонами вітають
Один одного (честь і звичай так велить:
Вклонитись ввічливо, щоб ввічливо убить).

Уже схрестилися і задзвеніли шпаги
Бійців однакої і сили, і відваги,
Та Плут, звертаючись до кращого стрільця,
Промовив пошепки: «Як то́го молодця
Ти влучиш кулею ще й під ребро під п'яте —
Я п'ять карбованців тобі готовий дати».
Стрелець примірівся — і в капелюш попав
Тадеуша. «Це глум! Це зрада!» — закричав
Кропитель. Кинулось шляхетство, з гніву п'яне,
Тадеуш затулив, одначе, капітана
І змогу дав йому до лав своїх дійти.

Недавні вороги, сьогодні як брати,
Добжинські билися укупі із Литвою.
Вони, Підгайського побачивши з косою,
Кричать, радіючи: «Нехай живе Литва!»
Солдати падають, мов скошена трава.
Коли ж у розпалі і в перемінах битви
Лиха, здавалося, прийшла година Бритві,
Що, хоч поранений, боровся, наче лев, —
Сколуба кинувся з мечем із-за дерев
І крикнув голосно: «Нехай живуть Матвії!
Мазури хай живуть!»

Іде борня, шаліє,
Хоч Півник з Робаком і стримують бійців.

Тим часом план новий у Войськового наспів:
Він, потай кинувши жажливе бойовище,
Простує на горód, Протазієві свище, —
І вдох, зігнувшись, сховались в бур'яні.

В саду сопліцівським, при самій гущині,
Немов якесь кубло або велика клітка,
Напівзруйнована тулилася повітка,
Де завжди сушено литовський білий сир.
Там, пахощі міцні на весь розливши двір,
В пучки пов'язане висіло зілля ріжне,
Шальвія, та чебрець, та материнка ніжна,
Все, що вживається для ліків на селі.
Будівля скривлена хилилась до землі,
Неначе падала.

Суддя ані звалити
Її не важився, ані переробити,
Усе чекаючи до слушної пори,
І тільки повелів поставить два чи три
Дрючки, що мали бути підпорою міцною.
Якраз під цею-от будівлею старою
Свого трикутника шикує капітан.
Це привід Войському дало укласти план,
Як битву довести розлючену до краю.
Іде з Протазієм — за ними поспішає
Старенька ключниця та кухтик, хоч малий,
А славний силою.

Усі на стовп гнилий
Натисли, всі його відразу загойдали...
І раптом — егерям на голови упала
Повітка, раннячи, вбиваючи, мнучи,
Смерть несподівану і пострах несучи¹⁸.
І от між деревом лежать убитих трупи
Та сиру білого залиті кров'ю купи, —
І розбігаються жовніри, що втекли
Від смерті наглої.

Неначе демон злий,
Кропитель їх своїм Кропилом зустрічає,

І голить Бритва їх, і Різка їх стинає,
І Граф з кіннотою рубає втікачів.
На лівому крилі лиш вісім вояків
Лишилось, що стоять уперто та завзято ¹⁹.
Сержант їм повелів у Ключника стріляти —
І вісім просто в лоб намірилося рур.

Ксьондз (він ізнов твердий, неначе мур)
Підбіг до Ключника, розпаленого в бої,
І на ходу його підчіплює ногою:

Обидва падають, як саме грюкнув стріл...
Знов Ключник до страшних і до кривавих діл
Береться, кинувшись солдатів доганяти
(Втікати по вистрілі метнулися солдати).
Вони на тік біжать — він їм біжить услід;
У клуню — їх і там догнав затятий дід,
І чути звідтіля прокльони, крик, удари.
Нарешті, стомлений од лютої покари,
З мечем скривавленим він вийшов із дверей.

Одного Рикова ні куля не бере,
Ні шабля.

Б'ється він, не хоче зброї скласти,
А від ворожої руки воліє впасти...
Тут Підкоморія за серце жаль узяв,
Він каже Рикову: «Ти мужність доказав,
Нещасний рицарю. Але ніхто докором
Картать не зважиться (то був би стид і сором),
Як нині віддаси мені ти броню свою.
А я — безпечності обітницю даю
Для тебе.

Бранцю мій, велью покласти шпагу!»
Почувши в слові тім шляхетність і повагу,
Йому скоряється і каже капітан:
«Ляхи, брати мої! Ну, що ж... Як бран, то й бран.
А шкода — не було в нас жодної гармати!..
Суворов говорив: ей, Рикове, камрате,
Ніколи без гармат на ляха не ходи!

Що ж... Єгри напились.

Багато тут біди

Майор накоїв, Плут...

Чий гріх, того й покута...

А я, хоча тепер попався в ваші пута,
Я вас любитиму сердечно, як любив,
Бо добре б'єтеся.

Суворов говорив

Частенько приказку: кого люблю, як душу,
Трясу, як грушу... Ну, віддатись вам я мушу,
А тільки хай-но там покинуть мордувать
Моїх солдатиків...»

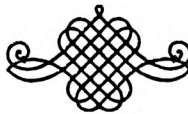
Звелів тоді забрать

Усіх поранених шляхетний Підкоморій,
І крові, що її пролялось ціле море,
Не проливати більш.

Ув'язнено живих,

Майор же (у кущах сховався він густих),
Побачивши кінець баталії страшної,
З'явився, та нічим не схожий на героя:
Увесь у поросі, у листі і в траві...

Так наїзд кінчено останній на Литві ^{20 (IV)}.



КНИГА ДЕСЯТА



ЕМІГРАЦІЯ. ЯЦЕК

*Нарада про забезпечення долі переможців. — Угода з Риковим. —
Прощання. — Виявлена таємниця. — Надія.*

Як сонце з полудня на захід покотилось,
Хмарки, що вже були розсипались, розбились,
Ізнов гуртуються, мов зграя вороння.
Їх вітер звідусіль неспинно приганя,
І напинає їх, немов вітрило чорне,
І височінь небес у чорні шати горне.

І раптом — тишина зловісна налягла.
Лани, що хвилями колосся та стебла,
Неначе золотом, тремтіли і кипіли,
Спинились боязко і з жаху оніміли;
А верби, що гілля хилили по шляхах,
Сумні, як сироти, у тузі і в сльозах
При гробі матері чи при отцевім гробі, —
Застигли в розпачі, подібні до Ніоби ¹,
Закаменілої, холодної навек,
І тільки сивий лист несміливих осик
Тріпоче, шелестить, не знаючи спокою.

Даремно пастухи біжать за чередою,
Що, тісно збившись, втікає до хліва:
Бугай розлючений аж землю розрива,
Реве погрозово і низько клонить роги;
Корова, сповнена таємної тривоги,

Угору дивиться і стогне, мов слаба;
Кабан, наїжившись, сердито розгріба,
Розтягує снопи доспілої пшениці...

Під стріхами, в гіллі, в траві таяться птиці, —
І тільки вороння, зібравшись в гурти,
Зловісно крякає, сідає на хрести,
Напросто чорних туч здіймає чорні крила
І дзюби розкрива жадливо та безсило,
Немов чекаючи незнаного чогось.
Нарешті хмарою під хмару піднялось —
І щезло в далечі. Від буйної відваги
Шаліє ластівка і, креслячи зигзаги,
Неначе блискавка, імлу перетина.

Тим часом до кінця доходила страшна
Баталія. Бійці лишили місце бою,
Що скоро іншою окропиться війною,
Де буде боротьба стихій, а не людей.

Ще сонце з-поміж хмар світило де-не-де,
Та хмари, ніби в сіть, ловили рештки світла
І навівали жах і темряву на житла,
Де люди збилися, як звірі лісові,
Що від охотника сховалися в траві.
Зірвавсь вітер. Даль загомонила млиста,
І краплі падають, немов дзвінке намисто.

От вихор засвистів у лозах, серед трав,
До ставу кинувся і скаламутив став, —
І закрутилося бадилля та колосся,
Неначе вирване у розпачі волосся.
А другий на ріллі, як чорний стовп, злетів
І пірамідою живою покотив
У далеч, сиплючи піском у вічі зорям, —
І, розростаючись потужно над простором,
Засурмив голосно у сурму бойову.
Біжать, метуть листки, бадилля і траву,

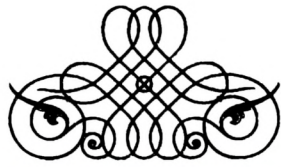
Зливають далечінь у хаосі нестями —
І в темному гаю ревнули ведмедами.

А дощ густішає. Спахнули блискавки,
І води полились нестримно, як річки,
Небесну височінь еднаючи з землею...
Упала чорна ніч. Чорнішою за неї
Негода котиться і далеч повива.
Раптова блискавка завису розрива, —
І ангел бурі там могутній пролітає,
І небо на замок незримий замикає,
І грізним грюкотом погрожує землі.
Знов дощ, знов темрява — і знов на чорнім тлі
Сліпуча блискавка...

Аж ось надходить тиша,
І тільки вітерець верхи дерев колише
Та злива по дахах розмірено шумить...
Ніхто до хутора не може доступить,
Бо залило шляхи і всі мости розбило.

Негода шляхтичів напрочуд звеселила:
Можливо, пощастить цю справу заладнать,
Так, що й не знатиме, кому не треба знать.
Поважні точаться наради у Сопліци:
Ксьондз Робак, ранений, закликать до світлиці
Велів Гервазія, щоб дещо ознаймить, —
І Підкоморія уклінно запросить.
Суддя до Рикова звертається — і просить
Про випадок сумний на люди не виносить...

Годину, може й дві, нарада в них ішла.
Нарешті капітан устав із-за стола,
Гаман з червінцями відкинувши недбало:
«Панове! Думку ви таку для себе склали,
Що царський офіцер dokonче і шахрай ².
Ви помиляєтесь, і кожен з вас нехай
Затямить: є такий, котрого не купити.
Він простий капітан, а на ім'я Нікіта
Нікітич Риков. Був не раз він на коні



І під конем. Служив і в мирі, і в війні
І має хрестиків та нагород чимало,
Оцей — за Ізмаїл, а цей мені прислали,
Як під Очаковом ми слави зажили ¹.
За Цюрих от медаль ³, а цю за те дали...»

«Ах, що по тому нам, шановний капітане, —
Ксьондз Робак перебив, — чи то нам легше стане?
Адже ти слово дав цю справу заладнать, —
Тепер зрікаєшся?» — «Навіщо так казать?
Я не зрікаюся в цім ділі допомгти вам.
Чи то б зробився я славетним чи щасливим
Од згуби вашої? Та й те ще: вас, ляхів,
За ваші звичаї я здавна полюбив,
Бо бити й пити ви умієте, панове!
Є приказка у нас (приходиться дї мови),
Що хто сіда на віз, під возом може быть;
Сьогодні ти поб'єш, а прийде час — поб'ють
Тебе... І мав би я за те на вас гнівитись ⁴,
Що битву програно? Доводилося битись
З французом, з турчином. Лихий траплявся час,
Що били вороги не раз, не двічі нас:
Під Австерліцом я утратив цілу роту,
Під Цюрихом у нас розігнано піхоту,
Та що! Костюшко ваш у мене вояків
Порізав косами (сержантом я служив)...
Віддав же й я йому, коли прийшла нагода!
Отчизна, знаю я... Отчизна і свобода!
Я знаю, я старий — і співчуваю вам.
Про мене — Польща хай зостанеться ляхам,
А москалям — Москва. Так цар не дозволя нам!»

Суддя на те йому: «Відомо всім краянам,
Що і хоробрий ти, і чесний чоловік.
Між нами ти живеш давно, до нас привик —
Не гнівайся ж за дар, візьми собі дукати:
Таж не багатий ти...»

«Ну, щоб там — небагатий!

Тут мова не про те, і не до того тут!

Ех, єгри! Всіх призвів до заколоту Плут, —
І рота полягла, моя кохана рота!
Ви гроші заберіть, панове, бо нащо то?
У мене вистачить, старого, і без вас,
Щоб випить пуншику, щоб мати повсякчас
Папушу тютюну чи ще яку дрібницю.
А з вами б не хотів, панове, я свариться, —
Люблю сердечно вас, із вами п'ю і їм,
То й буду свідчити за вас у ділі цім.
Скажу, що в гості ми до панства завітали,
Чарчину випили, гуляли, танцювали,
Що Плут, сп'янившись, на горе та біду
Огню скомандував... Там щось уже знайду
Сказати... От, мовляв, і страдилася рота
Знічев'я, хтозна-як... А ви сипнете злота,
Кому там прийдеться: колеса підмастить,
В дорогу їхавши, нам приказка велить.
Та от ще (дідові я вже казав допіру,
Що носить довгу він і претяжку рапіру):
Плут — старший командир, а що справдешній *плут*,
То може й лиха вам він наробити тут...
Нехай уста йому заткне папір банківий!
Ти, пане шляхтичу з рапірою, розмову
Хотів з ним повести. До чого ж там дійшло?»
Гервазій, глядячи поморщене чолó,
Рукою лиш махнув: усе, мовляв, скінчилось.
«Та ні-бо, чи як слід ви з ним домовились, —
Знов Риков, — буде він мовчати? Слово дав?»
Гервазій же на те сердито відказав,
Таємний зміст якийсь вкладаючи у жести:
«Ручуся — скарги він не може вже занести...
Не може!.. Вже ні з ким не буде говорить!»

Усім Гервазія далось зрозуміть,
Всі змовкли. «Вовк носив — тепер понесли вовка, —
Промовив капітан, — така у нас примовка...» —
І сумно голову старечу похилив ⁵.
«Що ж, панство, Бог таке нещасному судив, —

Сопліща вправ у річ, — хай Бог його впокоїть...»
А ксьондз, що вже не міг сидіть, не то що встоять,
В подушках лежачи, промовив: «Гріх тяжкий,
Коли незбройний ліг од збройної руки,
Коли невільника людина вбила вільна.
Ох, Ключнику! Господь великий і всесильний
Велів не мститися і ворогам прощатъ.
Лише одно цей гріх могло б із тебе знять:
Як для загальної ти це вчинив користі,
Pro bono publico...»⁶

Гервазій урочисто,
Немов для присяги, підвівсь — і як луна
«Pro bono publico!» — промовив. Тим страшна
Розмова про страшний учинок і скінчилась.
Хоч тіла й шукано, а де воно поділось —
Не знати. Ключника спитали, та старий
Промовив, руку знов піднісши догори:
«Pro bono publico!» — та й ані слова далі⁷.

Ксьондз Робак, що лежав у тузі і в печалі,
Закликає шляхтичів до себе попрохав —
І Підкоморій їм розважну річ почав:
«Братове! Щастя нам було сьогодні в бої,
Але загрожує це щастя нам бідою.
Ну, що ж... Признаймося, що всі ми винні в тім:
Ксьондз Робак завинив, що словом запальним
Усіх порушував дочасними чутками;
Гервазій — що підняв цей заколот між вами,
Ви — що послухали... Коли ще та війна!
Тим часом кара тут готується страшна
Для тих, кому в бою припала честь і слава.
Втікати із Литви їм треба, браття, жваво!
Корона прийме їх і допоможе їм...
Отож Матвієві тікають передовсім
(Його Кропителем звичайно називають).
Коновка з Бритвою хай теж сакви ладнають,
Та й ти, Тадеуше, не залишайся тут.
Ми скажем: винні ви, та ще небіжчик Плут —

Нам Риков капітан у цьому допоможе —
Рятунок решти в цім. Нехай же ім'я Боже
Благословить, брати, одважну вашу путь!
Не довго, вірю я, нам у розлуці быть!
Бо, може, навесні засяє нам свобода —
І, як визвольники великого народа,
Додому вернетесь, сьгодні втікачі.
Лаштуйтеся же: рушать належить уночі...
А ми з Сопліцою дамо вам на дорогу
І грошей дещицю, і раду, й допомогу».

Всі знавши, що таке отой московський цар,
Як може до страшних він присудити кар
Того, хто з ним почав хоч невеличку зваду,
На Підкоморія пристали мудру раду.

Поляк, хоч над усе кохає рідний край,
Піде тинятися, аби-но крізь одчай
На чужині йому надія ще зоріла,
Що для отчизни він кладе останні сили.
Одного Бухмана цей план не вдовольнив:
У пропозиції він зараз захопив
До обговорення належного багато,
Тому пропонував комісію обрати,
Щоби розглянути проект. Але шкода —
Ніхто комісії тієї не склада,
І всі лаштуються в дорогу без вагання.

Проте як скінчено нерадівне прощання,
Суддя Тадеуша в кімнаті затримав
І мовив ксьондзові: «Сказати час настав,
Бо пересвідчитись учора довелось,
Що в серце хлопцеві запала наша Зося⁸.
Він має їхати, нехай же перед тим
Хоча заручиться, за звичаєм старим:
Подорожуючи, усякі він зустріне
Спокуси. Персник же буває для людини
В пригоді: вірну він нагадує любов.

Приміром, не один од того рік пройшов,
Як доню Войського кохав я — Гречешанку;

Господь забрав її, а я от до останку
Обручку дівчини коханої зберіг.
І що ж? Не раз, не два женитися я міг,
В Гречехи навіть є прегарна донька друга, —
А вгледжу персника, за серце візьме туга,
І, неодружений, старим живу вдівцем...»
Та й змовк, розчуленим поникнувши лицем...
А далі знов: «Ну, як? Доведемо цю справу
До краю?»

Та на те Тадеуш каже жваво:
«За все своє життя я не забуду цих
Сердечних піклувань. Коли б я Зося міг
Звать нареченою, — який би був щасливий!
Але признаюся — і простите мені ви —
Тепер заручини ще не пора справлять...
Причин багато є... Дозвольте не казати...
Як Зося зважиться чекати мене терпливо,
Як із походу я прийду сюди щасливо,
Як, може, й слави там хоч трошки засягну
І кращий, ніж тепер, додому поверну, —
Тоді проситиму, упавши на коліна,
Руки дівочої. Вона ж іще дитина...
Я мав би білий світ дитині зав'язати?
Без мене, може, їй лучиться покохати
Когось достойного. Коли вже так судилось...
Ні, каже щось мені, що даремно стрілись
І поєднаємо ми з Зосяю життя...
Тепер же...»

Молоді, шляхетні почуття
Бриніли в кожному Тадеушевім слові —
І сльози бризнули з очей йому перлові.

Та Зося (близько був якраз її альков)
Почула, як свою освідчує любов
Тадеуш сміливо, — і серце затремтіло.
Щоправда, дечого вона не розуміла:
Як полюбив? Коли? Навіщо покида,
Куди збирається?

Була ще молода

І вперше новину почула надзвичайну:
Її покохано! Отож велику тайну
У серці схове — із образом малим
Святого Юзефа (зарученим усім
Ласкавця доброго) з'явилась на порозі.
«Пан їде? — мовила. — Нехай же у дорозі
Не покидає вас оцей дарунок мій,
Нехай полегшує він пану шлях тяжкий,
Нехай на чужині нагадує про Зося,
Коли вже мандрувать на чужину прийшлося.
Хай доля поворот щасливий вам пошле!»
Та й зашарілася, немов дитя мале,
І сльози блиснули на віях, як алмази.

Тадеуш відповідь на те найшов не зразу,
Нарешті вимовив: «Розлуки день прийшов...
Ти ж часом у словах дівочих молитов
І про далекого згадай свого друга...»
І тут уста йому тяжка склепила туга.

Якраз на ті слова зворушливі наспів
Граф зацікавлений, — і річ таку повів,
До всіх звертаючись, найбільш до Телімени:
«На цю наївну ви і просту гляньте сцену!
Ах, скільки тут краси і глибини чуття!
Найбільше скрашує буденне нам життя
Розлука з воїном селянки молодії.
Достоту — бурею розірвані страшною
Великий корабель із човником малим!
Розлука — ураган, що півівом страшним
Чуття маленького потушить свічку вбогу,
Але роздмухує розлив огню ясного —
Любов, що світить нам і гріє крізь віки.
Так! Глибше б покохав і я віддалеки!
Пане Тадеуше, я тяжко помилився
І тим до нашої незгоди спричинився.
Цій любій дівчині присвячуєш ти бронь,
Я ж другій жертвений запалюю огонь.
Отож нарізними підемо ми шляхами,

І тінь ненависті, що впала поміж нами,
Хай упаде тепер на наших ворогів.
А ми, шукаючи під передзвін мечів
Великих подвигів і рицарської честі,
Любов незайману у серці будем нести, —
І дружній наш тоді відкриється двобій,
Коли потомлені, у славі бойовій,
Ми будем мірятись, хто глибше з нас кохає!»
І Телімену він, мов жаром, обсипає —
Так пильно дивиться. Що ж їй на те сказати?

«Навіщо ж Графові доконче від'їжджать? —
Перехопив Суддя. — Як чоловік багатий,
Шановний, міг би тут безпечно проживати
І не боятися ніякого суда».

«Ні, слава рицарська мене там дожида!
В коханні не щастить, то пощастить у бої;
Хай серце ранене — уславлюся рукою!»
«Чому ж гадає пан, що тут би не знайшов
Палкого відгуку він на свою любов?» —
Зачервонівшиися, спитала Телімена.
А Граф одказує: «Така вже доля в мене,
Таке покликання. Великої мети
Ціною жертви лиш ми можем досягти, —
І хоч я з панею хотів би Гіменею
Рукою вірною та щирою своєю
Огонь на вівтарі священний запалить, —
Та мій обов'язок іти мені велить,
А люба сцена ця зворушує глибоко...
Так! Меч мій визволив колись Бірбанте-Рокка,
Тепер вітчизні він служитиме в бою!
Вітчизні кров свою і щастя віддаю!»
«Іди ж, — промовив ксьондз, — ніхто не буде ганить
Твого запалу... Там у пригоді стануть
І сила, й сміливість, і гроші, для цих діл
Потрібні. Так ото славетний Радзівілл
Домінік ⁹ — все добро, що тільки мав, заставив
І кінні два полки за гроші ті поставив.

Потоцький-пан ¹⁰ усіх французів здивував,
Що цілий мільон на рідне військо дав!
Рук досить маємо, а коштів там не досить...
Иди ж. Нехай усяк, що має, те й приносить
Для справи рідної. Прощай же! Будь здоров!»

А Теліменина почулась мова знов:
«Ах, бачу, що ніщо, ніщо не зупиняє
Мойого рицаря! Нехай же в дальнім краї
Кокарда буде ця йому за талісман.
Хай світлим променем сіяє крізь туман! —
І стрічку до грудей, од сукні відірвавши,
Пришпилює йому. —

Я віритиму завше,
Що бідна стрічка ця, хоч скромна і мала,
Тому, хто голосні чинитиме діла,
Не раз мене, не два, самотню, нагадає...»
Та й змовкла. Граф тоді, зворушений до краю,
Припав, склонившись, їй ніжно до руки, —
Вона ж, хоч жаль її за серце брав тяжкий,
Плечима здвигує...

«Пора», — сказав Сопліца,
А Робак: «Поспішай, щоб часом не спізниться!»
І, попрощавшись, із хати Граф іде,
А ксьондз Тадеуша притиснув до грудей,
Перехрестив його і мовив: «З Богом, сину», —
Сльозами вмившись...

«Як? І в таку годину, —
На самоті його Сопліца запитав, —
Ти не відкривсь йому і правди не сказав?»
«Ні, — каже бернардин, — не час іще казати.
Та й чи була б йому утіха з того, брате,
Якби в убивці він пізнав свого отця?
Сам чашу я гірку всю вип'ю до кінця!»
«Тепер подбаємо, — сказав Суддя, — про тебе:
Десь ісховатися тобі, запевно, треба.
Ти літній чоловік, і з молодими йти

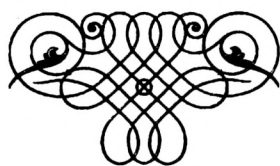
На еміграцію вже не здолаєш ти, —
Та ще й роз'ятритись у тебе може рана...»

«Ми поміркуємо. Тим часом по плебана
Пошли, мій братику. З причастієм святим
До нас, не гаючись, нехай прибуде в дім...
Та ще до Ключника я пильну справу маю...»
Гервазій увійшов і став понуро скраю,
Суддя ж замислився у ксьондза в головах.

Щось дивне блиснуло у ксьондзових очах,
І Ключникові він заглянув пильно в очі.
Хірург, що свій ланцет ввіткнути в рану хоче,
Спочатку приторком досліджує її:
Так Робак, подушки розкидавши свої,
Тривожно приглядався до Ключника. Нарешті
Промовив: «Ключнику! Мене не пізнаєш ти?»
І, ніби все розбить ударом мав одним,
Підвівся й голосом сказав йому гучним,
Поблідши як мертвець: «Знай: Яцек я Сопліца».
Це слово вдарило, як нагла блискавиця,
Гервазія. Поблід, тяжку рапіру стис,
І сивий ус йому, наїжившись, навис
Над побілілими, тремтячими устами.
Так рись із темряви зеленими очами
На здобич дивиться, згортається клубком,
Уста облизує кривавим язиком,
Щоб раптом кинутись і здобич ухопити.

«Рубако! Подивись: лице моє відкрите,
Та не в людських тепер — у Божих я руках,
І вже чужий мені земної помсти жах.
Во ім'я Господа, що у вінку терновім
Простив розбійника своїм великим словом,
Мене ти вислухай... а там уже чини,
Що знаєш...»

І почав про випадок страшний
Розповідати він: про Стольника старого
Та про дочку його. Але не раз тривога



Спиняла повісті нерівну течію.
Все пам'ятаючи про Стольника сім'ю,
Гервазій оповідь доповнював згадками —
Що сталося, де й коли, як відбувалось саме, —
Та мовчки. В подиві мовчав і Судія.

«Ти знаєш, Ключнику, як на нещастя, я
Бував у Стольника за гостя дорогого;
Ти знаєш: чи бенкет, чи так зберуться в нього, —
Горешко келиха за мене підійма,
За друга, що ніде милішого нема...

А він же знав тоді...

Тим часом поговорі пішов на всі усюди,
І говорили так мені розумні люди:
«Ей, Яцьку, стережись, бо Стольників поріг
Високий для твоїх, убогий хлопче, ні!
Не будь підчашичу за зятя у магната!»

А я було сміюсь: що там аристократи
І що там дочки їх! Бувало в них і п'ю,
Але посватаю лиш рівню я свою...

Так говорилося, а думалось: закони
Всім шляхтичам дають дорогу до корони!
Із королівною узяв Тенчинський ¹¹ шлюб...

А я — ховатися? Боятись? Та чому б?

Чи до Тенчинського рівнятися нам годі?

Хіба ім'я Сопліц не славиться в народі?

Як легко щастя нам в людини відібрати,
Віддати важко як!.. Одно, одно сказати
Було Горешкові — одно маленьке слово,
І, може, з Євою у приязні й любові
Жили б і досі ми... А може, й він, при ній,
При зяті вдячному... Я знаю — вчинок мій —
Тавро з чола мого не змиється довіку...
Не скаржусь, ні... Несу вину свою велику —
Несу з покорою... Йому простив я зло,
Що тінню чорною на всіх нас налягло...

Він... ах, він добре знав, що діється зі мною...
Чому ж, приймаючи мене в свої покої,

Вином частуючи, ні разу не сказав,
Що марну я собі надію в серце взяв?
Я б, може, відсахнувсь... розсердився б, полаяв,
А там би виїхав і, може б, занехаяв...
Та ні: на хитрощі піднявся він нові:
Немов не міститься йому і в голові,
Щоб я насмілився дочку його посватать...
До того ж, і мене не хтів Горешко втратить:
Любили й слухали мене всі земляки, —
Йому ж на сеймиках не раз було руки
Потрібно вірної чи іншої підмоги...
Немов не бачивши він наміру могого,
Що тільки слово я сказать рішуче мав,
На лови, сеймики розмову повертав
Чи на процес який...

Коли при кубку він... так тяжко споминати...
Коли до мене він звертався: друже, брате,
А думав про свою догідність і користь, —
Така сліпа мене за серце брала злість,
Що був би я не раз підвівся і поїхав,
Що був би шаблю я не раз дістав із піхов...
Та Єва — голуб'я невинне і ясне —
Було мій темний гнів не знати як збагне
І так подивиться, що рушитись несила...
Я, Яцек, що кругом ім'я моє гриміло,
Що славила мене Литовська вся земля,
Що я не Стольника, а навіть короля
За кривду б викликав помірятись шаблями, —
Корився — і мовчав.

Не раз уже його благати я збирався,
Та з зимним поглядом мій погляд зустрічався,
І я у розпачі, у м'уці застигав.
І знов я — до пісень, до ловів, до забав...
Так, навіть жартувать я міг у ті хвилини!..
А все то — гордощі! Бо чи ж клонить коліна
Мені дозволила б страшна моя пиха?

Усюди чутка-бо пішла б тоді лиха,
Що я...

Що юшки чорної піднесено Сопліці!..¹²
Не знавши, що робить, де від журби подіться,
Хотів зібрати я відважних вояків,
Піти на турчина, на москаля хотів...
І от — до Стольника... востаннє повітати...
А нишком думаю, що він такої втрати
Не схоче бачити — поверне знов мене,
І приязнь вірною та щиру спом'яне,
І може...

Хто любив, хто у житті мав друга,
Той знає, що тяжка нам серце крає туга,
Як розлучатися тяжкий настане час.
Тоді готові ми зректися всіх образ
І милосердною скропити їх сльозою...
Та Стольник... Що зробив, що він зробив зо мною!

Нещасна, чуючи, що вже настав кінець,
Що від'їжджаю я, — поблідла ніби мрець,
І похилилася без голосу, без сили...
Я зрозумів тоді, який я був їй милий!
О, в грудях що тоді чинилося моїх!
Хотів Горешкові прослатись я до ніг,
Щоб доню дав мені — чи власною рукою
Убив нещасного... А він почав зі мною
Розмову — і про що ж? Дочки своєї шлюб
Із Каштеляничем... Яка з холодних губ
Образа поповзла холодною змією!..
Ти чуєш, Ключнику, — з людською ж ти душею!..
Немов не трапилось нічого проміж нас,
Почав він радитись у той проклятий час,
Чи Єву, як дитя великого магната,
За Каштелянича не стид йому віддати,
Чи то до пари їй, йому до честі зять,
Чи, може, партії ще кращої чекать?..
І я, Гервазію, все вислухав до краю,

А що сказав на те — не знаю, не згадаю...
А потім, вибігши, я осідлав коня
І, тямую стративши, полинув навмання...»

«Ех, Яцьку, мудру ти знаходиш оборону, —
Та нащо ж ти пристав до царського загону? —
Гервазій вигукнув. — Ну, пан не віддавав
За тебе дівчини... Нехай ти лютував,
Нехай ти навіть міг умкнуть її, украсти, —
Але підступно так, зрадливо так напасти
На пана польського — у змові потайній!»¹³

«Не був у змові я, — ксьондз відповів сумний, —
А викрасти її, узяти, — чом не міг би?
І не один, не два — увесь Добжин поміг би
У цьому вчинкові, та ще застанків п'ять...
Та як я дівчину посмів би наражать —
Слабу і пещену! — на втечу й небезпеку?
Як у дорогу я забрати міг далеку,
Де, може, ждала нас тривога і борня,
Її — малесеньке, тендітне пташеня?..
Одверто мститися, на попіл замок звісти, —
Таж сором був би то для рицарської честі!..
Ах, ти, Гервазію, не можеш і збагнуть,
Як душу гордощі ображені печуть!
Тоді пекельною став думкою я жити:
Жагу помститися у серці затаїти,
Побраться з іншою, а ту — немов забудь...
І потім... з випадку... найти яку-небудь
Причину — і піднять на кривдника тяжкого
Кривавого меча...

І дівчину убогу

Я справді висватав і під вінець повів.
Бог покарав мене: її я не любив,
Тадеуша мого нещасної матусі:
Вона всміхається, а я в душі таюся
З любов'ю давньою, і душить серце злість.
Ні господарство вже, ані веселий гість,
Ніщо було мене не може заспокоїть!

Узявся пити я, шалені жарти коїть,
Гуляти з розпачу — відлюдний, хмурий, злий...
Та ми з дружиною недовго прожили:
Все сохла, плакала... в дочасну домовину
Лягла, нелюблена... і залишила сина,
Жалем повитого, умитого слізьми...

Як довго, Ключнику, блукавши між людьми,
В корчмах, лісах, містах, на чорнім полі крові,
Не міг забути я нещасної любові!

Та навіть і тепер... поранений... старий...
В чернечій одязі... покутую страшний
Гріх невідпущений... а говорю — про неї!
Що ж... може, мукою невтішною своєю
Гіркою права я на це і заслужив!..

Як по заручинах минуло кілька днів,
Рознеслись потайні чутки серед сусідів,
Що Стольник силоміць за Воеводу видав
Свою дочку... Що є у неї другий хтось
На мислі... що її примусить довелось
Узяти персника, дати руку молодому...
А він, Горешко, він на бенкеті гучному
Гостей приймаючи, сміявся, жартував...
Одного лиш мене уже не частував,
Як непотрібного... П'яниця, ледащиця,
Не міг я в сеймиках, як перше, пригодиться:
Я був погорджений, забутий од усіх...

І навіть піднято було мене на сміх.
Мене, що Радзівіл, як друга, звав: коханку ¹⁴,
Мене, що від'їздив, бувало, із застянку
Із пишним почетом, неначе пишний князь!..
Мене, що шаблею, бувало, тільки брязь, —
І тисяча шабель заблісне вколо мене!
О гордощі!.. Чуття несите і шалене!»

Урвав, стомившись... а Ключник: «Божий суд
І сила Божеська... Невже *ти*, Яцьку, тут, —
Невже це ти — слабий, під каптуром чернечим?
А згадую тебе ставним, широкоплечим,

Рум'яним шляхтичем, привідцею в гульні,
Що очі засліпив красуні не одній!
Це ти... і я тебе не міг тоді пізнати
По тому пострілі!.. Бо ж так, як ти, стріляти
Ніхто за тих часів не міг по всій Литві, —
А з палашем тебе лише один Матвій
Зустріть наважився б... Ти, що було шляхтянки
Співають: трусяться фільварки і застянки,
Як Яцек вузлика на вусі зав'язав...
Ех, вузлик той життя в Горешка відібрав,
У пана Стольника!.. Це ти, це ти, Вусалю,
Ченцем і жебраком!.. Проте... не час для жалю,
Бо заприсягся я твоєю кров'ю змиць
Кров пана Стольника...»

«І от... почав ходить, —
Провадив далі ксьондз, — до замка я дивиться,
Як ворог там лихий гуляє, веселиться...
Що з того, що мене убив він і дочку?
(Недугу їй Господь послав тоді тяжку) —
Щодня у Стольника бенкети та музика,
І повен двір гостей, і сміх, і пиятика!
А я — ображений, зневажений, як пес...
О, чом на нього грім не вдарить із небес?
Чому не упадуть йому високі стіни
На лису голову?..

Як запалá в людини
Жага помститися, — із пекла сатана
Їй зброю викує і спопелить до дна
Усе, в що вірила і за святе що мала...

Солдатів доля зла у день лихий послала,
Як біля замка я метався, ніби звір,
У груди ранений...

Ти, Ключнику, не вір,
Що я у змові був, що вбити йшов свідомо ¹⁵...

Але ж — які думки з'явилися при тому
Видовищі... яке обурення страшне!
«Га, — думав, — Стольнику! Так кара не мине

Дворища клятого! —

І раптом: — Рятувати!

Мерщій помогу їй, моїй голубці, дати...¹⁶

І навіть... Стольнику...»

Не марнували куль ви, Ключнику, своїх,
А ті... Аж брала злість, дивившись на них!
Нікчемні вояки... немов снопи, валились...¹⁷

І знов лихі чуття у серці заройлись:

«Щастить Горешкові! І слава, й сила, й власть —

І навіть ця тепер мине його напасть!»

Я хтів од'їхати... Зайнявся саме ранок,

І от, озброєний, виходить він на ганок:

На персах діамант горить, немов огонь,

І сутим золотом вилискується бронь...

Здалось — пізнав мене... У гордості безкрайї

Обличчя з насміхом до мене повертає...

Здалося...

Карабін в солдата я вхопив¹⁸ —

Підвів — не мірявся...

О, хто тебе зробив,

Хто вигдав тебе, огниста, клята зброе?

Як візьме хто меча у чесному двобої,

Ще може відійти, обмислити, спинить,

Удар свій одвести. А тут — єдина мить,

Єдина іскорка...

А я — чи ж я втікав, як ти схопив мушкета?

Чому ж, Гервазію, чому не вбив мене ти,

Коли, мов скований, я в розпачі застиг?

Чому не вкоротив тоді ти днів моїх?

Лишив — каратися...»

І голос обірвався.

А Ключник: «Добре я попасти намагався,

Бо скільки ж вистріл твій приніс на землю зла!

Але коли тепер заледве не лягла

Од стрілу москалів горешківська дитина

(Хоча й не по мечу — жіночого коліна) —

Ти, ти її заквив і рану ти прийняв

За нас обох...

Так що ж, — як ти і справді став
Слугою Господа, я на чернечі шати
Свогого Ножика не зважаюся підняти!..
Прощай же! На землі вже не змагаться нам,
Гріхи ж твої й мої розсудять, певне, там!»

Тут Яцек, криючи свою болючу муку,
Простяг до Ключника бліду, тремтячу руку.
«Не можу, — прошептав Гервазій, — бо на ній
Тяжкою плямою гріх необмитий твій.
Коли б ще ти її, нещасний, закривавив
Pro bono publico! Ні! Помстою знеславив».

Тяжкою блідістю покрилися уста
У Яцька. Він Суддю стривожено пита,
Чи скоро привезуть плебана.

«Цеї ночі

Умру я, Ключнику, — він ледве чуть шепоче, —
Зостанься... не відходь... дослухай до кінця...»

Суддя аж кинувся: «Мій брате! Рана ця
Маленька... Смерті ж бо ця рана не віщує...
В аптеці в мене є... По лікаря пошлю я...
Пошлю по лікаря... Це все мине... пройде...»
А ксьондз, лице своє підводячи бліде:
«Ні, любий брате, ні! Тут рана ще з-під Єни...
Тепер одкрилася... Це, брате мій, гангрена, —
На ранах знаюся. Поглянь-но: чорна кров... —
І до Гервазія він повернувся знов: —
Я тяжко винен. Так. Але дарма громада
На мене кинула ганебне слово — зрада!
Ох, гордість вражена могла звести з ума!

Наймення зрадника, отруйне, мов чума,
Вогнем пекло мене, було за мною всюди...
Скрізь одверталися й пани, і прості люди,
Мене побачивши... Несміливий тікав,
Сміявсь у вічі той, хто більшу мужність мав...

«Ти зрадник! Зрадник ти!» — гонилося за мною
І відбивалося в ушах моїх луною...
Ніде, ніде не міг спокою я знайти!..
Від болю власного людині не втекти!
Та зрадником не був для рідного я краю...
Стривай, Гервасію! Я добре пам'ятаю,
Що влада царська нас в прибічники тягла ¹⁹,
Що нам землі вона найкращої дала
В добрі горешківським. Я знаю, що Сопліцам
Багатство принесла б велике Тарговиця,
Коли б сумління я у серці заглушив ¹¹...
Ні! Зрікся я всього! На чужині волів
Страждати, мучитись, шукаючи покути...

Господь таки мені поміг в пригоді бути
Сім'ї Горешковій: як Єву в заслання
Сибірське послано з її нелюбим мужем,
Вона була дитям заляканим, недужим —
І вмерла, бідна, там, серед чужих снігів,
Байдужий хтось її байдуже схоронив,
Але ж лишилася її маленька Зося...
О, як же б їй страждать на світі довелось,
Коли б сирітку я пригріти не сказав!
Пригрілась, виросла... А я пиху скарав
Неситу та гірку: каптур надів чернечий,
Назвався Робаком... Ім'я було до речі,
Бо ніби той робак у поросі земнім,
Я жив, ховаючись...

У бої не одним

Ніс для вітчизни я життя своє... Та годі
Про те розказувать: не слави у народі, —
Народу щастя я хотів усе життя!
І мило у сумну годину каяття —
Не вчинки голосні пригадувати, брате,
А ті, що від усіх доводилось ховати,
Щоб краю рідному потайно допомгти...
Розносив вісті я, передавав листи,
Накази бойові та войовничі плани.

Не раз, не два за те приймав я люті рани,
Зазнав шпіцрутенів ²⁰ від царських вояків
І землю тачкою у Пруссії возив —
Був навіть на шляху страшному до Сибіру!..
Нарешті, давній гріх покутуючи щиро,
На ложі чесному, у батьківськiм дому
Вмираю...

Може, гріх є певний у тому,
Що я дочасно тут підняв хотів повстання.
Та думка, що народ до волі, до єднання
Сопліци виведуть, — хіба ж такий це гріх?
Так... Помста, Ключнику, прийшла із рук твоїх:
То ж ти мечем розтяв, що я скував так хитро,
Як попід, розметав думки мої по вітру!
Ти вбив дитя моє у батька на очах, —
І я простив тобі...»

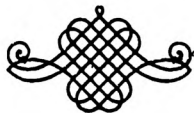
«Господь на небесах
Усіх судитиме, — Гервазій тихо мовив, —
А як він смерть тобі сьогодні уготовив,
То не мені тебе тривожить і смутить!
Скажу лише одно: це, може, й звеселить
Тебе, нещасного... Я досі з тим ховався...
Як Стольник кровію в конанні обтирався,
А я помститися на шаблі заприсяг, —
До брами руку він знесилену простяг
І нею знак хреста зробив тобі навздогін...
Вже говорить не міг... Вже чувся тільки стогін...
Я зрозумів: тебе простив він до кінця...
У мене в пам'яті була хвилина ця,
Але про неї я не говорив нікому,
Жадний помститися...»

Тим часом од втоми
Недужий ніби сном тривожним задрімав,
І тиші мертвої зловісний час настав.
Аж раптом із листом вбігають до кімнати —
Для Яцька. Він Судді листа велить читати
І мовчки слухає.

Була то новина,

Що оголошена вже Кесарем війна ²¹,
Що генеральний сейм ²² збирається в Варшаві,
І що, на давньому спираючися праві,
До Польщі приєднать ухвалено Литву.
«Я вірив, що таки до цього доживу, —
Шепнув поранений, — тепер умру в спокої!»
Дзвінок на ті слова почувся за стіною:
Прибув закликаний до сповіді плебан...

Досвітнє золото прорізало туман,
І переливчасте проміння затремтіло,
Чоло недужого освітлюючи біле, —
І тихо він заснув навіки, мов святий
У діамантовій короні дорогій.





РІК 1812-й

Весняні віщування ¹. — Прихід військ. — Служба Божя. — Урядова реабілітація покійного Яцька Соплиці. — З розмови Гервасія та Протазія можна догадатись про близький кінець процесу. — Залицяння улана до дівчини. — Розв'язується суперечка про Куцого й Сокола. — Гості починають бенкетувати. — Вождем представляють пари наречених.

О вікопомний рік! І досі в нашім краї
Наш селянин тебе врожайним називає,
Воєнним зве жовнір. Про тебе гомоніть
Старі збираються, про тебе спів бринить,
Ти ознаймований прийшов небесним чудом,
Глуха про тебе вість котилась поміж людом,
Передчуття будив ти радісні й сумні!

Коли застояну, змарнілу навесні
Худобу пастухи вигонили на поле,
Вона, як ще того не бачено ніколи,
Що мала па́стися, — качалась і ревла ¹¹:
Тривога в реві тім чудна якась була.

Селяни, ідучи на оранку з плугами,
Не відкликалися безжурними піснями,
Весну вітаючи, буяння і тепло.
Ні: кожен, зморщивши задумане чоло,
На захід поглядав, немовби звідти мали
Явитись чудеса, прийти щось небувале.

І поміж птицями багато дивних див:
Дочасно чорногуз на сѳсну прилетів,
Де вже не рік, не два гніздо його чорніло, —
І крила розіп'яв, неначе прапор білий*;
Дочасно ластівок згромаджені полки
Летять над водами, рухливі та легкі,
І кубла зліплюють з берегової глини;
Чутно, як у гаю надвечір валюш¹ лине,
Гусині гомонять у небі табуни
І журавлів ключі з ясної вишини
Дзвенять, кружляючи повільно над болотом.
Усі дивуються: чому так рано? Щѳ там
Із краю теплого мандрівних птиць жене?

Аж інших чути птиць ячання голосне.
Мов сивок та шпаків летять веселі зграї,
Султанів та знамен барвисте море грає,
По взгїр'ях котиться, мигтить удалині.
Кіннота! Дивна бронь, убори все чудні!
Полк їде за полком, гармати поміж ними
Шумують талими снігами весняними;
Шапки чорніють ген, полискують штики, —
Ідуть, як мурашня, піхотні вояки,
На північ держать путь, подібні птаству тѳму,
Щѳ, вирій^{III} кинувши, вертається додому,
Інстинктом гонене якимось неясним.
Гармати, коні, люд в озброєнні тяжкім,
У строях військових, — усе пливе рікою,
Гуде й шумить удень і пізньою порою,
Земля дрижить — і грім лунає із-за гір.

Війна прийшла, війна! У віковичний бір,
Де бульботав глухар і вив неситий звїр,
Од неї відгуки зненацька налетїли.
Мисливець, у гаях та в пущах посивїлий,
Щѳ досі знав лише ведмедячі слїди,

* Поетична вільність: насправді бусол, маючи білий тулуб і шию, крила має чорні. — М. Р.

Орлині поклики, шум дерева й води,
Уперше слухає далекий грім гармати;
Серед поляни зубр спинився волохатий,
Чудне видовище уздрівши в гущині:
Граната іскри там сипнула огняні,
З ревінням лопнувши. Він пелехату гриву
Наїжив з остраху і вперше полохливо
Утік, не знаючи, від чого утіка;
Он куля свиснула і вдарила, дзвінка,
У давнє дерево, поросле мохом сивим, —
І стогне дерево, таємним повне гнівом.

Де битва? Квапляться завзяті юнаки,
Шаблі готуючи, мушкети, тесаки...
За ними, ревними умившись сльозами:
«З Наполеоном Бог — Наполеон із нами», —
Шепочуть сестри їх, брати і матері.

О весно! Хто тебе зустрів об тій порі,
У краї нашому, — довіку не забуде!
Якою радістю тоді раділи люди,
Якими хвилями пишалися лани
У вікопомний рік врожаю і війни!
О дивне марево! Народжений в неволі,
В неволі виріс я, — і другої ніколи
Такої пишної не зустрічав весни!..

Якраз сопліцівські прорізавши лани,
Стелився давній шлях ² з-за Німану ясного.
Усюди несучи тріумфи й перемогу,
Король Вестфалії ішов ним, Єронім ³.
Князь Юзеф ⁴, що ділив воєнну славу з ним,
Литву еднаючи звитяжно до Корони,
До краю рідного вів рідні легіони.
Три дні для спочиву король дає військам,
Хоч ті й шепочуться: «Не спочивати б нам,
Зібрати сили всі і ворога розбити!» ⁵
Та слово сказано — і мусять відпочити,
Розташувавшись по селах та містах.

Тож і соплівський прийняв під себе дах
Привідців славних: прибув сюди Грабовський,
Домбровський-генерал, Князевич, Малаховський,
Гедройц...⁶ Увечері натомлені прийшли
І спати, хто де міг, у домі полягли
Та в замку давньому, розставивши сторожу.
Упала темна ніч, і чорну огорожу
Вогні освітлюють обозні. Тишина
Навколо. Часом крик її перетина —
Пароль умовлений чи поклик вартового.
Заснули гості, спить господар, лиш одного
Старого Войського дрімота не змогла,
Бо таємничі він розпочина діла,
Щоб ними дім Сопліц на вічні вславить віки.

Узавтра буде день урочий і великий —
Трьох пар заручини і учта для вождів.
Отож заликано сусідніх кухарів
Обід нечуваний на завтра зготувати.
Чотири прибуло, аж надбігає й п'ятий,
А за отамана сам Войський серед них.
У білім квартусі, сам білий, наче сніг,
Рукава закачав, на носа окуляри
Надів, хлопушкою помахує в руці,
Щоб мухи одганять на м'ясі чи муці,
Рукою ж другою він дістає з полиці
Ту книгу, де усі кухарські таємниці
Докладно списано. Колись по книзі цій ⁷,
Що назву Кухаря Довершеного їй
Дотепно надано ^{IV}, — вечерю зготували,
Що папа сам Урбан і всі з ним кардинали ^V
Для Осолінського ⁸ добрати не могли
За ласощі тонкі належної хвали.
Пізніше, короля приймавши Станіслава,
Коханку Радзівілл зажив гучної слави,
За цею книгою наготувавши страв.

Тож Войський, що лише у книзі прочитав,
Накаже кухарям, і кухарі моторні

Умить виконують. Як бісенята чорні,
Плигають кухтики в шаленій метушні,
Запаси зносячи...

Там пряхать на вогні
Шинки кабанячі, кавалки оленини,
А там по вітру пух розноситься пташиний
Густою хмарою: щипають глухарів,
Курей... Але, на жаль, Добжинський Сак призвів
Курник сопліцівський до бідності на кури:
І досі мало їх од часу, як похмурий
Їх месник вирізав... Але чого зате
Не смажить полум'я багряно-золоте,
З наказу Войськового олією полите
(Йому хотілося якшвидше розпалити):
Сказав би — тут Литва з дарами усіма,
Що тільки молока пташиного нема!

Вже день Пречистої займався весняної⁹.
Проміння блиснуло рожевою стрілою
І перекреслило нічну похмуру тіль...
Як море, світиться, синіє височінь,
І зорі, гаснучи, блищать, немов пердини,
Крізь воду. В самоті прозора хмарка плине,
Мов ангел, що несе у селища святі
Молитви стомлених, в нехитрій простоті,
У передранішній, у благовісній тиші, —
І крила розпустив, за білий сніг біліші.

Останні жемчуги погасли в глибині,
І сходу пишного розсипались огні,
Блакить рум'ян्याчи, немов дівочі щоки.
Між ними — сонячне висвічується око,
Пливе по обрїю могутне, осяйне
І в барвах міниться: то як сапфір ясне,
Червоне, як рубін, немов топаз, жовтаве.
Аж — ніби діамант у золотій оправі —
Над землю виплило і звеселило даль,
Переливаючись промінням, мов кришталь.

Багато збіглося народу до каплиці
На диво дивнее: адже сюди молитесь
Прийдуть увінчані, оспівані вожді,
Що зброї вірної не клали і тоді,
Коли тяжка журба на всю лягла країну!
Ще не один отець замріяному сину
Оповідатиме про славні їх діла,
А слава, що навкруг імен їх наросла,
До подвигів нових скликатиме героїв!

Вояцтво сходиться. Ніхто б не заспокоїв
Селян, охоплених величним почуттям,
Що, радісний привіт приносячи гостям,
Зачудувалися незмушено та щиро
Тому, що на бійцях невидані мундири,
Що зброя їх горить на сонці золота,
А не цураються серця їх і уста
Народу рідного та неньчиної мови.

Відправа почалась. Неначе лан шовковий,
Біляві голови хвилюються кругом.
Дівоча серед них, прикрашена вінком
Чи яснобарвними квітками перевита —
Волошка в літній день серед густого жита...
От — ніби вітерець по колосках пройшов —
Усі склоняються під звуки молитов
Та срібного дзвінка ясне переливання.

В дар Божій Матері зілля та квіти ранні
Сніпками зв'язано і звито у вінки —
І ніжний запах їх, як фіміам легкий,
Струмує хвилями в небесні високості.

По службі погляди усі звернули гості
На Підкоморія (він за маршалка став
Конфедератського ^{VI}, як оборонець прав,
Що принесли в Литву повстанські легіони).
У щирім золоті жупан єдвабний тоне,
Блищить, немов зоря, на кунтуші алмаз,

Жаріе барвами коштовний литий пас,
І шабля світиться при боці старожитна;
Чаплиних білих пер пучок на шапці квітне. —
За кожне не один заплачено дукат
(Так одягаються лиш для великих свят!).
«Брати! — промовив він. — Ви чули і читали,
Що любу волю нам дають універсали,
До сейму вального ¹⁰ звелівши обирать
Достойних, що ніхто не зможе закувать
Народу польського; що меч Наполеона
Литву приєднує до братньої Корони...
Та мову не про те я з вами поведу.

Усі ви знаєте, яку страшну біду
Сопліца Яцек тут за молодості скоїв;
Тепер Господь його навіки упокоїв,
І маю дещо вам про нього розказать,
Неслави давньої змиваючи печать.
Коли гріхи його ми знаємо, братове, —
Згадаймо й подвиги великої любові!
Не вмер у Римі він — прийняв чернечий стан,
Назвався Робаком, і скільки мук та ран
Зазнав, слугуючи вітчизні без заплати!

Під Гогенлінденом ^{VII}, як військо відступати
Уже намислило, — у бойовім огні
Листи Князевича проніс він потайні,
Що допомогу той пришле належну вранці;
Коли в Іспанії ворожі взято шанці,
При Козетульському ¹¹ прийняв він рани дві...
На небезпечності не важив бойові,
А слави не шукав, лише добра народу.
Ходив по всіх краях, віщаючи свободу,
Людей гуртуючи, підносячи серця.
Нарешті скорбного діждався він кінця
Тут, у Сопліцівці, готуючи повстання.
Про подвиги його, про чесне слугування
Дійшли до кесаря великого чутки,
І він, щоб за вірець нам приклад був такий,

Хреста почесного свого легіона
Послать йому звелів. Цей дар Наполеона
Прийшов запізнено.

Оповідіаю всіх

Своєю властю я, що змито давній гріх
В роду сопліцівськїм. А хто на те не зважить,
То нам артикули в статуті ясно скажуть,
Якою карою непослух покарать:
Нїхто не сміє-бо неславою вкривать
Ім'я, що славою навіки оповите.
Про все те Возний вам повинен ознаймити,
А що порівняно і шляхту, і селян ¹²,
Хай кожний добре цей запам'ятає стан!
Що ж до великої від кесаря відзнаки,
То з нашим вироком погодиться усякий:
Як за життя його вона не прибула, —
Нехай нагадує святі його діла
По смерті, сяючи зорею патріотам.
Її ми зложимо, як чесній діві votum ¹³,
В каплиці. Перед тим лежить нехай три дні
У Яцька чесного на рицарській труні...»
Та й видобув хреста і показав народу, —
А сонце, повагом спливаючи зо сходу,
Промінням радісним освітлило хреста,
Де грала зіркою корона золота,
Останній честі знак, пошани знак останній.

Тим часом, на обід запрошуючи ранній,
Суддя вклоняється усім, що прибули:
Селян і шляхтичів однаково столи
У гостелюбному його чекають домі.

Там наші два діди спіткалися знайомі,
Щоб побалакати на призьбі, при меду.
Сидять, кружають мед — і дивляться: в саду,
Де цвітом маківки розсипались багряним,
Хороша дівчина із молодим уланом.
Він — ніби соняшник блискучий, а вона
В зеленім одязі, як рута запашна,

І погляди її — немов фіалка в лісі.
Щоб їм не заважать, умисне розійшлися
Панни поміж дерев, шукаючи квіток.
Все теє бачивши, всміхається дідок
Один до одного. «Так, Протазэньку, так-то!»
«Так, Гервазэньку мій!

Зійшли нінащо акти
Судові: злагода настала по війні.
Вся справа дивною здається і мені,
Та маю приклади... — Тут видобув тавлинку —
Обидва нюхають. — Адже колись за жінку
З сім'ї ворожої Мацкевич доню взяв
І тим процесові належний край поклав.
Квілецькі з Турнами багато літ судились,
Аж поки діти їх вкінці не поженились.
Пац із Путраментом, з Борзобагатим ¹⁴ Зан...
Та скільки тих сварок було серед краян, —
Аж от дочка зросла, небога чи сестра там,
І ворог ворога зве родичем і братом!
А як подумати — із Польщею Литва
Не рік змагалася, Гервазію, не два,
До дня, як руки їм Ядвіга ¹⁵ поєднала.
З усіх тих прикладів, як возний трибунала,
Роблю я висновок: коли на виданні
В родині дівчина, процеси не страшні.
А як в одній сім'ї або поміж ксьондзами
Змагання виникне, — протягнеться роками,
А то й століттями: тут шлюбів не быть!
Ляхи з русинами чому так зле живуть?
Бо предки, Лех і Рус, доводились братами;
А Римші довго як судилися з отцями
Домініканами? ¹⁶ Чого там не було!..
Нарешті до кінця змагання їх дійшло,
І гору взяв таки домініканин Димша...
То й вийшло, що пан Бог сильніший, ніж пан Римша.
Скажу до прикладу, що краще попивать
Медок у злагоді, як Ножиком рубать».
І меду вихилив він за здоров'я друга

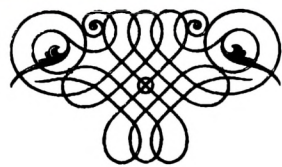
Півгарця.

«Таки-так! Було, за серце туга
Бере, голубчику, — Гервазій підхопив, —
Коли подумаєш, що скільки ж то братів
Лягло у боротьбі Корони із Литвою!
Це так, як часом муж посвариться з жоною:
Бог зводить — сварить чорт, Бог каже — помирись,
А чорт — побий...»

Тепер, Протазію, дивись:
Ізнов заглянули у рідні пущі наші
Військами дружніми брати-короніаші ¹⁷.
Шкода, що Стольника між нами вже нема,
А як би тішився! Ех, Яцьку!.. Та дарма,
Дарма пригадувать: як славні дні вернулись ¹⁸,
То все загладилося, минулося, забулось!»

«А дивно — я кажу про Зосю, що її
Тадеуш, з дозволу ласкавого Судді,
За себе сватає...» — заговорив Протазій,
Та швидко перебив слова його Гервазій:
«Про панну Со́фію, не Зосю. Не малá
Вона вже дівчинка. Хоч без сім'ї зросла,
Та внучка Стольника, горешківської крові!»
«Про панну Со́фію, як треба так до мови.
Отож історію про неї розкажу...
Рік тому, як тепер, на призьбі я сиджу,
А челядь бавиться.

Враз бачимо — з-під даху
Два впало горобці, немов грудки з розмаху,
Та й покотилися, розтріпані та злі,
Аж пір'я сиплеться навколо по землі.
Один старіший був, від того і чорніший,
А другий молодий, бо барвами світліший,
Ну, слуги жартомá: Сопліца — молодий,
А то Горешко, мов... Та, дивлячись на бій,
Ще й підбадьорюють: «Ану, візьмись, Сопліцо!
А всип магнатові!.. — Сміються: — А куди це,
Горешку? Утікать? Ану, Сопліцо, втни,



Дай боягузові!..»

І так уже вони

Роз'єрепенились, що й розігнати годі!..
Та Зося, що при цій лучилася пригоді,
Своею ручкою накрила розбишак.
Баби ж одна одній: ну, це вже певний знак,
Що Зося дві сім'ї з'єднає і помирить...
І як же розуму нам бабському не вірить?
Щоправда, думали тоді про Графа ми,
Не про Тадеуша...»

«Бувають між людьми, —

Гервазій підхопив, — великі таємниці.
Ти знаєш, як колись усі мені Сопліци
У серце в'їлися! Тадеуша, проте,
Любив я ще малим. Воно собі росте,
А я милуюся було з його одваги:
Чи хлопців битися збираються ватаги,
Він верховодою та й силпе їм усім,
Чи вирвать омелу на дереві стрімкім,
Чи видерти кубло вороняче високо
На сосні, — все утне, до всього має око
І хист. А я йому охоти піддаю
І в серці глибоко думки свої таю:
Сопліца, а проте вдалося на останнє!

Чи знав я, що візьме мою вельможну пані
До шлюбу чесного те саме хлопчєня?
Чи знав, що доживу я до такого дня,
Коли з покiрністю служитиму Сопліци?»
Та й змовкли.

Пінний мед жовтіє, як живиця
В високих кухликах. «Так, Протазєньку, так...»
«Так, так, Гервазію...» І випили на знак
Любові й приязні.

Рукав зненацька білий
З'явився у вікні. Старі якраз сиділи
Перед пекарнею; їм Войський подає

Бісквітів і слівце доточує своє:
«Візьміть бісквітиків та закусіть, братове,
А я до вашої цікавої розмови
Одну історію бажаю ще додати.
Колись із Рейтаном приїхав полювать
До Налібоччини Денасов, князь німецький,
Обидва зважились на вчинок молодецький.
Та смертю певною б один із них поліг,
Коли б я вчасно їм у горі не поміг.
У Налібоцьку ми заїхали діброву...»
Та кухар перебив йому докладну мову,
Про щось питаючи.

Пан Войський одійшов,
А друзі дивляться, всміхаючися, знов
На любу дівчину та гожого улана.
Рукою лівою (була на правій рана)
Долоню ніжну він у дівчини стиска
І каже: «Серденько! Тепер якраз така
Хвилина, щоб тебе об дечім розпитати:
Не хочу персника з тобою я міняти,
Поки не знатиму, чи справді щиро ти
Зо мною під вінець наважилась іти.
Чи ти не з примусу це робиш, не з намови?
Я примусового не хочу чути слова
Із уст, що над усе на світі їх люблю,
Тому, не боячись ні туги, ні жалю,
Відрікся б щастя я ім'ям твого щастя!
Не треба слухати тут нічєї власті,
А серця, Зосенько. Удвох прожити вік —
Не поле перейти. А те, що там торік
Ти обіцяла — що ж...

То, може, помилково...
Готовий я тобі твоє вернути слово,
Відкласти, почекать: на все ладен піти,
Аби не скаржилась і не журилась ти...
Мені наказано тут жити, поки рана
Моя загоїться... Скажи ж мені, кохана,
Скажи не криючись і сумніви розвій».

Вона поглянула несміливо з-під вій
І мовила: «Тоді... тоді я лиш хотіла
Буть послухняною, бо старші говорили,
Що маю панові я за дружину стать... —
Та й зашарілася — і почала уп'ять: —
Я завжди вечір той пригадую бурливий,
Як татко ваш помер... Тоді ж ото мені ви
Припали до душі: ви мали жаль до нас,
І тиху я сльозу помітила в той час,
Як ви прощалися... Побачила, як щиро
Мене кохаєте, і ця щаслива віра
Сил додала мені. Коли я по ночах
За вас молилася, то все в моїх очах
Обличчя, скроплене ласкавою сльозою,
Стояло як живе. А як мене з собою
Підкоморина жить до Вільна узяла, —
Я, розважаючись, забути не могла
Кімнати тихої, де вперше ми зустрілись.
Немов озимина, що снігом застелилась,
Щоб знов зазеленить під сонцем, навесні,
Жили ті спогади, і вірилось мені,
Що знову стрінемось — і знову в тій світлиці...
Коли у Вільні я почну було журиться, —
Усі: закохана! Ну що ж... Як справді час
Любити, — то люблю, напевне, тільки вас...»

Тадеуш радісно те вислухав признання,
Де так по-простому відкрилося кохання —
І йдуть удвох вони в кімнату, де колись
Його дитячі дні щасливо почались
(Тепер для дам вона була затишним сховом).

Там Реєнт, одягом пишаючись чудовим,
Для нареченої своєї хусточки,
Парфумів слоїки, помаду, порошки,
Із ніг збиваючись, шукає без угаву.
А молода на те всміхається лукаво
І, знай, до дзеркала — звичайно, молода —
Очима пильними уважно загляда.

Тим часом рій дівчат, прислужниць покойових,
В'ють ніжне плетиво із кучерів шовкових
Та сукні білої вирівнюють краї.

Зненацька Реєнта, що пильно за свої
Узявсь повинності, покликано знадвору.
Велика метушня зчинилась на ту пору,
Бо зайця вбачено, що на грядках заліг
(Мабуть, пожирувать він із лози прибіг
Та між капустою і залишився спати).
Асесор вискочив без шапки із кімнати
І тягне Сокола свого на ремінці,
А Реєнт, нагая тримаючи в руці,
Провадить Куцого... Пан Войський їх поставив
(Бо він за старшого у цьому ділі правив), —
А сам з хлопушкою пурнув у бур'яни,
Щоб зайця вигнати. Зчиняє крик страшний,
Свистить, вигукує і плеще у долоні.
Мисливці, з запалу то білі, то червоні,
Собак тримаючи, аж прилягли в траві, —
Хорти ж, як дві стріли на пружній тетиві,
З тремтінням витяглись і ждуть нетерпеливо.
«Лови!» — і кинулось тікати між кропиви
Звіря налякане. Та вмить його хорти
Схопили з двох боків і почали трясти.
Звірятко зойкнуло, немов дитя сповите,
І змовкло. Глянули круг себе гордовито
Асесор з Реєнтом, погладили хортів, —
І лапи заячі пан Войський розділив
Поміж собаками, такий-бо давній звичай.
«Тепер, — промовив він, — один одньому в вічі
Погляньте: день настав до миру вам дійти,
Бо слави рівної тут осягли хорти
І рівну вам хвалу воздати ми повинні.
Змагання скінчено, і повертаю нині,
Що, сперечаючись, ви ставили в заклад.
Хай буде завжди мир і приятельський лад:
Палаца гідний Пац і гідний Паца палац!»¹⁹
(І, так промовивши, підняв угору палець).

Мисливці радісно всміхнулися йому,
І каже Реєнт: «Я закладу не візьму,
Бо рицарська того не дозволяє слава.
Коня зо збурую давав я у заставу
І персня Судії в *сальріум* зложив...
Пан Войський не візьме того собі у гнів,
Як персня я йому уклінно презентую.
А щодо давньої, цяцькованої збруї
(Коня під верх мого, як знаєте, взяли
Улани), — я скажу, що гідне похвали
Сідло найвищої, хоч би і королеві!
Гнuzдечку камінці скрашають недешеві!
Один до одного, а що вже за ясні!
Чепрак — та хто його побачить на коні
Здалека, — той ціни, ціни йому не зложить!
Зелений, грає він, немов густа сіножать
Весною... Хто б тепер найшов такий єдваб
І вишить так його чия рука могла б?
Як сядеш у сідло — колиска, слово честі! —
Тут Реєнт, що любив, як нам відомо, жести,
Удав, що на коня гарячого сіда. —
Учвал як пустишся — мов золото спада
Навколо: золотом і потебеньки шиті,
І дорогий чепрак ²⁰. А пишні самоцвіти
Горять і світяться, що краплі вогняні... —
Тут закивався він, мов справді на коні. —
...Як срібне полум'я, хвилюються стремена!..
Од діда збурую ця лишилася у мене,
В баші турецького захоплена в бою...
Тобі, Асесоре, її я віддаю!»

Асесор же на те: «Поставив я, панове,
Сангушка славного дарунок пам'ятковий —
Коштовний, давній смич в оздобах дорогих
І два нашійники, що не знайти таких!
Хотів я дітям їх на пам'ять залишити —
Що ж! Хоч жёнюсь тепер, і, певне, будуть діти, —
Ти, Реєнте, мій дар із ласкою приймай

На знак, що згодою скінчили зваду ми,
Що дружба поміж нас незламна вік цвістиме...»

Так, обмінявшись дарунками своїми,
Мов і не знаючи ні сварки, ані зла,
Асесор з Реєнтом веселі до стола
Пішли обіднього у злагоді й любові...

Щоправда, кухтики пізніше у розмові
Клялись, божилися, що нишком зайченя
Пан Войський виховав і саме того дня
Пустив його в садок, щоб, легку здобич давши,
Завзятців погодить і помирить назавше.
Та Войський ці чутки назвав брехнею сам,
То й не повірено образливим чуткам
І не вдалося знов мисливців посварити.

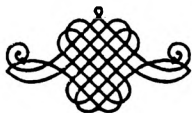
Тим часом сходяться за довгий стіл накритий
Всі гості, гудучи, як в уликах рої.
Ввійшли, спинилися, чекають Судії.
У воєводському мундирі він виходить
І Зося молоду з Тадеушем приводить.
Уклін начальникам Тадеуш віддає,
А Зося, в убрання одягнена свое
Литовське, жито, мов напровесні, зелене, —
Низенький реверанс: наука Телімени
Здалася дівчині... На голові вінок
Б'є переливами веселчастих квіток,
І срібний серп тонкий сіяє між квітками.
Іде — і ніжними дівочими руками
У запашні пучки пов'язані зілля,
Вся зашарівшися, на гості розділя,
А гості дякують і їй цілують руку.

Князевич, що терпів багато літ розлуку
Із краєм батьківським, її поцілував,
Як доню, у чоло, на руки ніжно взяв,
Поставив на столі і вигукнув: «Дивіться!»
Якою ж радістю вождів засяли лица,

Що знову перед них, у рідній стороні
Хороша дівчина у ріднім убранні!
То ж їхня молодість, колишні сни і весни,
Кохання, що пройшло і знову не воскресне,
Світанку давнього проміння золоте!
А Зося глянути не сміє на гостей,
Полуменіючи, як маківка в городі,
І тим ще краща їм...

Догадуватись годі,
Чи раду дівчині дотепну хтось подав,
Чи, може, їй інстинкт жіночий підказав
Не модне убрання вдягти, а народове,
Що й Теліменині не допомгли намови.
Спіднички довгої обвився білий сніг
Легкими хвилями кругом дівочиx ніг,
А сукня — рутою зеленою здається,
І шлярки навкруги рожева смуга в'ється;
Керсетка вишита оповиває стан
І перса молоді взяла у ніжний бран;
Де золото кучерів у кільця в'ється пишні, —
Сережки: з камінців достояної вишні
Колись їх поробив на спогад і на знак
Синок Хрестителів, отой нещасний Сак,
Що кури мстивою познищував рукою:
То ж серце, вражене любовною стрілою,
Сережки кожної оздобою було;
Сорочки рукавець, як чайчине крило,
У сяйві сонячнім прозорчасто біліє,
І два разки горять круг молодої шії
Бурштину світлого, мов краплі медові;
Нарешті, з-між квіток блищить на голові
Кривий, срібlistий серп, за звичаєм селянок.
Рум'яна, радісна, немов погожий ранок,
Приймала похвали несміло від гостей
Вродлива дівчина... Всміхнувшись на те,
Портфеля добува один із офіцерів
І, покопавшись між в'язкою паперів,
Узявся малювать прекрасну молоду.

Суддя, приглянутись не встигши до ладу,
Одразу з тих прикмет пізнав свого сусіду,
Давніше ворога, — хоча чимало сліду
Лишило військове на Графові життя.
«От, Графе, — мовив він, — діждались вороття
Додому! Радісно та широко вас вітаю
І тішусь, що в боях, серед чужого краю,
Проте, ви й олівців не кинули своїх...»
Втім, двері рипнули, і появився в них
Асесор, царського раніш слуга закону,
Тепер же — відданий слуга Наполеона
(Недавно, правда, він узявся до своїх
Нових повинностей, — але надіти встиг
Мундира синього, і шабля біля бока
Турецька блискала, крива та неширока).
З ним до багатого та пишного стола
Дочка Гречешина, поважна Текля, йшла,
Асесорова б то щаслива наречена,
Бо кокетерія й лукавство Телімени
Роман нескінчений урвали, і тепер
Асесор, зрікшися зітханнів та химер,
З дочкою Войського наваживсь одружитись.
Хоч молодістю їй уже й не похвалитись,
Ба навіть дейкали, що їй під п'ятдесят, —
Натомість не було, як рідко у дівчат,
Ні вередливості, ні витівок лукавих,
Та й добре зналася на господарських справах
І посаг немалий для шлюбу зберегла.
Ждуть пари третьої, що й досі не прийшла,
Бо Реєнт персника згубив, як за хортами
Помчав розпалений (тепер між бур'янами
Його розшукував, бо то ж таки біда!) —
І з туалетом ще не встигла молода,
Хоча від досвітку в кімнаті метушиться,
Хоч помагають їй досвідчені служниці.





ЛЮБИМОСЯ!

Останній бенкет старопольський. — Чудовий сервіз. — Пояснення його фігур. — Його зміни. — Дарунок Домбровському. — Ще про Ножика. — Дарунок Князевичеві. — Перший вчинок Тадеуша, яко власника маєтку. — Гервасієві уваги. — Концерт над концертами. — Полонез. — Любімося!

Враз двері навстіжень, і Войський на порозі
Поважно зупинивсь у гордовитій позі,
Як перед вірними підданцями король:
Сьогодні взявся він виконувати роль
Маршалка ¹ бѣнкету. Йому коритись мають,
І де покаже він, слухняно там сідають:
Для того й паличка у Войського в руках...
Він Підкоморію, як мужеві в літах
І найповажнішій особі для повіту,
Креселко показав, оксамитом оббите;
Домбровський-генерал — од правої руки,
Ліворуч — славлені в народі вояки:
Князевич, Пац, Гедройц та інші генерали
З Підкомориною. Ще далі посідали
Мужчини з дамами напереміну. Всім
Жезлом показує маршалок чарівним
Місця призначені, додержуючи ладу.
Сопліца привітав усю ясну громаду
І вийшов: мусить він в подвір'ї частувать
Селян, що при столі довжезному сидять,

На учту скликані, як здавна повелося.
Уже з Тадеушем їх там частує Зося,
І — заклопотані — їдять лиш при ході.
Стара традиція жила іще тоді,
Що вперше коли хто стає в маєтку паном,
Сам услуговувать повинен той селянам.

А в залі (там іще не подано потрав)
Гостей препишною красою здивував
Сервіз ², що завширшки був як каретне коло,
Роботи ж тоншої не видано ніколи.
Яким же побитом зайшло на польський стіл
Те чудо світове? Либонь, ще Радзівілл ¹
Князь Криштоф-Миколай ³, магнат усюди знаний,
Венецьким сніцарям докладні давши плани,
У стилі польському сказав зробіть сервіз...
Хто, як, коли його в шляхетський дім привіз,
Як у сопліцівськїм він скарбі опинився, —
Об тїм довідатись ніхто не домудрився.

Вершками збитими налитий до країв
Та солодощами, сервіз як сніг білів,
Очам являючи ясний пейзаж зимовий:
Цукати наче бір здіймалися сосновий,
А вколо сріблились заметені хатки,
І — твір умілої, мистецької руки —
Фігурки по краях з ламкої порцеляни.
Здається кожному, коли на них погляне,
Що то акторам хтось удати наказав
Якусь комедію, — а тільки слів не дав.
«Що мають значити?» — допитуються гості.
А Войський: «Справи тут, панове, досить прості,
Як розміркуємо і доберем ладу.
Я, з ласки вашої, тут мову поведу
Про те, як треба нам цю сцену розуміти.
На сеймик з'їхалось і панство гордовите,
І шляхта, що ото, зібравшись в гуртки,
Промовців слухає. Той помахом руки,
Той пальцем докази рисуючи завзято,

Бажають якнайбільш прибічників зібрати.
Та різно слухають промовців запальних:
Не раз ховається під довгим вусом сміх...

Одному, бачиться, сьогодні пощастило:
Він тільки погляда упевнено та сміло,
Немов зібрав уже в кишеню голоси...
А в другому гуртку ловить за пояси
Оратор змушений своїх компатріотів.
Один з них виступить наважився напротив —
Погляньте, руку як розгнівано підвів!
Знов інший голову уперто похилив,
Немов ударити готовий бик рогатий...
А ті вже до шабель, лякливі — утікати!..

Оцей, як бачите, задумався, стоїть
І, очі змруживши, узявся ворожити
На пальцях: стукнуться — він дасть афірмативу,
А як не стрінуться — складе він негативу ⁴.
Ліворуч — рефектар монастиря. Зійшлись
Сюди на вибори (в монастирі колись
Частенько сходились на збори та наради).
Старіші на лавках, а молоді позаду
Стають навшпинячки. Прийшла знаменна мить:
Маршалок кульки ті розпочина лічить, —
Що ними голоси належить подавати, —
А возні, бачивши, которі кандидати
Там переважили у рівній боротьбі,
Зовуть на імена цікавій їх юрбі.
Одному шляхтичу ніяк не догодити:
Він очі витріщив і дивиться сердито,
Немовби хату всю поглинув, якби міг.
Ви догадалися, що він гукнув до всіх:
«Не дозволяю!..» — Крик, заблискали шаблями, —
Напевне, дійдеться до сварки між панами!

Аж пріор ⁵, бачивши незгоду, надійшов,
Несе sanctissimum ⁶, віщає про любов,

Про згоду... Всі йому примушені скоритися,
Шаблі заховують, хоч і тремтять правиці!..

Не лам'ятаєте того ви, молоді,
Як воля вольная пишалася тоді,
Коли шаноба ще жила у нас до права
І віра у серцях таїлась нелукава!
Хоч і змагалися, проте держався лад!..
От за границею, ми чуємо, уряд
Жандармів має скрізь, констаблів, поліцаїв⁷..
Мене спитались би, — по правді б я одкрояв:
Де зброя лиш одна свободу стереже —
Нема свободи там!»

«Чи не пора б уже,
Мій друже, — перебив вельможний Підкоморій, —
Хоча й не чули ми давно таких історій,
Проте нам дещицю і попоїсти дати?»

А Войський: «Мало вже лишилось доказать,
Тож хай дозволено мені скінчити буде.
Маршалка нового несуть веселі люди —
Отут, як бачите, — з тріумфом на руках.
Один не тішиться! У стиснених устах
Злоба сховалась: ах, даремні сподівання
На титул: іншому дісталось обрання!
А вдома жде його не діждеться жона...
Ясновельможною хотіла быть вона,
Та горе! Знов, як перш, вона лише вельможна...
З такого випадку печалилася б кожна!»

Скінчив — і знак дає приносити обід.
Лакеї, парами, одна одній услід,
Моторно увійшли, подаючи до столу
Тарілки польського славетного росолу*,
Де Войський власною рукою золотий
Та перлів декілька укинув: суп такий

* Росіл — полонізм, що я чував на Правобережній Україні, польське rosol — бульйон. — М. Р.

Кров очищає нам і покріплює сили.
Знов інші борщ несуть, усім полякам милий,
Що королівського ім'я йому дали.
А далі — аж міцні ввігнулися столи —
Потрав наставлено, що їх і не списати...
Яких лише туди інгредієнцій ⁸ взято,
Що за підлевами полито щедро їх!
Тепер почуємо лиш од людей старих
Про всі ті кóнтузи, аркаси та блемаси ⁹,
Обідів предківських уславлені окраси!
Були і кав'яри з Турецької землі,
І по-литовському зготовані драглі,
Лососі, осетри, п'яти гатунків щуки,
І врешті — гордощі кухарської науки —
Білуга, що її некраяну дали,
Але при голові осібно запекли,
З хвоста запряжили, зварили в середині...
Струмує гострий дух пахучого коріння,
І страви міняться, що їхні імена
Лише сьогоднішній маршалок двору зна!..

Та хитромудрі ті підлеви і потрави
Зникають, — а гостям нітрохи не цікаво,
Як їх готується і як їх треба звать...
Аби-но чим було наїдки запивать!

Тим часом одмінив свої сервіз кольóri ¹¹,
Розтали снігові гаї, замети, гори
Із цукру чистого та спінених вершків:
Весняний краєвид зацвів, зазеленів...
Не зогляділися, аж ось картина нова:
Буяє хвилями пшениця шафранова,
Тремтять із ласощів пороблені гречки
І кучерявляться рожаїсті садки,
Гілля схиляючи від плоду золотого.

Усі милуються з видовища такого,
Але четверта враз одміна настає:
Барвиста праосінь в тонкі гірлянди в'є

Квітки прив'ялені та листя пурпурове.
Од вітру зимного обсипались діброви,
Дерева втратили красу своїх корон
І оголилися: дотепно цинамон
Було на стовбури та на гілля ужито.
Усе, що прїнесло благословенне літо,
Бере на закуску по чарці кожен гість,
Гілля обламує, листки осінні їсть,
Бо все то ласощі, зготовані уміло.

«Ну, ну, маршалку наш! Що за предивне діло! —
Домбровський вимовив. — Чи не Пінетті ^{III} сам
Прислав до помочі таємні сили вам?
Чи, може, на Литві такі діла за звичай?»

А Войський одказав: «Ніяк не таємнича
Ця справа. Сили тут бісівської нема.
Колись, як Польський край сів між усіма
Своєю славою, потугою міцною,
Ніхто б не здивував ні учтою такою,
Ні цим от посудом. Ох, то було колись!..
Ті давні звичаї отак, як бач, звелись,
Натомість нам нова прищеплюється мода:
Буває, панові вина для гостя шкода,
Наїдків жалує, над посудом дрижить...
Вже не венгерське, ні, — дають шампанське пить,
Шайтанське! Нас того чужинці научили... ¹⁰
На що то зводиться шляхетство, Боже милий!
Та навіть — правду вам, не криючись, повім —
Коли сервізом я наважився оцим
Стола прикрасити, то навіть Підкоморій
(Хай пан не сердиться!) почав мені докори,
Що це все іграшки дитячі, що нудне
Це все дорослому. І пан Суддя мене
Збивав, доводячи, що ніби це начиння
Застаросвітське... Що ж, переконався нині,
Що я таки гостям потрапив догодить.
Хто зна, чи вдруге нам прїймати пощастить
Таку компанію. А все, чим вас трактую,

В цій книзі вичитав. Тепер її дарую
Я генералові, що має справжній смак,
На учтах знається, як давніх літ поляк.
Тож як настане день, що для ясного грона
Гостей уславлених або й Наполеона
Давати прийдеться парадний вам обід, —
Загляньте в книгу цю... Ще мій небіжчик дід...»

Зненацька вигуки почулися в околі —
Все ближче: «Хай живе наш Півник на Костьолі!..»
І шляхтичів юрба, як буруни живі,
У залу котиться. Перед веде Матвій.
Суддя обняв його, з шанобою садовить
Між генералами і так до нього мовить:
«Сусіде, слухайте: недобрий той сусід,
Хто запізняється до мене на обід!»

«Е, що там! Їсти я наївся і в Добжині,
А подивитися мене скортіло нині
На нашу армію. Так що ж — ні се ні те...
Ну, шляхта тягне в дім, ви місце даєте, —
Спасибі...» І замовк, одсунувши тарілку
Та поглядаючи насуплено і гірко.
«Оце б то й є отой костюшківський боєць, —
Домбровський вигукнув, — той бравий молодець,
Славетний Різочка! Поглянь, який бадьорий
І жвавий!.. Скільки ж літ минуло!.. Я вже хворий,
Старий; Князевич теж посивів, — а Матвій,
Ще міг би й молодим у справі бойовій
Завдати сорому. Та й справді, ще недавно
Ти, кажуть, егерів почастував тут славно ¹¹.
Чували, брате!.. Де ж товариші твої,
Бритви та Ножики, що і в чужі краї
Про їхні подвиги сягають відгомони?»
«Дали притулок їм братерські легіони
По тому наїзді, —
Суддя повів на те, —
Тож, може, і тепер між наших-от гостей
Є дехто з них...»

«А так, — один із командирів
Промовив, — весь похід із нами вкупі зміряв
Вусатий велетень Кропило, що кропить
Уміє хоч кого! Ще прізвище Ведмідь
До нього жартома жовніри приточили.
Як хочете — звелю покликати Кропила».
«Є й інші, — офіцер молодший підхопив, —
У мене Бритва є, що справді ворогів
Голив по-чесному ¹². Є також гренадери
Добжинські...»

«Ну, а де ж, панове офіцери,
Той Ножик, що такі витворював дива,
За словом Войськового, неначе ожива
Казковий велетень у нас перед очима?»
«А щодо Ножика, — ізнов Суддя, — то з ними
Країни отчої не залишив старий,
А захватися був змушений в бори,
І тільки-но тепер нема чого ховатись...
У ділі бойовім ще міг би він придатись, —
Шкода́, що трошки вже підтоптаний, мовляв».
Рукою Войський тут у сіни показав,
Де серед челяді, неначе місяць повний,
З'явилась лисина. Компанії шановній
Низенько кланявся Гервазій. Меч тяжкий
Звисав, гойдаючись, од лівої руки.
«Коронний гетьмане, чи то пак генерале! —
Він мовив. — Титули нові тепер настали,
Та то однаково. Я з Ножиком своїм
Стаю на поклик твій. Не написом старим
І не роботою тонкою Ножик славен,
Та якби голос мав, багато б розказав він,
Бо служби довгої мені не змарнував.
З ним за вітчизну я не раз, не два ставав
І за горешківську, панів моїх, родину,
На безневинну ж він не важився людину!..
Скажу вам — писаря ще треба пошукать,
Щоб зручно пера так умів темперувать,
Як Ножик — голови. А що носів одтято,

Ушей обрубано!.. Проте дарма шукати
Щербин на Ножику або безчесних плям!
Одверто бився я, одверто ворогам
Дивився в очі. Раз — покаяться мушу
(Хай упокоїть Бог його нещасну душу) —
Я безборонному, мопанку, вкоротив
Життя. Причиною ж не особистий гнів, —
Pro bono publico те зроблено, мопанку!»
«Оце-то шабелька! Не всім таку панянку
Під силу обіймать», — промовив, сміючись,
Домбровський. Всі за ним по колії взялись
Меча преславною уважно розглядати.
Та мало з них котрий приміг його підняти,
А розмахнутись ним здолали тільки два.

Лиш у Князевича крутнулась, як жива,
Старого Ключника рапіра незрадлива.
Як блискавка, вона майнула вправо, вліво,
Покірна задумам великого митця.
З натхненним виразом розквітлого лица
Князевич різні взяв показувати штуки
Ще старопольської фехтарської науки:
І хрест, і колесо, прямий, кривий удар...
Те Ключник бачивши, поломенів як жар
І врешті обхопив Князевичу коліна
Зо сміхом і слізьми, щасливий, як дитина:
«О!.. Штих Пулавського!.. А так Цалінський тям...¹³
Скрадався Сава так... Хто ж руку укладав
Ясному панові?.. Чи часом, генерале,
В конфедерації ви участі не брали?
Чи всім цим витівкам навчив вас не Матвій
Добжинський?.. Гляньте-но: це ж мій удар, це мій —
Моя це вигадка!.. У нашому застанку
Його називано колись «удар Мопанку»!.. —
І, теє мовивши, в обійми ухопив
Старий Князевича, а далі знов повів: —
Спокійно можу я умерти, генерале!
Не раз думки мене тривожні обсідали,

Що зброю нікому на світі залишить.
Тепер же панові піде вона служить,
Що гідний взять її без сорому в обладу!
Прийміть же: Ножика я презентую радо,
Бо він для мужньої утворений руки.
Одно благаю вас: покиньте ті кийки,
Ті куці іграшки, німецькі тобто шпаги,
Бо не пасує це до польської одваги,
До слави польської!..

Самотній чоловік,
Проживши без дітей і без дружини вік, —
За жінку, за дитя я мав оцю рапіру...
Тепер до ваших ніг її складаю щиро...»

На те зворушений Князевич одказав
З легеньким усміхом: «Коли мені віддав
І жінку ти, й дитя, щоб самотнім стати, —
Чим міг би я тепер тебе оддарувати?»

«Нічим, — Гервазіїв лунає відповідь, —
Не хочу зганьбленим я стати на цілий світ
Зразком Цибульського, що тільки сміху вартий:
Дружину він свою програв колись у карти! ^{14 (IV)}
Я радий: є кому віддати мого меча...
А тяти раджу я з-за лівого плеча
Обіруч: перетнеш од голови по шлунок!»

Князевич взяв тоді шляхетний подарунок
І заховать його в фургоні повелів.
Однак Ножика він потім не носив,
Бо надто довга то була для нього зброя.
Що далі сталося з рапірою страшною, —
Ніхто із певністю дізнатися не міг.
«Чому ж, земляче, ти товаришів моїх
Вітаєш кисло так? — Домбровський до Матвія
Заговорив. — Хіба не ожива надія
У серці мужньому, як наші сурмачі
Костюшків славний марш засурмлять ідучи?
Ну, сам уже меча не хочеш ти підняти, —

За імператора Наполеона, брате,
За Польщу вольную тут келих підійми!»

«Ге, — вимовив Матвій, — бував я між людьми
І чув, що діється. Та не радію тому,
Бо ласка панова все на коні рябому,
В гнізді єдиному не жити двом орлам!
Наполеон — митець, але скажу я вам
Одно: давно колись мені про Дімур'єра ¹⁵
Пулавський говорив, що то була б химера,
Щоб на чужинного вождя чи короля
Народу польського звірялася земля!
Французи, вóлохи... Ні, нам давайте Пяста ¹⁶,
Чи Яна, Юзефа, чи й Мацька — ну, і баста!
Та й військо... Щось воно польщизною й не тхне,
Бо хто ті титули, ті вигадки збагне —
Саперів різних там та різних гренадирів...
І як би справі тій я, гетьмане, повірив,
Де навіть турчина за спільника беруть
Або схизматика... Та й бачив я: ідуть
Жовніри ордами, жіноцтво напастують,
Грабують кожного, костьоли й то плюндрують!..
Чувати — Бонапарт зібрався на Москву...
Скажу по щирості — не перший-бо живу
Десяток, гетьмане, — то не близька дорога,
Коли у неї він помандрував без Бога...
Та й кажуть...» — Тут урвав, понуривши чоло.
Це Підкоморію не до смаку було,
А бравих вояків мов отінила хмара...
Аж раптом молодих ввіходить третя пара.

Що ж? Мусив молодий назвать ім'я своє —
Без того Реєнта ніхто не пізнає:
Від Телімени він наляканий грізьбою,
Відрікшись польського усвяченого строю,
Французький з примусу надів короткий фрак...
Од того на виду у нього переляк,
А сам, як журавель, незграбно виступає,
Як стати, сісти як, як дати уклін — не знає...

А пам'ятаємо ж — так жести він любив!..
От руки заховать за пояс ісходів,
Та леле! — пояса немає і ознаки!..
І він ховає їх в одну кишеню фрака.
Іде, соромлячись, мов непристойне щось
На людях бідному вчинити довелось, —
І раптом, сивого угледівши Матвія,
Тремтить із остраху і як стіна біліє.
Матвій до Реєнта велику приязнь мав,
Тепер же поглядом його обдарував,
Що той аж гудзики узявся застібати
Від жаху. А Заб'ік, уставши серед хати,
«От дурень!» — вигукнув... І в дім убогий свій,
Не попрощавшись, потяг старий Матвій.

Тим часом — Реєнта щаслива наречена —
У моднім одягу сіяє Телімена,
Що ані вимовить того, ані списать,
Хіба що вроду б ту далось намалювать, —
Рубінів, перлів блиск і кольори матерій!
Та Граф, коли вона ступила тільки в двері,
Пізнав — пополотнів... «О зраднице! — гука. —
Як! У чужій руці тепер твоя рука —
Тепер, як я вернувсь — тепер, як я з тобою?!
О, легковірний я! Адже і серед бою
Тебе я згадував! Була за талісман
Кокарда, що мені дала ти... Геть!.. Туман
Тепер розвіявся! А тільки горе тому,
Хто, нерозсудливий, став на шляху мойому...
Хіба по трупу він моему перейде,
Тоді лиш зрадницю до шлюбу поведе!»
Усі схопилися, у Реєнта тривога
В очах заблискала.

«Утиштесь, на Бога,
І заспокойтесь, — почав хтось із гостей, —
Навіщо це ви так до серця берете?»

Аж тихо Графові шепнула Телімена:
«Ще не одібрано мойого слова в мене,

Ще не зав'язано мені навіки світ.
Та тільки — про́шу дасть короткий відпові́т:
Чи маєте мене ви взяти за дружину?
Скажіть — і Реєнта я без вагань покину!»
Граф, подивившись із усміхом гірким,
«Запізно! — вимовив. — Хвилину перед цим
Мені здавалася така ти поетична,
Тепер — тепер цілком буденна й прозаїчна!
Шлюб, кажеш! Знай, що це на руки ланцюги,
А не на душі! Знай, що дивно́ї жаги,
Кохання вічного тобі не вдовольнити,
Знай, що закоханий я у таємні квіти,
Що неподілене — найвище почуття,
Двох душ споріднених розлучене життя!
Так у небесному безмежному просторі
Зливають промені, та не зіллються зорі!»

«Не зірка, жінка я! — промовила на те
Вона ображено. — І що він тут плете,
Що він вигадує? А, нісенітниць годі!
Гляди! Як станеш ти мені на перешкоді, —
Оцими нігтями тобі я покажу,
Як долю розбивать, бешкетнику, чужу!»
«Ні, пані, — Граф на те, — з погордою відходжу»
І Підкоморія дочку, вродливу й гожу,
Іскри́тим поглядом оглянув, мов на зло.

Пан Войський, бачивши, до чого діло йшло,
Взяв слово про сварки палкі й скороминущі.
Докладно змалював він Налібоцькі пущі,
Дійшов до Рейтана, Денасова згадав ^{17 (VI)}, —
Та знову випадок скінчить йому не дав.
Про сварку розповів, та не дійшов до згоди,
Бо гості розійшлись у сад для прохолоди.

Уже живицею помазано смички,
Уже озвалися під липою скрипки,
До танців строячись на галяві зеленій.
Тим часом молодій, веселій нареченій

Важливе тихо щось Тадеуш повіда, —
І пильно слухає ті речі молода.

«Я хочу доброї поради запитати
У тебе, Зосенько. Щоправда, молода ти,
Та маєш бути мені порадниця й жона.
Те, що казатиму, уже мій дядько зна
І не противиться... Прийшла тепер пора нам
Подумать, щó війна дала у нас селянам?
Ми вільні, — а у них новий лиш буде пан?
Ти, Зосю, власниця для більшості селян,
Що ми з маєтками як спадок обіймемо.
Живеться нєзле їм, допоки ми живемо, —
А потім... як дійде до голоду, до сліз?..
Та й сам людина я. Боюся, що каприз
До вчинку кривдного міг би й мене довести.
Ні! Ліпше зробимо для совісті, для честі,
Коли ми здіймемо неволі з них ярмо
І, не вагаючись, їм землю віддамо,
Що працею вони кривавою придбали,
Всіх нас годуючи... Але тоді чимало
Прибутку нашого відійметься у нас.
Я не боюсь того, навиклий повсякчас
Жить помірковано, без блиску та пишноти, —
Ти, Зосю, поміркуй: приучена давно ти
До розкоші... жила в столиці кілька літ...
То треба зважити, обмислити як слід,
Чи згодна ти забудь про те життя вабливе,
Заритися в селі і з того бути щаслива?
До того ж, роду ти високого, а я...»

А Зося в відповідь: «Тут воля не моя,
Бо слово — мужеві у господарськiм ділі.
Коли б же й справді ми від того забідніли,
Стократ в убожестві миліший ти мені.
А щодо давньої, багатой рідні, —
Її не знала я, не бачила ніколи.
Люблю своє село, люблю діброву, поле,
То за столицю не знатиму нудьги.

І ще признаюся, мій друже дорогий,
Що як торік ото я мешкала у Вільні, —
Усе тягло мене у ці краї привільні,
І про Сопліцівку я снила уві снах.
Тепер, вернувшись в село під простий дах
І господинею у рідній ставши хаті,
Охоче вчитимусь у ній хазяйнувати
І не боятимусь труда і самоти,
Як будеш їх ділити зо мною, любий, ти!
Хай щастю нашому весь світ тоді заздростить!»

Гервазієва тут з'явилась довга постать,
Незадоволена. «Вже знаю, — він почав, —
Суддя казав мені... Чи не німецьких прав
Надати польському ви хочете селянству?
Бо воля, сказано, призначена для панства,
І не пасує це звичайним мужикам.
Звичайно, праотець у всіх один — Адам,
Та хлопи, знаємо, свій рід ведуть од Хама,
Євреїв зовемо Яфета ми синами,
А шляхти дерево від Сіма вироста ¹⁸.

Нам, правда, каже ксьондз, що від часів Христа,
Дитини царської, що в яслах уродилась,
Усе змішалось, усе перемінилось
І порівнялися всі стани й племена.
Ну, коли так, то й так — ксьондз, певне, ліпше зна,
Та й пані вже моя згодилася вельможна
Дать волю хлопіві: перечити не можна...
Та діло як робить — робити до кінця,
Щоб не лише в словах була свобода ця.
Так пан Ігнацій Карп дав відпускну селянам ¹⁹,
А царський уряд їх податком нечуваним
Обклав за те ^{20 (VII)}. Підіть за звичаєм старим:
Даєте вольнощі — дворянство дайте їм,
Герби їм одпишіть — Півкозиця й Леліву,
Тоді я рівними, без сорому і гніву,
Признаю шляхтичів справдешніх гербових, —
А сейм (я знаюся на всіх ділах таких)

Розгляне справу цю розумно й нелукаво
І шляхтичам новим надасть належне право.
Що ж до зубоб'їння, то річ тут не така,
Щоб праці чорної горешківська дочка
Зазнати мусила: я маю в певнім схові
Зі стільникових скринь окраси пречудові —
Браслети, персніки, та посуд дорогий,
Та зброї пишної багато. В час тяжкий
Це все від ворогів ховав я в добрій скритці ²¹,
А також і від вас — від вас, пани Сопліці!
Чимало й талярів зберіг я у мішку,
Що заробив собі на довгому віку
Чи з ласки панської зібрав у пам'яткове.
От, думалось, майно як повернемо знову,
То й буде дещиця, щоб замок довести
До стану ліпшого; тепер допомогти
Хазяйству новому повинен я, мопанку,
При пані житиму ласкавій до останку
І колихатиму горешківське дитя,
Хоча й не по мечу... Та, може, до пуття
Я доведу його, як пощастить навчати
Меча шляхетського в малій руці держати,
Коли-то буде син (відомо: в час війни
Звичайно родяться не дочки, а сини)».

Не встиг оці слова промовити Гервазій,
Як вийшов повагом із-за дерев Протазій,
Паперу несучи в руці великий лист.
Один підофіцер, що мав до того хист,
Поет і в час війни, залюблений в писання,
Для Зосі уложив проречисте вітання
В рядках римованих. Уже їх сотень три,
Не віддихаючи, проголосив старий,
Але як дочитав до місця отакого:
«О ти, що для чуття вродилася палкого,
Що муки радісні усім серцям несеш!
Під відгуки гармат, у сполохах пожеж
Ти тільки глянула на нас, синів Беллони ²²,

І в щасті дивному вояка кожний тоне,
Мечі ламаються і падають щити.
Ти Марса гнівного прийшла перемогти,
Віддаючи його у руки Гіменею ²³.
Незгоди гідру ²⁴ ти, о чудотворна феє,
Стрілою погляду палючого убий», —
Усе це слухати набридло молодій
І молодому теж. Вони хвалили чемно,
Та Возний далі вже декламував даремно.

Тим часом, скликавши до себе всіх селян,
Їм волю ознаймив даровану плебан
І їх права нові докладно розтлумачив...
Якраз тоді народ Тадеуша побачив, —
Вітати кинулись, вклонятися до ніг...
Тадеуш їм на те: «Я земляків моїх
Братами вільними і рівними вітаю!»
«Всьому народові здоров'я я бажаю», —
Домбровський голосом могутнім підхопив,
І гості: «Славимо своїх проводирів!
Нехай живуть війська! Нехай живуть селяни!
Нехай пани живуть! Нехай живуть всі стани!»
Аж покотилася у дальню даль луна.

Одного Бухмана ця радість голосна
Ніяк не тішила: він мав окрему гадку.
Волів комісію обрати для порядку,
Котра б розглянула...

Та не такий був час, —
Якраз під липами грубий озвався бас
І скрипка бренькнула. Усе було готове
До танцю. «Полонез!» — в одно гукнули слово,
А хоч приїхали музики військові,
Суддя сказав проте: «Традиції живі
У роді нашому, що при сільській музиці
Ми на заручинах повинні веселитися.
Он бачите — скрипаль стискає вже смика,
І ходить ходором у того он рука,
Що кланяється нам, тримаючи козицю.

Нам відсилати їх, панове, не годиться, —
Ще, чого доброго, заплакали б старі...
Та й нашій молоді при їхній простій грі
У танці простому скакати веселіше.
Капели вашої послухаєм пізніше,
Щоб і вибагливий задовольнити смак...»
І, теє мовивши, подав до танцю знак.
По лікті рукава дбайливо закативши
І грало до плеча убоге приложивши,
Смичка, мов коника, скрипаль пустив гулять,
А двоє узялись козицю надимать,
Подібні до дітей крилатого Борея ²⁵.
Здавалося: от-от полинуть над землею,
Руками-крилами піднесені в блакить.

Бракує лиш цимбал. Хоч не один стоїть
Поміж присутніми, що вміє на цимбали,
Та перед Янкелем нізащо б не заграли.
(Рік тому безвісти він зник у краї цім,
Тепер з'явився знов при штабі військовім).
Всі знають, як старий чудово вміє грати,
Тому й не важаться ті палички узяти,
Що ними цимбаліст у струни дзвінко б'є.
Той просить, той йому цимбали подає, —
А він зрікається: одвик, мовляв, куди там,
І як таким панам заграти знаменитим!
Аж Зося підбіга — із білої руки
Передає йому, склонившись, палички,
І обніма його, і леститься, і просить.
«Ну, — каже, — Янкелю!

Хіба ж тобі не досить,
Що стільки душ тебе припрошує заграць?
Та й слова давнього не треба забувать,
Що на заручинах у мене... Пам'ятаєш?..
Ну, правда ж, Янкелю, сьогодні ти заграєш?»

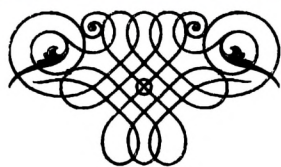
Старий любив її сердечно з давніх літ,
Тож бородою він кивнув у відповідь,
Що вже зрікатися не має більше сили...

Тут крісло майстрові старому підкотила
Юрба захоплена, цимбали принесла,
Не навтішається!.. А він із-під чола
Очима гордими сіяє над юрбою.

Так сивий ветеран, коли його до бою
Ізнов покликано, бере меча до рук,
Що зо стіни йому малий дає унук,
І, повен радості, що сили ще не втратив,
Сміється й тішиться.

Замовк і грім віватів,
І шум, і вигуки. Два учні молоді
Перед музикою навколішки тоді
Цимбали строїти взялися та ладнати.
Він, очі змруживши, поважний, бородатий,
Угору палички підніс, немов застиг, —
І несподівано діткнувся струн дзвінких.

Спочатку тактом він ударив тріумфальним,
А далі мов дощем розсипався навальним,
Грізною бурею заграв, зарокотав...
Аж раптом палички старий митець підняв,
Бо не музика то, були то ще лиш проби.
Гра знову. Тихий дзвін, мов дальній звук жалоби,
Як муха по струні легеньким б'є крильцем, —
І з гордим, осяйним, піднесеним лицем,
Натхненням сповнений, обіруч він ударив...
І чують слухачі, як сила дивних чарів
З цимбал увесь оркестр військовий виклика.
У бубни мідні тнуть, засурмили війська, —
І мая Третього б'є полонез²⁶ гарячий
В повітря стишене. Молодших нетерпляче
У танець кинутись музика порива,
А в старших пам'яті далеке ожива:
Той час, коли сенат ознаймував народу
У згоді з королем даровану свободу,
Коли, трактуючи свого короля,
Гукали: «Польська хай повік цвіте земля,



Нехай живе король, нехай живуть всі стани!»
І в танці хвилями кипіли громадяни.

Дедалі радісніш напружується звук, —
І нагло, ніби свист розлючених гадюк,
Чи по тонкому склі заліза скрип разючий,
Акорд прорізався фальшивий, нестерпучий.
Усі здивовані — чи не змилив артист?
А він повторює той самий злісний свист,
Він зрадницьку струну умисне знов торкає.
Що має значити?

Аж раптом: «Знаю, знаю! —
Гервазій вигукнув і затулив лице. —
Я пізнаю цей звук! Облуда, зрада це,
Це Тарговиця, так!»

І тут, немов зумисно,
Із брязком лопнула струна та лиховісна.
А майстер знову ритм і тони відміня:
Стогнання, вигуки, атака, штурм, борня,
І зойки матерів, і рівний плач дитячий...
Усяке, слухавши, само потиху плаче.
Так майстер, граючи, віддати догадав
Ті вікопомні дні, коли пожар палав,
Коли лилася кров на давніх мурах Праги ²⁷
І в морі розпачу потонув крик одваги.
Всі раді, що митець музику горя й сліз
Нарешті заглушив, мов до землі притис,
На струни кладучи міцні свої долоні.

Хвилина — і в новім іде музика тоні
Легеньким бренькотом, неначе кілька мух
В повітрі підняли танечний, ніжний рух,
На волю вирвавшись із сітки-павутини.
Росте гармонія, зміцнюється і плине, —
І раптом піснею прорвалася вона
Про вояка того, що дальня чужина
Його з могилою у полі обвінчала ²⁸,
Що мурава його китайкою вкривала,
Що коник копитом для нього землю рив...

Жовніри слухають сумний знайомий спів
І згадують часи великої тривоги,
Як довелося їм іти в чужі дороги,
Снігами, пісками гарячими блукать,
На вітрі, холоді днювать і ночувать,
В недружньому краю хворить, голодувати...
Там пісні рідної їх тішив звук крилатий,
Серцям зневіреним про віру кажучи.

Музика, ще жалю та сліз додаючи,
Тугими струнами нараз перебігає
І тони стищує. У небеса безкраї
Натхненно дивлячись, знов ніби він застиг, —
І несподівано по струнах голосних
Обіруч б'є митець, і звуки тріумфальні
Дзвенять, як бойові, звияжні труби дальні,
Усім визвольницький віщаючи похід:
«Хай Польський край живе і квітне много літ!
Домбровський, батьку наш, вертайся до вітчизни!» —
То марш Домбровського розкочується грізний,
Що легіони нам у славі принесли...
Усі підхоплюють, співа старий, малий,
І сотні голосів лунають, наче дзвони...
Музика зупинивсь, останні відгомони
Уважно слухає, немовби сам собі
Дивує. Поглядом блискучим по юрбі
Перебігає він.

Упав шличок на плечі,
А щоки аж горять, неначе молодечі,
І срібним віялом сіяє борода.
«О батьку! Наш народ Месії дожида,
Як ми тебе в Литві невірній дожидали, —
Він до Домбровського промовив генерала. —
Ти волю нам вернув, ти нам вернув життя».
І Янкель з радості заплакав, як дитя.
Любив отчизну він, ділив із нею й муку,
І щастя.

Генерал подав старому руку,

Той шапку лисячу з низьким уклоном зняв,
І руку воїна старий поцілував.

До полонеза час. Пан Підкоморій звівся,
Одкинув кунтуша вильоти, уклонився,
І вуса покругив, і Зосі руку дав,
І, усміхаючись, до танцю попрохав.
По знаку заграно, — і він панує в танці.
Червоні світяться по мураві сап'янці,
Б'є з карабелі блиск, і пояс мов горить.
Іде він повагом, неначе мимохить,
Та в русі кожному дається прочитати
Ті мислі й почуття, що хоче він сховати.
Лукаво голову до панни похилив, —
Вона соромиться, не слухаючи слів,
Конфедератку зняв і уклонився хвацько,
Вона ж ні пари з уст — і глянула зненацька.
Її очей ясних несмілива блакить
Одповіла йому, і він сміється вмить.
Тут прискорив ходу, і дивиться з пихою,
І грає шапкою оздобно-дорогою;
То на́бік ізсува, то чаплиним пером
Вона виблискує, сіяє над чолом.
За ним — заздросники підступними слідами...
Не знати б їх волів, схиляється до дами —
Умкнув би від юрби!

Він руку підійма

І шлях усім дає, король над усіма,
А то звертає вбік, щоб танець одмінити,
Піти новим шляхом і всю громаду збити.
Але юрба його тримає, ніби чар,
Обручкою шовків і шепотінням пар.
Він гнівно дивиться, як задрість метушиться,
І шаблею дзвенить міцна його правиця.
Поглянув навкруги з погордою в очах, —
І всі спиняються, і всі змінили шлях,
І далі в'ються геть, і знову приступають
До пари першої...

А вколо них гукають:
«Дивіться, молоді! В останній, може, раз
Такий митець веде у полонезі вас!»

І пари йшли підряд, хвилюючися, лутом,
І то стискалися барвистим, пишним кругом,
То розтягалися, як велетенський змій.
В промінні сонячнім одмінно кожен стрій,
Немов барвистою лускою, одливає,
І кожна дівчина стрічками пишно має,
І кожен шаблею поблискує вояк.
Один лише смутний — капрал Добжинський Сак:
Музик не слухає, до танцю не береться.
Тяжкою тугою у нього серце б'ється,
Коли про Зося він згадає молоду...
Як він стрічав її у темному саду,
Зробивши засідку в кінці глухої стежки,
Які чудесні їй вирізував сережки!
Невдячна!.. Скільки раз, неначе журавель,
Він шию витягав з високих конопель,
Щоб лиш побачити здалека, на городі,
Кохану дівчину!.. Од батька, ніби злодій,
Тікав, ховаючись, та й битий був не раз!..
Невдячна!..

Мовчазний від горя та образ,
Насунув шапку він собі на самі вуха
І, безтурботного на зло удавши зуха,
Мазура нóвого з презирством засвистав
І до обозу знов свого почвалав,
Де у дружбарта грать і пити непомірно
Узявся. Так любив Добжинський Зося вірно.

А Зося у танку, неначе пух легкий,
Кружляє радісно, — і хоч віддалеки,
Усю в зеленому, поміж зеленим листям,
І трудно розрізнити її в ряду паристім,
Та кожен голову в те місце поверта,
Де люба дівчина, як ангел, проліта,
Що хори світлих зір у небесах провадить.

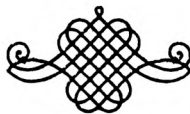
Всіх юнаків серця вона до себе надить,
Та й старших вродою до танцю заклика.
Уже Домбровського вела її рука
По Підкоморії, — і знов, і знов одбили...
Аж от Тадеуша зустрівся погляд милий,
І з ним докінчує щаслива полонез.

А вечір погасав.

У глибині небес

В рожевих одсвітах легкі застигли хмари:
Здавалось — то овець розсипались отари
Чи впав табун чирят на озеро ясне.
Одна на заході і в злото осяйне
Пофарбувалася, і в барви пурпурові
І зверху береги розширила перлові,
Немов заслоною укривши далечінь.
Вже сонце запливло у мовчазну глибінь.
Вже прохолодою повіяло нічною, —
А шляхта співами, та мовою гучною,
Та кубків бренькотом начальників віта,
Наполеонові на многі п'є літа,
Високо келихи за Зосю підіймає
І за Тадеуша, — за всіх, що в Польськiм краї
Любили й вірили, за мертвих і живих.

І я серед гостей бенкетував отих,
Вино та мед хилив, а що вони казали
І що там бачив я, — уже ви прочитали.



Е П І Л О Г



Одно все думать на паризькім бруку,
Принісши з міста уші, повні стуку,
Брехні й прокльонів, замірів безсилих,
Сварок отруйних і жалів спізнілих!

Біда нам, браття, що в тяжку годину ¹
Несли ми голови в чужу країну!
Скрізь почуття гнітило нас тривожне,
І ворогом сусід здавався кожний,
Аж от звели круг нас залізні грати
І кажуть нам якшвидше дух віддати ².

Коли ж дарма в цім світі нарікати,
Коли щодня вражають нас новини,
Мов дзвін із Польщі похоронний лине,
І наша варта нам жадає скону,
І вороги радіють з того дзвону,
І навіть в небесах нема надії, —
Не диво, що людина тут шаліє,
І розум тратить, і в гіркім одчаї
Плює на себе, інших пожирає!

Хотів минуть я, птах малого льоту,
Громів та злив неспокій і турботу,
Години тільки й затишку шукати,
Років дитинства, батьківської хати...
Єдине щастя — в тиші присмерковій,
Біля каміна, в приятній розмові

Замкнути двері від Європи шуму
І споминам свою віддати думу
Про рідний край, про юні дні чудові.

Але про кров, що так недавно лито,
Про сльози ті, що ними Польщу вміто,
Про славу ту, що ще гримить по світу, —
Про них і здумать сил у нас немає.
В житті народу час такий буває,
Що, глянувши на біль його та муки,
Заламує сама Відвага руки ³.

Ми — покоління, від жалоби чорне,
Такий нас морок непроглядний горне,
Аж мислі підвестися не здолають
До хмар, що й буревісників жахають.
О мати Польше! Ще твоя могила
Така недавня — говорить несила!
Чия б душа запевнити насміла,
Що знайде нині те сердечне слово,
Щоб зворушити розпач мармуровий,
Із серць камінне віко підійняти,
І очі, повні сльозми, розв'язати,
І остудити сльози ті горючі?
Століття ждять нам в тузі нестерпучій!

Колись — як помста здійме рик левиний,
Заграють сурми, гасло бою зрине,
Коли впаде у прах останній ворог
І поклик волі залуна в просторах,
Коли орел наш льотом блискавиці
Полине до Хороброго ⁴ границі,
І тіл наїється, і нап'ється крові,
І, врешті, згорне крила пурпурові, —
Тоді, увінчані дубовим листям,
Спочинуть воїни в гаю тинистім,
Шукаючи розваги в співі чистім.
Позаздрить світ, чого вони сягнули, —
Згадати любо буде про минуле.

Вони заплачуть над батьків сльозами,
І сльози ті лицю не зроблять плями.

Тепер гостям, непрохано прибулим,
У всім майбутнім і у всім минулім
На світі є одна лише країна,
Полякові утіха єсть єдина —
Край літ дитячих! Він аж до сконання
Святий, як перше молоде кохання,
Над ним докорів хмара не чорніє,
Його не тьмарять страчені надії,
Його не мінять випадкові дії.
Де рідко плакав, зроду не ридав я, —
У тій країні радо б побував я
Хоч би думками: там людина світом
Біжить, як лугом, квітами укритим,
Малі й хороші в китицю збирає,
А від отруйних око відвертає.

Хоча тісний той край, проте прекрасний!
Як світ є Божий, він дитині — власний.
Як ми усе там за своє вважали!
Як добре все навек запам'ятали! —
Від липи, що галуззя розбуяле
На всіх дітей у селищі клонила,
До бережка, де люба кожна брила,
Усю там землю вивчено і знано
Аж до границь — сусідського паркана.
Одних я тільки щирих друзів маю —
Пожильців того золотого краю,
Вони довіри і любові гідні!
Бо хто ж там жив? Брати, матуся, рідні,
Сусіди добрі. Хто ж із цього світу
Ішов — як сльози по умерлім лито,
А скільки споминів було і туги!
Вірніші панові були там слуги,
Ніж в іншим краї мужеві дружина;
Тут батько не оплакує так сина,

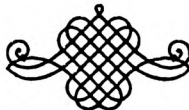
Як вояки там плачуть за мечами;
Ревніше люди тужать там за псами,
Ніж по герою тут байдужі люди.
Хто жив там раз — довіку не забуде!

Зо мною, друзі, ставши на розмову,
Мені ви слово кинули по слову.
Так пролітала зграя журавлина
Над островом, де нудьгував хлопчина,
Пір'їну кожен хлопчикові кинув,
Зладнав він крила й до своїх полинув.

Коли б до тої я дожив потіхи,
Щоб заблукали ці пісні під стріхи
І щоб селянки тихою порою,
Співаючи за пряжею тонкою
Про дівчинку, що як музик зачула,
То й сірі гуси геть свої забула,
Про те, як гнала селезня сирітка
Понад водою, гарна, ніби квітка, —
Щоб узяли до рук оце писання,
Таке ж немудре, як і їх співання!

За літ моїх так молодь нелукава,
Зібравшись там, де липа кучерява,
Читала про Юстину, про Веслава ⁵.
А при столі сосновім управитель
Чи економ, чи то і сам властитель
Дріма було, читать не заважає,
Або місця складніші поясняє,
Красоти хвалить, огріхи прощає.

І молодь тішила поетів слава,
Що досі ще гримить в лісах, у полі...
За лаври, що дарує Капітолій ⁶,
Дорожча їм з волошок плетениця,
Що з рутою звила їм проста жниця.



ПРИМІТКИ

ПРИМІТКИ

«Пан Тадеуш» Адама Міцкевича в українському перекладі М. Рильського вперше вийшов друком у видавництві «Слово» (Київ, 1927) і швидко розійшовся, тому виникла потреба в його передруку, що й було здійснено у Варшаві 1934 р. Друга, ґрунтовно доопрацьована, редакція перекладу поеми з'явилася в 1949 році й перевидавалася за життя перекладача — 1951, 1955, 1961, 1964 рр. із внесенням М. Рильським доповнень, уточнень, виправлень. Між першою і другою редакцією існують суттєві відмінності. «Епілог», який у першому виданні був «Прологом», посів належне йому місце. М. Рильському вдалося в цілому покращити художню довершеність перекладу, однак, після відомих на його адресу звинувачень 1947 р. у націоналістичному ухилі, він змушений був, всупереч перекладацькому сумлінню, описово передавати ті місця твору, де йшлося про негативну оцінку російських, а в оригіналі «московських» військ, а також замінити слово «жид», властиве українській мові без негативного значення, на «єврей». Усі ці зміни, а також опущені й додані перекладачем рядки наводяться у примітках.

Зважаючи на те, що в епоху романтизму письменники практикували додавання власних «Пояснень» до своїх творів, вважаємо науково обґрунтованим в українському виданні «Пана Тадеуша», як важливе доповнення до оригіналу, зберегти в повному обсязі авторські примітки А. Міцкевича. Вони подаються у нашому перекладі окремо, із сучасними поясненнями, і зазначаються римськими цифрами. Нагадаємо, що у виданнях, здійснених за редакцією М. Рильського, авторські примітки зі значними скороченням подавалися вибірково, у складі загальних приміток. Для глибшого розуміння поеми в нашому виданні розширено коментування реалій, осіб і подій, які нині для читача можуть бути незрозумілими. В окремих випадках враховано присутні примітки М. Рильського.

КОМЕНТАР [ПОЕТА]
[ДО НАЗВИ ТВОРУ]: «ОСТАННІЙ ЗАЇЗД НА ЛИТВІ»

За часів Речі Посполитої виконання судових вироків було ускладнене, оскільки виконавча влада у країні практично не мала у своєму розпорядженні поліції, натомість заможні громадяни, шляхта, магнати тримали придворні полки, а подекуди, як князівський рід Радзивілів, і військо у кільканадцять тисяч вояків. Позивач, що одержав судове рішення на свою користь, змушений був звертатися за його виконанням до лицарського стану, тобто до шляхти, при якій була і виконавча влада. Озброєні родичі, друзі і сусіди позивача рували із судовою постановою в руках у супроводі возного і здобували, часто у кривавих сутичках, присуджене позивачеві майно, яке возний¹, згідно з законом, передавав йому в тимчасове або постійне користування. Таке збройне здобування своїх прав мало назву «заїзд». У давні часи, коли шанувались закони, наймогутніші пани не зважувалися йти проти вироків суду, збройні сутички траплялися зрідка, а насильство не залишалося безкарним. З історії відомий сумний кінець князя Василя Сангушка і Стадницького², прозваного Дияволом³. Нехтування громадськими звичаями в Речі Посполитій призвело до збільшення кількості «заїздів», які постійно порушували спокій Литви⁴.

ДО КНИГИ ПЕРШОЇ

- I. *О Діво Пресвята, що в Острій світиш Брамі,
І Новогрудок наш отінюси, і в храмі
У Ченстоховському проміння розлила ...*

У Польщі всі знають про чудотворний образ Божої Матері на Ясній Гурі у Ченстохові⁵. На Литві славу чудотворних мають ікони Остро-

¹ *Возний* — див. прим. авт. V до кн. I

² *Станіслав Стадницький* — сондецький староста, власник Ланьцута, волонтарист і скандаліст, «прославився» численними нападами і «заїздами», які спричинилися до розпалення місцевої громадянської війни, у ході якої 1610 р. він загинув. Місцеве населення прозвало його «ланцутським дияволом».

³ *Дмитро, а не Василь Сангушко* — литовський магнат, викрав і змусив до шлюбу Острозьку Гальшку (дочку князя Іллі Острозького), щоб заволодіти величезним маєтком, який вона отримала у спадок (1553). Його було вбито у вигнанні (сер. XVI ст.).

⁴ Паралельно із дозволеними законом «заїздами», що спиралися на судові вирoki, відбувалися численні беззаконні «заїзди», а точніше — напади, коли шляхтич самочинно намагався силою відібрати майно сусіда. Обидва види «заїздів» були суворо заборонено законом у 1768 році.

⁵ Ченстоховська Богородиця — ікона Божої матері, візантійського походження, яка вважається патронкою Польщі й знаходиться у Ясногурьком монастирі в місті Ченстохові. Була знищена під час нападу на монастир, і відновлена в 1430 р.

брамської¹ Богоматері у Вільно, Замкової² у Новогрудку, а також Жировицької і Борунської³.

II. *Одначе челяді не видно для вітання,
Та не тому, що зле їй дано виховання.*

Уряд царської Росії у підкорених собі країнах ніколи одразу не скасовує законів і громадських інституцій, натомість поступово розхитує і підточує їх своїми указами. У Малоросії, наприклад, до останнього часу діє Литовський статут⁴, змінений царськими указами. У Литві було збережено увесь давній апарат цивільних і кримінальних судів, тобто земські і міські судди у повітах, а головні судди в губерніях обираються, як і в давнину. Апеляції, проте, необхідно керувати до Петербурга, де вони проходять численні інстанції різного рівня, а отже, місцеві суди зберегли хіба що тень тої поваги, що мали раніше.

III. *Войський (tribunus)* призначався раніше громадським опікуном шляхетських жінок і дітей під час війни. Тепер ця посада перетворилася на титул без обов'язків. У Литві існує звичай надання із ввічливості і поваги особам шанованим певного давнього титулу, який завдяки постійному використанню набуває законної сили. Називають, скажімо, сусіди свого товариша Обозним, Стольником або Підчашим спочатку приватно — у розмові чи листуванні, а потім навіть у офіційній кореспонденції. Російський уряд заборонив подібну практику і намагався цей звичай висміювати, запроваджуючи натомість свою ієрархію чинів, яка й дотепер у литовців викликає велику відразу.

IV. *Підкоморій (Princeps Nobilitatis)*⁵ — у давні часи чин відомий і шанований, за російського уряду практично повністю втратив свою владу, зберігши тільки титул. Деякий час ще вів суди у справах меж земельних маєтків, проте згодом втратив і цю частину юрисдикції. Час від часу може виконувати обов'язки повітового маршалка і призначає коморників, тобто повітових землемірів.

V. *Возний*, або генерал, призначався ухвалою трибуналу чи суду з осілої шляхти; у його функції входило оголошення вироків, візування актів, доставка позовів тощо. Обирався найчастіше з представників дрібної шляхти.

¹ Остробрамська Богоматір — відома ікона Богородиці, патронки Литви, яка знаходилася із XVII ст. в Остробрамській каплиці у Вільно.

² Уже не існує храму при замку, де знаходився образ Богоматері, проте відомо, що на Замковій горі була православна церква (пізніше уніатська) на честь Богородиці, в якій у листопаді 1415 р. відбувся місцевий собор православного єпископату Великого Литовського князівства з метою обрання великого литовсько-руського митрополита і виходу литовської православної церкви з-під влади митрополита усієї Русі, що мешкав у Москві.

³ У містечку Жировиці близько Слоніма і містечку Боруни поблизу Ошмян.

⁴ Литовські статути — збірники законів Великого Литовського князівства: статут I. 1529 р., II. 1566 р. та III. 1588 р., написані урядовою тоді в Князівстві руською (українською і білоруською) мовою. Останній статут діяв до 1840 р.

⁵ Перший серед шляхти, місцевий чиновник найвищого рангу.

VI. *За ним же й бігали, як ті пташки за кобцем.*

В оригіналі: *Biegali wszyscy za nim jakby za rągiem.*

Гагуг, птах, подібний до яструба. Відомо, що за яструбом дрібні пташки, особливо ластівки, літають цілими зграями. Звідси є прислів'я: літати як за яструбом (гагогієм).

VII. *Суворов був чаклун — чаклун і Бонапарт.*

Побутує багато переказів серед простого російського народу про чари Бонапарта і Суворова.

VIII. *Асесори* складають земську повітову поліцію. Часом обирають їх громадяни (шляхта), часом призначає уряд; цих останніх називають «коронними». Судді апеляційні (головні) теж зуться асесорами, але тут мова не про них. *Реснти актові* завідують канцеляріями, *декретові* — пишуть вирoki, всі вони призначаються секретарями суду.

IX. *Граф Юзеф Несьоловський*¹ — останній новогрудський воєвода, був головою революційного уряду під час повстання на території Литви під проводом Ясинського².

X. *Юрій (Єжи) Бялопетрович*³ — останній писар Великого Литовського князівства, брав активну участь у польському повстанні під проводом Ясинського. Судив в'язнів стану⁴ у Вільні. Особа, чесноти і патріотизм якої користуються значною і заслуженою повагою в Литві.

XI. *У Слуцьку витканий з едвабів пурпурових...*

Прославленою на всю Польщу є фабрика золотого шиття та шитих золотом поясів у Слуцьку, удосконалена старанням Тізенгауза⁵.

XII. *Воканда* — вузька довга книжечка, до якої згідно з послідовністю розгляду справ записувалися прізвища сторін, що брали участь у процесі. Кожний адвокат і возний повинен був мати таку воканду.

¹ *Граф Юзеф Несьоловський* — брав участь у польському повстанні на території Литви в 1794 р.

² *Якуб Ясинський* — закінчив заснований 1765 р. Кадетський корпус, комендантом якого був Адам Чарториський, а серед випускників було багато майбутніх політичних діячів, зокрема Т. Костюшко; член Клубу якобинців, прихильником гасел французької революції, пристосованих, щоправда, до польських умов.

³ *Юрій (Єжи) Бялопетрович* — брав участь у польському повстанні на території Литви в 1794 р.

⁴ Тобто тих, кого повстанська армія Костюшка визнала зрадниками, наприклад під час повстання 1794 р. у Вільно. Кримінальний суд виніс смертний вирок гетьманові Шимону (Семену) Коссаковському, одному з ватажків Тарговицької конфедерації.

⁵ *Антоній Тізенгауз* — підскарбій (королівський скарбник) литовський, заснував 1765 р. фабрику поясів у Гродно, найвідоміша натомість фабрика персидських поясів, кушаків і золотого шиття у Слуцьку належала Радзивілам, а керував нею вірменин Ян Мажарський.

Слуцький пояс (іст.) — широкий шовковий пояс, гаптований сріблом або золотом.

XIII. *Генерал Князевич*¹, посланий італійською армією², склав перед Директорією³ здобуті у боях прапори.

XIV. *Князь Яблоновський*⁴ — командувач Наддунайським легіоном, помер у Сент-Домінго, де загинув практично весь його легіон. Декілька ветеранів, що вижили після цього невдалого походу, зараз живуть у еміграції, зокрема генерал Малаховський⁵

ДО КНИГИ ДРУГОЇ

I. *Музики-мастаки... сто голосів нараз...*

В оригіналі: *I w organ i w rozliczne instrumenty graia ...*

У старовинних замках на хорах часто встановлювався орган.

II. *Чорна юшка*, подана на стіл паничеві, що сватався до панночки, означала відмову⁶.

III. *Щоб каву варено найкращого гатунку...*

В оригіналі: *Lub z wicin bierze ziarna w najleprzym gatunku...*

Віцини — це великі судна на Німані, що ними литовці ведуть торгівлю з Пруссією, сплаваючи зерно, натомість доставляючи колоніальні товари.

IV. *Кн. Домінік Радзивіл*⁷ — великий ентузіаст полювання, емігрував до князівства Варшавського (утвореного Наполеоном), власним коштом організував полк кінноти, який сам очолив. Помер у Франції. На ньому згасла чоловіча лінія князів на Олиці та Несвіжу, найбільших панів у Польщі та, напевне, і в Європі.

V. В оригіналі поряд зі згадкою про князя Домініка присутня згадка про генерала Маєна, пропущена перекладачем: *...ten sprzęt mi darował / Książę Dominik, kiedy z nim razem polował / I ... z Majenem...*

¹ *Генерал Князевич* — Кароль Князевич (1762—1842), брав участь у ряді польських повстань і воєн (як і Домбровський), командував I польським легіоном в Італії, у 1798 р. був комендантом Риму, брав участь у війні Наполеона 1812 р.

² Мається на увазі французька армія в Італії.

³ Уряд Французької республіки 1795—1799 рр., складався з п'яти осіб, був встановлений у жовтні 1795 р. і скасований генералом Бонапартом у листопаді 1799 р. На зміну йому Бонапарт створив нову форму вищої державної влади — консульство.

⁴ *Яблоновський* — Владислав Яблоновський (1769—1802), польський князь, генерал, один з командирів польських закордонних легіонів у складі французької армії.

⁵ *Казимир Малаховський* (на той час підполковник) командував польськими легіонерами, відрядженими в Сент-Домінго. 3 серпня 1831 р. був головнокомандувачем листопадовим повстанням. Помер на еміграції 1845 р.

⁶ Готувалася з качиною крові, є відповідником українського «дати гарбуза».

⁷ *Радзивіл Домінік Ієронім* (1786—1813) — полковник війська Варшавського князівства і гвардії Наполеона від 1811 р. Брав участь у поході на Вільно, прославився у різних битвах, але при відступі французьких військ був смертельно поранений.

*Месн*¹ відзначився в національній війні під проводом Костюшка. І дотепер у Вільно показують *окопи Месна*.

ДО КНИГИ ТРЕТЬОЇ

I. ...їх литовська пісня славить...

Відома на Литві² народна пісня про гриби, що виходять на війну під проводом боровика. У цій пісні описуються властивості їстівних грибів.

II. *Олександр Орловський*³ (1777—1832) — відомий художник, за кілька років перед смертю почав малювати пейзажі. Помер недавно у Петербурзі.

III. *Тих п'явок, що про них чував, мабуть, усяк:*

Пса Справником зовуть, Стряпчина зветься сука...

Порода англійських собак⁴, маленьких і сильних, що їх називають п'явками (за сильний прикус) і розводять для полювання на велику дичину, зокрема ведмеда.

Справник, чи капітан-справник, — начальник повітової поліції; *стряпчий* — те саме, що прокурор. Чиновники ці, маючи часто можливість надуживати владою, викликають до себе неприязнь у населення.

ДО КНИГИ ЧЕТВЕРТОЇ

I. *Залізний вовк йому привидивсь тут вві сні...*

Є переказ, що великий князь Гедимін⁵ побачив уві сні на Понарській горі залізного вовка і, за порадою вайделота⁶ Ліздейка, заснував місто Вільно.

II. *Останній Ягеллон...*

Зигмунт (Сигизмунд)-Август⁷ за старовинним звичаєм був коронований у Столиці Великого литовського князівства шапкою Вітольда і мечем. Дуже любив полювання.

¹ *Ян Якуб (Якуб) Месн* під час повстання 1794 р. обороняв Вільно.

² Тобто на терені давнього Великого Литовського князівства, проте не литовською мовою. Існують варіанти цієї пісні українською, білоруською і російською мовами.

³ *Олександр Орловський* (1777—1832) — відомий польський художник, пізніше — пейзажист, з яким Мішкевич познайомився в Петербурзі у 1828 р.

⁴ Британи, британська порода.

⁵ *Гедимін* (бл. 1275—1341) — великий литовський князь, панував у 1315—1341 рр. — прабатько династії великих литовських князів, у подальшому Ягеллонів, засновник м. Вільно, вів успішні війни з хрестоносцями.

⁶ Язичницький жрець у давній Литві, його постать присутня в поемі А. Мішкевича «Конрад Валенрод» (1828).

⁷ *Ягеллони* — польсько-литовська королівська династія, що панувала в Польщі у 1386—1572 рр., заснована Владиславом Ягеллою, сином Ольгерта, внуком Гедиміна. *Останній Ягеллон* — тут: польський король Сигізмунд II Август, помер бездітним у 1572 р.

III. Шумить на Бавблісі...

В Росієнському повіті (на ~~Жовениціні~~), в маєтку Пашкевича¹, земського писаря², ріс дуб, відомий під іменем Бавбліса. Колись, у ~~жовеницькі~~ часи, він слугував святинею. У дуплі цього велетня Пашкевич заснував музей литовських старожитностей.

IV. Мендогіє гай...

Недалеко від Новогрудського костюлу росли старезні липи, багато з-поміж яких вирубано 1812 р.

V. ...То ж мудрий дуб старий,
Оповідав діла козацької пори...

Див. поему Гощинського «Канівський замок»³.

VI. Коломийки, руські пісні щось на зразок польських мазурок⁴.

VII. До діла всякого поради́к і знавець...

В оригіналі: ... *Znai się dobrze na handlu zbożowym, / Na wicinnym*

Див. прим III «Віцини» до кн. 2.

VIII. На покуті (в оригін. «*rokucie*») — почесне місце, де колись ставили домашніх богів, де до цього часу росіяни вішають ікони. Там литовський селянин садовить гостя, якого хоче вшанувати.

IX. Немов підстрелений, як дзьоба розтулить...

Дзьоби великих хижих птахів з віком дедалі більше закручуються і нарешті верхня частина, закарлючившись, замикає спідню, і птах мусить вмирати з голоду. Це народне вірування поділяють навіть деякі орнітологи.

X. Тому ото стрілець ніколи не знаходить
Скелетів звірини...

Справді немає прикладу, щоб колись було знайдено скелета мертвої тварини.

XI. Пташин(к)и — це рушничі малого калібру на дрібні кулі. Вправні стрільці влучають із них птаха на льоту.

XII. Аж поки золото — один і другий клапотъ —
На сонці почало, виблискуючи, капать...

У пляшках гданської горілки бувають на дні дрібні пелюстки золота.

XIII. Цариця Дідона (героїня «Енеїди» Вергілія) наказала порізати на паси волову шкуру і тим способом зайняла — «наскільки сягне воло-

¹ Діонісій Пашкевич — збирач і дослідник пам'яток давньої Литви.

² Давня судова посада.

³ Северин Гощинський (1801—1876), зараховується до представників «української школи» в польському романтизмі. У своїй поемі «Канівський замок» (1828) представив гайдамацький рух як козацьке повстання, за що отримав ім'я «козацького пророка». Мішкевич має на увазі той епізод твору, де козак Небаба, сидючи на великому дубі, милується українським краєвидом і розмірковує про своє життя.

⁴ Коломийка — народний танець і спів українських гуцулів, споріднений з польськими й словацькими гуральськими танцями. Назва походить від м. Коломия над річкою Прут.

ва шкура» — чималий шмат землі, де й збудувала місто Карфаген. Войський вичитав опис цієї події не в «Енеїді», а, певно, в коментарях схоластів¹.

МВ Певні місця із 4 пісні належать перу Стефана Вітвицького².

ДО КНИГИ П'ЯТОЇ

I. *Що звідкись вискочив, як з конопель Філіпп...*

Одного разу на сеймі посол Філіпп, сам із села Коноплі, взяв голос і так далеко відійшов від справи, що викликав загальний сміх. Звідси й пішло прислів'я: вискочив, як Філіпп з Конопель³.

ДО КНИГИ ШОСТОЇ

I. *Застянок.*

На Литві «околицею» чи «застянком» називають шляхетське поселення, хутір, аби відрізнити його від звичайних сіл чи слобід, де мешкають селяни.

II. *Десята вода на киселі...*

Кисіль, литовська страва, різновид желе, яка робиться з вівсяної рідини; овес полощеться у воді, аж поки не відділяться всі борошняні частки; звідси прислів'я.

III. *Володкович-пан.*

Після багатьох бешкетувань був схоплений у Мінську і за рішенням трибуналу розстріляний.

IV. *Посполите рушення.*

Король, скликаючи загальне ополчення, наказував при кожному приході (парафії) втикати високу жердину і прив'язувати до неї віху (віщу). Це мало назву «роздати віхи». Кожен дорослий чоловік лицарського стану повинен був тоді під загрозою втрати дворянства стати під військовий прапор воєводства.

V. *Давати прізвиська навчилися від них...*

В оригіналі: *Brała również przydomki, zwane imioniska ...*

Імьоніска — це те саме, що *sobriquet*⁴.

VI. *Він просто кинувся з валів старої Праги Поція рятувать...*

Граф Олександр Поцій, повернувшись після війни на Литву, підтримував співвітчизників, що емігрували, і передав значні суми до каси Легіонів.

¹ Тобто коментарях античних текстів.

² *Стефан Вітвицький* (1801—1847) — поет-романтик, товариш Міцкевича періоду еміграції, належав до грона знайомих, яким поет зачитував уривки із ще незавершеного «Пана Тадеуша». Автор опису маточника і початку полювання; Міцкевич, розгортаючи цей опис, використав певні фрагменти творів Вітвицького

³ Подібне пояснення цього прислів'я є помилковим, насправді йдеться про зайця, якого у говірках називають, зокрема, Філіппом (укр. Пилипом).

⁴ *sobriquet* (фр.) — суфікси, найчастіше з ущипливим значенням.

ДО КНИГИ ВОСЬМОЇ

I. *Давидовим невірно званий Возом...*

Віз Давида, сузір'я, яке в астронамів називається Ursa major¹.

II. *В костьолах так висять гігантів давніх кості...*

Існував звичай вивішувати по костьолах рештки викопаних кісток давніх тварин, які простий народ вважав костями велетнів.

III. *Комета, віючи хвостом своїм яскравим...*

Пам'ятна комета 1811 р.

IV. *Там ксьондз Почобут нам розказував як слід...*

Ксьондз Почобут² — іезуїт у минулому, відомий астроном, автор розвідки про зодіакальний малюнок у Дендері³, своїми спостереженнями допоміг Лаланду⁴ вирахувати орбіту Місяця. Див. Яна Снядецького «Житіє»⁵.

V. *Денасов* — власне князь де Нассав-Зіген, відомий свого часу вояка і скандаліст. Був російським адміралом⁶ і розбив турків на Леманському озері⁷, пізніше сам був розбитий шведськими військами⁸. Певний час перебував у Польщі, де отримав шляхетство⁹. Двобій князя де Нассав із тигром потрапив до всіх тогочасних європейських газет.

ДО КНИГИ ДЕВ'ЯТОЇ

I. *Жовта книга*, названа так за кольором обкладинки, книга варварських військових законів Росії. Часто у мирний період уряд оголошує цілі провінції такими, що перебувають у стані війни і на підставі Жовтої книги передає військовій владі повну владу над майном і життям мешканців. Відомо, що від 1812 р. аж до революції (листопадове повстання 1831 р. — *Р.Р.*) вся Литва підлягала Жовтій Книзі, виконання положень якої було покладено на великого князя цесаревича.

II. *Мачуга* (булава) литовська робиться наступним чином: знаходять молодий дубок і насікають знизу угору так, щоб кору і заболонь злегка поранити. У зроблені розрізи встромляють гострі камінці, які згодом вростають у дерево і утворюють тверді гулі, нарости. За язичницьких часів мачуги були головною зброєю пішого війська литовського, уживаються інколи й досі — і зветься «насічками».

¹ Велика Ведмедиця (*лат.*).

² *Мартин Одланіцький Почобут* (1728—1810) — професор астрономії і ректор віленського університету, засновник місцевої обсерваторії.

³ Малюнок зодіакальних кіл, знайдений на руїнах давньогипетської святині в прській місцевості Дендера. Тепер зберігається у Луврі (Париж).

⁴ *Юзеф Ієронім Лаланд* (помер у 1807 р.) — видатний французький астроном.

⁵ Повна назва твору Яна Снядецького: «Житіє вчене і публічне Мартина Одланіцького Почобута», Вільно, 1810.

⁶ Денасов служив, крім російської, у різних європейських арміях.

⁷ Біля гирла Дніпра, під Очаковом 1788 р.

⁸ Під час російсько-шведської війни біля Швекзунда в 1790 р.

⁹ Отримання шляхетства відбулося внаслідок одруження з княжною Сангушко.

- III. *Вона ж то й бачила, як певний міщанин
Всіх ворогів погнав, хоч був лише один...*

Після повстання Ясинського, коли литовські війська відступали в напрямку Варшави, росіяни наблизилися до покинутого Вільна. Генерал Деев¹ на чолі штабу в'їхав через Остру Браму. На вулицях була пуста, мешканці зачинилися в будинках. Один з мешканців, побачивши залишену у провулку заряджену гармату, втілив з неї у Браму. Цей поодинокий вистріл врятував тоді Вільно: генерал Деев і декілька офіцерів загинули, решта, боячись засідки, відступила з міста. Не знаю напевно імені цього міщанина².

- IV. *Так наїзд кінчено останній на Литві...*

Бували й пізніше «заїзди», хоч не такі значні, проте досить відомі й криваві. Близько 1817 р. громадянин У...³ в Новоградському воєводстві розбив під час «заїзду» весь Новоградський гарнізон і захопив його провідників у полон.

ДО КНИГИ ДЕСЯТОЇ

I. В оригіналі поряд зі згадкою про бої під *Очаковим* та *Ізмаїлом* присутня також згадка про бої під *Prejsiž-Луw*, пропущена перекладачем.

Швидше всього *Pressisch-Eylau*⁴.

- II. *Багатство принесла б велике Тарговиця,
Коли б сумління я у серці заглушив...*

Здається, Стольник був убитий близько 1791 р., під час першої війни⁵.

ДО КНИГИ ОДИНАДЦЯТОЇ

I. *Весняні віщуння ...*

Один російський історик подібним чином описує ворожіння й віщуння москвовського люду перед війною 1812 р.

- II. *Коли застоюну, змарнілу навесні
Худобу пастухи вигонили на поле,
Вона, як ще того не бачени ніколи,
Що мала пастися, — качалась і ревла...*

¹ *Михайл Деев* — полковник російської армії.

² Ці факти не було підтверджено, існує ряд версій, зокрема називається прізвище Чарнобацького.

³ *Ігнацій Узловський* — власник маєтку Чомбрув (близько 15 км на південь від Новоградка), 1812 р. озброїв відділ у кільканадцять вояків; цей інцидент набув пізніше завдяки чуткам значно більшого розголосу, ніж на те заслуговував.

⁴ Прусска Глава, під якою у 1807 р. мала місце кривава битва між наполеонівською армією та російським і пруським військом.

⁵ Йдеться про польсько-російський конфлікт 1792 р.

В оригіналі:

*Kiedy pierwszy raz bydło wygnano na wiosnę,
Uważano, że chociaż zgłodniałe i chude,
Nie biegło na ruin, co już umiała grude...*

Рунь — це зеленіюча озимина.

III. *Вирій* — у народній мові¹ означає осінню пору, коли перелітні прахи відлітають; летіти у вирій — означає летіти до теплих країв. Звідси в переносному значенні народ вирієм називає теплі країни і взагалі якісь казкові країни, які є щасливі і які лежать за морями.

IV. *Що назву Кухаря Довершеного їй
Дотепно надаю...*

Книга ця тепер є великим раритетом; понад сто років тому її видав Станіслав Чернецький².

V. *Що папа сам Урбан і всі з ним кардинали...*

Це римське посольство описувалося вже неодноразово. Див. «Довершений Кухар», передмова: «Посольство, викликаючи у всього західного панства велике захоплення, на честь папи влаштувало пишний бенкет, що один із князів римських сказав: «Сьогодні Рим щасливий, що має такого посла». — *ЛВ* Чернецький сам був кухмістром Оссолінського³.

VI. *...він за маршалка став
Конфедератського...*

Після вступу на терен Литви французьких і польських військ у воеводствах було скасовано конфедерацію і обрано депутатів сейму.

VII. *Під Гогенлінденом...*

Відомо, що під Гогенлінденом⁴ польський корпус під проводом генерала Князевича відіграв вирішальну роль у перемозі:

ДО КНИГИ ДВНАДЦЯТОЇ

I. *...ще Радзівіл
Князь Кишитоф-Миколай, магнат усюди знаний...*

Радзівіл-сирота здійснив далекі подорожі і видав опис свого паломництва до Святої землі⁵.

II. *Тим часом одмінив свої сервіз кольόри...*

У XVI і на початку XVII ст., у добу розквіту мистецтв, бенкети і прийоми не раз влаштовувалися художниками, артистами, які напов-

¹ Тут ідеться про білоруську мову.

² Книга Чернецького, що нею користувався Міцкевич при написанні твору, мала назву *Compendium ferculorum albo zebanie potraw* (Краків, 1682, неодноразово перевидавалася). Натомість книга *Довершений Кухар* належить перу Войцеха Велондко (Вільно, 1800).

³ Насправді Чернецький був кухмістром дочки Оссолінського, Хелени Теклі Любомирської.

⁴ Битва під Гогенлінденом відбулася у 1800 р.

⁵ *Миколай Кишитоф Радзівіл* (1549—1616), на прізвисько Сиротка — литовський магнат, у 1582—1584 рр. здійснив паломництво до Святої землі.

нювали їх символікою та театральними сценами. На прославленому прийомі, влаштованому в Римі для папи Льва X¹, був сервіз, що послідовно представляв чотири пори року, який, певно, і був взірцем для радзивілівського. Столовий етикет зазнав змін у Європі близько середини XVIII ст., у Польщі він проіснував найдовше.

III. — *Чи не Пінетті сам
Прислав до помочі таємні сили вам?..*

Пінетті² — прославлений на всю Польщу фокусник, коли він гостив у нас, нам не відомо.

IV. *Зразком Цибульського, що тільки сміху вартий:
Дружину він свою програв колись у карти!..*

В оригіналі:

*«Czy ja Cybulski? rzecze na to Klucznik z żalem,
Co żonk przegrał, grając w mariaża z Moskałem».*

*(«Чи я Цибульський? каже Ключник з жалем,
Що жінку програв, граючи в маріаж з москалем».)*

Відома в Литві тужлива пісня про пані Цибульську, яку її чоловік програв у карти москалям³.

V. *Відрікнись польського усвяченого строю,
Французький з примусу надів короткий фрак...*

Мода на французький одяг панувала у польських провінціях з 1800 по 1812 рік. Найчастіше молоді люди міняли крій одягу перед шлюбом за бажанням своїх наречених.

VI. *Дійшов до Рейтана, Денасова згадав...*

Історія суперечки Рейтана з князем де Нассав в оповіданні Войського не скінчена; відома з традиції. Вмішуємо тут для цікавого читача її кінець. Рейтан, розпалений похвалюю князя де Нассав, стояв у лісі поруч із ним на номері⁴. Величезний кабан, роздратований пострілами і псами, мчав у цей момент прямо на них. Рейтан вириває рушницю з князевих рук, свою кидає об землю, хапає рогатину, другу подає німцеві і каже: «Тепер побачимо, хто краще володіє списом». Уже кабан готовий був кинутись, коли Войський Гречеха, що стояв здалека, влучним пострілом повалив звіра. Пани спочатку розгнівались, потім помирились і щедро нагородили Гречеху.

VII. *Так пан Ігнацій Карп дав відпускну селянам,
А царський уряд їх податком нечуванним
Обклав за те...*

¹ Римський Папа у 1513—1521 рр. (Джованні Медичі), час його папства відзначений розквітом науки і мистецтва, а водночас — ренесансового гуманізму і світськості, що, у свою чергу, сприяло виступам Лютера і швидкому поширенню реформації.

² Пінетті виступав у Польщі неодноразово наприкінці XVIII і на початку XIX ст.

³ Тексти цієї пісні були записані і збереглися, у них йдеться про продаж дружини.

⁴ Засідка — місце, що призначається кожному мисливцю під час полювання, в оригіналі — «звіряча тропа».

Уряд царської Росії ніякого стану, крім дворянського, не визнає вільним. Звільнені поміщиком селяни одразу записуються у сказки¹ двірського майна царя² і замість панщини мусять сплачувати збільшений податок. Відомо, що в 1818 р. мешканці віленської губернії схвалили на сеймику проект звільнення усіх селян і відрядили з цієї метою делегацію до царя; однак уряд наказав цей проект відхилити й ніколи про нього не згадувати. Немає іншого способу звільнити людину під російським урядом, як тільки прийняти її до фамілії³. Багато хто вже отримав таким чином дворянство з ласки або за гроші.

КОМЕНТАРІ АВТОРА ПЕРЕДМОВИ ДО КНИГИ ПЕРШОЇ

¹ *О краю мій, Литво!* — у Міцкевича Литва означала «малу батьківщину», білоруські землі, де народився поет і які колись були руськими, носили назву Чорної Русі і входили до складу Великого Литовського Князівства. Прізвище Міцкевич є за походженням білоруським, родина походила з полонізованих білорусів, отже, не мала нічого спільного з литовцями в сучасному розумінні цього слова.

² *Новогрудок* — місце народження Міцкевича, особливо знаменним є присутність у творі рідних місць поета з огляду на роль польсько-литовської унії в політичній ідеології Міцкевича цього періоду. Важливим є вплив рідного для Міцкевича регіонального варіанта польської мови, характерного для теренів колишнього Великого Литовського князівства — велика кількість діалектизмів, архаїзмів тощо.

³ *Тадеуш Костюшко* (1746—1817) — польський національний герой, очолював визвольне повстання 1794 р., що вибухнуло після першого й другого поділів Польщі між Пруссією, Австрією і царською Росією.

⁴ *Чемерка* — польський національний одяг селян, сукнянка, одяг, який Костюшко носив після битви під Рацлавицями (4 квітня 1794 р.) на знак симпатії до селян-повстанців, чий героїзм забезпечив рацлавицьку перемогу.

⁵ *Що прожене трьох збройних владарів чи сам паде на меч* — тут відтворено сцену присяги, яку склав Костюшко на краківському Ринку 24 березня 1794 р. «Три збройні владарі» (в оригіналі — три монархи) — монархи країн, що поділили між собою Польщу.

⁶ *Рейтан* — Тадеуш Рейтан, депутат польського сейму 1773 р., виступав проти першого поділу Польщі. У 1780 р. скінчив життя самогубством, але не від меча, як писав Міцкевич, а наковтавшись битого скла.

⁷ «Федон» — діалог Платона про безсмертя душі.

⁸ *Катон Молодший* (Марк Порцій Като, I ст. до н. е.) — римський республіканець, наклав на себе руки після того, як побачив загибель Римської Республіки. Праця Плутарха «Життя Катона» стала символом політичної незламності.

⁹ *Якуб Ясинський* (1761—1794) — польський поет епохи Просвітництва, яacobінець. У 1794 р. розпочав повстання у Вільно, що було зайняте протягом п'яти днів. Повстання, прискорене емісарами Костюшка,

¹ *Сказки (рос.)* — списки людей.

² Двірське майно царя — майно, доход з якого йшов на утримання двору царя.

³ Прийняти до фамілії — налати шляхетське прізвище й герб.

перенеслося до Варшави. Ясинський загинув молодим при облозі району Прага у передмісті Варшави. Див. авт. прим. IX до кн. I.

¹⁰ *Хоробрий Корсак* — Тадеуш Корсак, депутат польського чотирьох-річного сейму, учасник польського повстання на території Литви в 1794 р., загинув разом з Якубом Ясинським у передмісті Варшави.

¹¹ *Оту Домбровського мазурку...* — «Мазурка Домбровського» (інша назва — за першим рядком «Єще Пльска не згинела») — пісня польських легіонів в Італії, яка пізніше стала національним гімном Польщі. У 1797 р. на мелодію народної мазурки текст написав Юзеф Вибіський (1747—1822), товариш генерала Яна Генріха Домбровського (1755—1848), який командував польськими легіонами у складі військ Наполеона.

¹² *Домашній пудерман* — проста полотняна одяга з саморобного полотна, яка захищала від пилу і пудри, домашній одяг.

¹³ *Граничний суд* — склався з урядовців, які обиралися серед шляхти на сеймиках. Вирішував межові суперечки.

¹⁴ *Тирольські корови* — те, що в Соплічові була така породиста худоба, що рідко зустрічалася на Литві, свідчило про заможність Судді.

¹⁵ *Що майстер з Вільна був, отож ніяк не гот...* — Суддя помилоково асоціює готицький стиль із старогерманським племенем готів. Переконання, що готицькі замки будували готи, є свідченням недостатньої освіченості Судді, про що жартівливо зазначає поет.

¹⁶ *Сенат* — у той час в Росії це була найвища судова інстанція.

¹⁷ *Рефектар* — монастирська трапезна.

¹⁸ *Плястри* — пілястр, плаский, схожий на колону виступ на поверхні стіни чи стовпа, архітектурна прикраса.

¹⁹ *Півкозиць* — герб, на якому на червоному тлі зображено голову осли, а вгорі над щитом — половину кози.

²⁰ *Столичний блиск* — тут: *столичний* — віленський.

²¹ *Веспазіан (Тім Флавій Веспазіан)* — римський імператор (I ст. н. е.); він наклав високі податки, зокрема на публічні туалети, йому приписують вислів «Гроші не пахнуть», яким він відповів на докори з цього приводу.

²² *Французька мода* — тут: іноземщина в широкому розумінні, захоплення західними зразками, що протиставляється звичаям предків, дорогому сердцю поляка сарматському ідеалові.

²³ *Новітні ногаї* — ногайці, татари, від назви одного з татарських племен. Тут вжито як синонім варварів, руйнівників традицій.

²⁴ *Підчашик* — син підчашого (шляхетський титул, на цей час не пов'язаний з жодною функцією).

²⁵ *Кобець* — див. авт. прим. VI до кн. I.

²⁶ *Каріулька* — кабріолет, відкритий віз на двох колесах.

²⁷ *Німчура* — фореитор, фурман, одягнений згідно з модою на німецький лад.

²⁸ *Перука* — мода на перуки характерна для II половини XVIII ст. Тут описані німецькі.

²⁹ *Золоте руно* — згідно з грецьким міфом, золота вовна, за якою до Колхіди, на узбережжя Чорного моря мандрували аргонавти. Тут вжито в іронічному значенні.

³⁰ *Наполеон Бонапарт* — Наполеон I (1764—1821), французький полководець, імператор. У 1812 р. розпочав війну з Росією, у якій зазнав поразки.

³¹ *Вчитись розуму ... в кав'ярні...* — тут *кав'ярня* як місце зібрань, різновид політичного клубу під час революції 1789 р. в Парижі.

³² *Бернардин* — чернець бернардинського католицького ордену.

³³ *Німан* — із 1807 р. по цій річці проходив кордон між Варшавським князівством і Російською імперією.

³⁴ *Олександр Суворов* (1730—1800) — російський полководець, що прославився своїми численними перемогами. Після капітуляції Варшави одержав чин фельдмаршала.

³⁵ *Брабантські коронки* — знамените бельгійське мереживо, що вироблялося у провінції Брабант.

³⁶ *Василіск* — міфологічна істота, за народними віруваннями птах з тілом півня, що має корону на голові і хвіст ящірки, з'являється з яйця, знесеного півнем, і був здатний вбивати поглядом.

³⁷ *В календарі* — календарі на той час були чи не єдиним джерелом інформації, у них друкувалися різноманітні фантастичні історії, жарти, цікавинки, анекдоти, які були дуже популярними серед шляхти.

³⁸ *Город* — тут Петербург — тогочасна столиця Російської імперії.

³⁹ *Табакирка* — існував звичай дарувати одне одному табакирки; король Станіслав Август дарував табакирки із зображенням свого портрета на внутрішній стороні вічка.

⁴⁰ *Король Станіслав* — Станіслав-Август Понятовський, останній польський король панував з 1764 по 1795 р.

⁴¹ *Лех* — легендарний прабатько давніх польських племен і польської держави, брат Чеха і Руса.

⁴² *Муж зброї, бог війни* — тут: Наполеон I Бонапарт.

⁴³ *Золоті орли* — знаки французьких легіонів; *срібні орли* — знаки польських легіонів генерала Домбровського.

⁴⁴ У подальшому рядки, яких у даному виданні перекладу бракує або які були змінені в наступних редакціях, переважно з ідеологічних міркувань, цитуємо за першим виданням: Адам Міцкевич «Пан Тадеуш». — К.: Слово, 1927 (далі скорочено: ПТ, 1927 із зазначенням відповідних сторінок).

Замість слів: *Обдивиться спочатку, Чи люди всі свої...* у першому виданні було: *Обдивиться спочатку, Чи Москалів нема...* (ПТ, 1927, с. 40).

⁴⁵ *Генерал Ян-Генріх Домбровський* (1755—1818) — брав участь у польському повстанні 1794 р. Емігрував до Франції, де сформував 30-тисячний польський легіон; учасник походів Наполеона, зокрема на Росію в 1812 р.

⁴⁶ *Ломбардська долина* — місцевість у Ломбардії, в північній Італії, де в 1796 р. Домбровський організував польські легіони.

⁴⁷ Замість слів: *...Рятуючись од куль царевих вояків...* у першому виданні було: *...Рятуючись од куль ворожих москалів* (ПТ, 1927, с. 40).

⁴⁸ Після слів *І опиняється у таборі братів* в оригіналі опущено рядки:

*Gdzie wslyszai głos miły: «Witaj nam kolego!»,
Lecz nim odszedł, wyskoczył na wzgórek z kamienia
I Moskałom przez Niemen rzekł: «Do zobaczenia!»—*

*Де голос милий він почув: «Вітаєм, друже!»,
Перш ніж піти, скочив на кам'яне узгір'я
І москалям за Німан крикнув: «До побачення!»*

⁴⁹ Замість рядків:

*Та їм згубився й лік,
Тим хлопцям, що батьків і край свій залишають!
До скарбу царського добро їх забирають.*

у першому виданні 1927 р. було:

*Та їм ззубився й лік! Дізнались Москалі, хто саме й як утік, —
До скарбу царського без жалю забирають
Його маєтності, а ім'я — проклінають.* (ПТ, 1927, с. 41).

⁵⁰ *Квестарський віз — квестар* — збирач пожертв, від *квеста* — збирання пожертв для бідних чи на монастир.

ДО КНИГИ ДРУГОЇ

¹ *Страшний, як для царів комета в небесах...* — Поява комети, згідно з народними уявленнями, віщувала війну, мор, нещастя. Поява комети 1811 р. коментувалася як заповідь великих історичних зрушень, про що детальніше — див. кн. VIII. Такою історичною подією була війна з Францією, тому у Міцкевича ця комета «лякає царів».

² *Surge, puer!* (лат.) — Вставай, хлопче!

³ Після слів *А руки в кишенях* в оригіналі опущено рядки:

*Zdawało się, że liczył oczyma kamienie.
Poznał go zaraz, ale musiał kilka razy
Krzyknąć, niż głos Hrabiego usłyszał Gerwazy...*

*Здавалося, що він рахував очима каміння.
Впізнав його відразу, але мусив декілька раз
Крикнути, перш ніж голос Графа почув Гервазій...*

⁴ *І Стольник, пан з панів...* — *Стольник* — титул вельможі, в обов'язки якого входило прислужувати королеві за столом під час урочистих бенкетів.

⁵ *При кубку липівця...* — *Липівець* — липовий мед.

⁶ *Примас* (prymas) — єпископ, що стоїть на чолі католицької церкви. У давній Польщі — друга після короля людина, керував державою в період безкоролів'я.

⁷ *Любімося (kochajmy się)* — традиційний вигук на старопольських бенкетах. Таку ж назву має книга XII поеми.

⁸ *Блищить йому в очах сльозинка таємнича...* — рядок, відсутній в тексті оригіналу.

⁹ *Було Сопліц багато, —*

Він крикне їм: рубать! — вони й раді рубати,

Він крикне: питу! — п'ють... — рядки, відсутні в тексті оригіналу.

¹⁰ *В часи Костюшкови...* — тобто під час російсько-польської війни 1792 р.

¹¹ *Трете мая* — прийнята польським сеймом 3 травня 1791 р. конституція, на той час найпрогресивніша в Європі, складена під впливом ідей французької революції. Запроваджувала ряд реформ для покращення державного устрою, але залишала недоторканим кріпосне право.

¹² *Конфедератські сили* — тут: оборонці Конституції 3 травня.

¹³ Замість рядків: *Ох! Царські враз війська наш замок обступили,
Ще й як закралися...*

у першому виданні було: *Та не судилося! Хтось Москалям треклятим
Усе переказав.* (ПТ, 1927, с. 53).

¹⁴ Замість слів: *Солдати біля брами...* у першому виданні 1927 р. було: *А Москалі до брами —...* (ПТ, 1927, с. 53).

¹⁵ *Гайдуки* — озброєна двірська служба, що була одягнена в одяг, схожий на мундир угорської піхоти.

¹⁶ Замість слів: ... *Три рази напали*
Завзяті вояки —...

у першому виданні 1927 р. було: ... *Три рази напали*
Зятяї Москалі —... (ПТ, 1927, с. 53).

¹⁷ Замість рядків: ... *Бій наче трохи втих,*
І поховалися солдати за комору.

у першому виданні 1927 р. було: ... *Бій наче трохи втих,*
І вражі Москалі сховались за комору.
(ПТ, 1927, с. 53).

¹⁸ Замість слів *Солдати вже ворота*
Розламують, — ...

у першому виданні було: ...*От Москалі ворота*
Розламують, — ... (ПТ, 1927, с. 54).

¹⁹ Рядки, відсутні в тексті оригіналу:

На щастя, не один тут приятель прибув,
Що пана Стольника зивали рідним татом. —
І пам'яткового синнули супостатам!

²⁰ *Кореличі* — містечко на Новоградщині.

²¹ *Вендета* (італ. *vendetta* — помста) — кровна помста, найбільш поширена на о. Корсика і о. Сардинія.

²² Рядки відсутні в тексті оригіналу:

А там — вендета, кров, убивства і пожари...
Там невідкупна честь — там невідступні чари.

²³ Рядки, відсутні в тексті оригіналу:

І морква там прозоро-кучерява,
Квасоля ж вигляда з тичок своїх лукаво;
Пшеничка золотий з трави підносить ус...

²⁴ Замість слів *Стоять, як вояки...* у першому виданні 1927 р. було: *Стоять, як Москалі...* (ПТ, 1927, с. 57). У Мішкевича дане порівняння відсутнє.

²⁵ У першому виданні 1927 р. після слів *Пан має рацію* йшли слова: *...Я знаю Москалів!*... (ПТ, 1927, с. 62).

²⁶ *Мар'яж* — гра в карти.

²⁷ Замість слів *Хвалить Німеччину чи петербурзьку знать...* у першому виданні 1927 р. було: *Хвалить Німеччину чи славте Москалів...* (ПТ, 1927, с. 64).

²⁸ *Янус* — (лат. *Janus* — прохід) дволикий бог входу і виходу, дверей, всякого починання і війни в давніх римлян, зображуваний із двома обличчями, повернутими на схід і захід.

²⁹ *Неначе крашанки* — порівняння, пов'язане з відомим звичаєм на Великдень стукатися крашанками чи писанками: той, хто розіб'є своєю писанкою чужу, забирає її собі.

³⁰ *Арбітрів оберить...* — суд арбітрів, третейський суд, суд знавців, його рішення остаточне і оскарженню не підлягає.

³¹ *Смич* — шворка для хортів та інших мисливських собак.

¹ *Елисейські тині* — в грецькій міфології тині померлих праведників і героїв, які знаходяться в Елізіумі, раю.

² *Кокосниця з Індиковичів*. — Як пояснює М. Рильський, гра слів полягає у тому, що *kokosz* — курка, а *jendyk* — індик, отже, й прізвище по чоловіку і дівочє у тієї господині походять від назв домашньої птиці, і, по-друге, в тому, що одне слово переноситься з рядка в рядок, що у віршах загалом заборонено.

³ *Амальтея* — в грецькій міфології коза, яка вигодувала Зевса своїм молоком, за що вдячний бог помістив її між зірками, а з рогу зробив чарівний ріг достатку.

⁴ *Фєб (Аполлон)* — один з найзначніших богів грецького Олімпу, бог сонця, поезії, добра, правосуддя, розуму й ладу; в мистецтві — ідеал чоловічої, юнацької краси. В оригіналі слово відсутнє.

⁵ Рядок *Усні він бачив рай* — прокинувся в пустелі відсутній у тексті оригіналу.

⁶ Після рядків *Що вийшли по гриби на Теліменин клич* в оригіналі опущено рядки:

*Jako ludzie rozsądni, umieją miarkować,
Mowy i ruchy swoje, aby je stosować
W każdej okoliczności do miejsca i czasu.
Dlatego, nim ruszyli za Sędzią do lasu,
Wzięli postawy tudzież ubiory odmienne,
Służące do przechadzki opończe płocienne,
Którymi osłaniają po wierzchu kontusze,
A na głowy słomiane wdziali kapelusze,
Stąd biali wyglądają jak czystościowe dusze.*

*Як люди розсудливі вони вміють думати,
І застосовувати свої рухи і мову
В залежності від ситуації до місця і часу.
Тому, перед тим як вирушили за Суддею до лісу,
Передягнулися у різний одяг,
Що служить для прогулянок і
Якими захищають зверху контуші,
А на голови одягли солом'яні капелюхи,
І білі всі були, як душі у чистилищі.*

⁷ Рядки відсутні в тексті оригіналу:

*Гриби розшукувать — ніяк не проста річ,
І любить боровик уважність і терпіння:
Тому-то кожен став задумливою тінню.
Звичайно, й одяги не ті, що при столі.
Було одягнено — і в гайовій імлі
Вони одкинули чудні, пістряві плями.*

⁸ *Їх литовська пісня славить...* — Див. авт. прим. I до кн. III.

⁹ *Храм Мрій* — серед жінок вищого суспільства з кінця XVIII ст. було популярним влаштовувати подібні затишні місця, у яких вони віддавалися мріям і фантазіям.

¹⁰ Рядки, відсутні в тексті оригіналу:

*Сестрице, — вимовив, — аж сохне від думок
У мене голова та від турботи в'яне*

¹¹ *Легіони* — тут: військо Варшавського князівства.

¹² У рядках *Шукатиме собі отих царевих знаків [...] а не з прихильності царевого уряду* у першому виданні 1927 р. згідно з оригіналом вжито замість слова *царевий* слово *московський* (ПТ, 1927, с. 83).

¹³ *Тібур* — місто в околиці Риму, сучасне Тіволі.

¹⁴ *Павзіліппо (Посіліппо)* — скеля недалеко від Неаполя, відома своїм величезним гротом.

¹⁵ *Менада* — жриця грецького бога Вакха, бога живих сил природи, вина й винограду; їх звичайний атрибут — палиця, увита плющем і виноградом.

¹⁶ Рядки, відсутні в оригіналі:

*Черемішину пойняв лапатий, буйний хміль,
І різні ягоди жаріли звідусіль.*

¹⁷ *Він при гробі* — тобто на могилі, кипариси вважають деревом смутку і садять переважно на цвинтарях.

¹⁸ *Брейгелі (Брегелі)* — родина голландських художників XVI—XVII ст. *Яків Ван-Роїсдал* (1628—1682) — голландський художник, відомий пейзажист.

¹⁹ *Карбівничий* (в оригіналі — *гайовий*) — лісник. Слово вживає Шевченко у «Катерині», тому М. Рильський вдавняв до заміни ним слова *гайовий*.

²⁰ *Маточник* — недоступне в лісі місце, харащак, хаші, глушина. Міцкевич вживає саме слова *маточник*, перше значення якого пов'язане із бджолярством.

²¹ *Шарварок* — у давній Польщі обов'язкова для всіх селян феодальна повинність одноденного відробітку при впорядкуванні доріг і мостів; пізніше — грошовий збір на їхнє утримання.

²² *Плебан* — ксьондз, священник.

²³ *Святий Губерт* (близько 658—727) — місіонер, із XV ст. став покровителем всіх мисливців. У давніх молитовниках вміщена була спеціальна церковна служба на честь цього святого.

ДО КНИГИ ЧЕТВЕРТОЇ

¹ *Вітенез* (XIV ст.) — великий литовський князь, панував на зламі XIII і XIV ст. *Міндова* (XIII ст.) — *Міндове* або *Мендог*, у 1253—1263 рр. литовський король, королевський титул отримав з рук папи Інокентія IV після хрещення (1251), якого пізніше зрікся. Об'єднав багато литовських і руських князівств, а Новоградок зробив столицею своєї держави. Його ім'я (у багатьох варіантах) неодноразово з'являється у творах Міцкевича, що є свідченням тісного зв'язку поета з Новоградщиною.

² *Беловезька пуца* — Беловезька пуца, великий ліс у Білорусії, який знаходиться між ріками Буг, Німан і Прип'ять. Частина цього лісу знаходиться на території Польщі. Беловезька пуца здавна відома своєю фауною, зокрема зубрами. Гори *Понари* — на Віленщині.

³ *Залізний вовк йому привидивсь тут вві сні* — див. прим. I до кн. IV. Автор, ідучи за народною традицією, помилково виводить походження слова *Вільно* від слова *вовк*.

⁴ *Римська вовчиця* — за легендою вовчиця вигодувала молоком за-
сновників Риму — братів Ромула і Рема.

⁵ *Кейстут і Ольгерд* — сини Гедиміна, литовські князі (XIV ст.).

⁶ *Чи на Україні б я ту липу упізнав...* — Перебуваючи на Україні, Міцкевич гостював у Стеблеві, над Россою, в маєтку Головінських, де росла липа, яку він описав у поемі.

⁷ *Ян Кохановський* (1530—1584) — «чарнолеській співець», славетний польський поет доби Ренесансу, творчість якого справедливо асоціюється із вершиною польської поезії Відродження.

⁸ *Дриада* — в грецькій міфології лісова німфа, дух дерева.

⁹ *I, повен спогадів про те, що вчора сталося...* — Один з епізодів (кульмінаційну точку роману Тадеуша з Теліменою) Міцкевич за порадю друзів вилучив з тексту поеми, що призвело до певних неясностей в історії з ключником і запискою. Згідно з версією Б. Залеського, Вітвицький (див. авт. прим. XII до кн. IV), не схвалюючи роману Телімени і Тадеуша, наполягав, аби Міцкевич цього уривка не друкував.

¹⁰ *Тирійські теслярі* — майстри, яких за одним з переказів фінікійський цар Гірам прислав царю Соломону для будівництва храму на Сіоні в Єрусалимі.

¹¹ Замість рядків:

*Та за взірцем старим
Була збудована горешківська — для неї
Був характерний стиль, що в давній Іудеї
Тирійські теслярі будовам надали.
Євреї скрізь його по світу рознесли.*

у першому виданні 1927 р. було:

*Та за взірцем старим
Була збудована давніше: стиль Гірама
Царя тирійського, що дав Жидам для храма
Кедрини кріпкої й досвідчених майстрів...
Ми стиль цей маємо запевне від Жидів.
(ПТ, 1927, с.101—102).*

¹² *Ной* — за біблійними переказами праведник, що врятувався від всесвітнього потопа, побудувавши Ковчег.

¹³ *Що мудрий Соломон колись освячений прикрасив ним Сіон...* — Див. прим. 15.

¹⁴ Замість слів *Євреї стиль отой перенесли на школи...* у першому виданні 1927 р. було *Жиди перенесли той штиб собі на школи...* (ПТ, 1927, с. 102).

¹⁵ Замість слів *Єврейським ковпаком над стінами навис...* у першому виданні 1927 р. було *...Жидівським ковпаком над стінами навис...* (ПТ, 1927, с. 102).

¹⁶ *До бапти скісної, що падає у Пізі...* — Старовинна башта в Пізі (північний центр Італії), після завершення її будівництва внаслідок геологічних умов похилилася, від чого складається враження, що вона падає.

¹⁷ Замість слів *А все схилилося, мов на молитві Жид...* (ПТ, 1927, с. 102).

¹⁸ *Цицес* — (гебр. *sisith*) це частина традиційного єврейського строю, кисті, що звисають з-під верхнього одягу. Міцкевич помилково вживає це слово замість слова *філактерія* (гебр. *tefilin* або *totafoth*) — маленькі культові предмети кубічної форми з молитвеними текстами всередині, які під час молитви вміщують на чолі або на лівій руці.

¹⁹ *Козиця* — коза, музичний інструмент.

²⁰ Замість рядків: *Єврей, по-польськи він поправно говорить... у першому виданні 1927 р. було: Хоч Жид по-польському поправно говорить... (ПТ, 1927, с. 103).*

²¹ *Край авзонів* — поетична назва Італії. *Авзони* — легендарні первісні мешканці Італії, грецька назва, пов'язана з міфологічною традицією. Тут мова йде про відомий польський гімн.

²² *Reverendissime* (лат.) — превелебний, шанобливе звертання до духовної особи.

²³ *Схизмат* — (гр. розлом, роздертя), православний, некаатолицький обряд. Так католики називали східне, візантійське християнство, що 1054 р. відділилося від загальної християнської церкви.

²⁴ Замість рядків:

*«...А ви, ви, литвини, ви звикли лиш давать
Податки у казну, в її капшук безодній».
«Давати у казну? Та хто ж би дав сьогодні...»*

у першому виданні 1927 р. було:

*«...А ви, ви, Литвини, ви звикли лиш давать
Податки Москалям, у їх капшук безодній».
«Давати Москалям? Та хто ж би дав сьогодні...»
(ПТ, 1927. с. 106).*

²⁵ Замість рядків: *І я, шукавши прав,
В поліцію б ішов пороги оббивати...*

у першому виданні 1927 р. було: *І я, шукавши прав,
Пороги Москалям повинен оббивати...
(ПТ, 1927. с. 106).*

²⁶ *Фамільне дерево* — генеалогічне дерево, схематичний малюнок родо-
доводу певної фамілії (родини).

²⁷ *Неофіт* — людина, яка не так давно прийняла християнську віру.

²⁸ *Стрийковський* — Матвій Стрийковський (1547—1582), польський історик, якого називали «литовським хроністом», автор «Хроніки польської, литовської та жмудської» (1582).

²⁹ *Домбровський* — див. прим. 45 до кн. I.

³⁰ Після слів *Табака з Ченстохова?* в оригіналі опущено рядки:

*Jakby myśl z myślą, wyraz sam zbiegi się z wyrazem,
Wszyscy jednogłośnie jak na dane hasło,
Krzyknęli: «Dąbrowskiego!», wszystko razem wrzasło...
«Ніби думка збіглася з думкою, слово зі словом,
Всі одночасно як на гасло
Крикнули «Домбровського!»...»*

³¹ *Костюшко* — див. прим. 3, 5 до кн. I.

³² *Тарататка* — чемерка (див. прим. 4 до кн. I) спеціального крою.

³³ *Наполеон* — див. прим. 30 до кн. I.

³⁴ Замість рядків: *Французів ждемо ми з яких уже часів,
Та, може, марна річ про них і говорити!*

у першому виданні 1927 р. було: *Французів ждемо ми, тим часом Москаліє
Щоденно більшає, не сила людям жити!
(ПТ, 1927. с.110).*

³⁵ *Квеста* — див. прим. 50 до кн. I.

³⁶ *Негримів* — село біля Новогрудка. У оригіналі Міцкевич наводить вигадане ним прислів'я, називаючи його «старим литовським»: *Щасливий чоловік, як ксьондз у Негримові.*

³⁷ *Зубків* — шляхетський хутір на Новогрудщині.

³⁸ Після слів *Що варять чорний труп у чорнім казані* в оригіналі опущено рядки:

*Az tymi jeziorkami już nie tylko krokiem,
Ale daremnie nawet zapuszczać się okiem.*

*...Цими озерцями вже не лише кроком,
А марно навіть осягати оком...*

³⁹ *Маточник* — див. прим. 20 до кн. III та прим. авт. XIII до кн. IV.

⁴⁰ *Пташина* — див. авт. прим. XI до кн. IV.

⁴¹ *Сагалас в Лондоні* — в оригіналі — напис псевдоіноземною мовою, що має на меті висміяти тих, хто видаючи низької якості вітчизняні товари за закордонні, нахвалював і рекламував їх. Можна також розглядати це як висміювання наївної реклами, що апелює до споживачів, які бездумно обирають закордонне. Регент зачитує цей напис дуже серйозно, що підсилює комізм ситуації.

⁴² *Гданськ* — давній польський порт у гирлі р. Вісли.

⁴³ *Золото — один і другий клапоть* — див. авт. прим. XII до кн. IV.

⁴⁴ *Вергілій Марон* — римський поет (70—19 рр. до н. е.), автор поеми «Енеїда».

⁴⁵ *Марон* — див. прим. 44.

ДО КНИГИ П'ЯТОЇ

¹ *Чотирнадцяте літо...* — Щодо віку героїв і дат, то зрозуміло, що для художнього твору припустимі певні зміщення або неточності. Якщо батьків Зосі було вислано до Сибіру після повстання Костюшка, то у 1811 р., коли відбувається дія поеми, Зося повинна була б мати щонайменше 17 років.

² *Ості* — спеціальний засіб для ловлі риб.

³ *Гюльки не любив, що німці принесли нам...* — Звичай куріння люльки прийшов до Польщі зі сходу і поширився вже у XVII столітті. Войський, згідно зі старими шляхетськимим переконаннями, трактує всі запозичені звичаї як німецьку моду.

⁴ *Капуцини* — (італ. *sarracino*, от *sarracino* — капошон) католицький чернечий орден, гілка ордену францисканців, заснований в Італії (чоловічий бл. 1525 р., жіночий — капуцинки — у 1538 р.) для боротьби з Реформацією.

⁵ *Денасов-князь* — див. авт. прим. V до кн. VIII.

⁶ *Пушик* — пугачик, нічна птиця.

⁷ *Обдукція* (лат.) — наочне підтвердження певної обставини, занесення судової справи до протоколу. *Візія* (лат.) — те саме, що *обдукція*, проте за участі не тільки возного і свідків, а й вищих посадовців (тут Асесора); судові оглядини вчиненої кому-небудь шкоди.

⁸ *Корд* — шабля, меч; *карабеля* — крива шабля.

⁹ *Ретирада* — відступ.

¹⁰ *Тарговиця*, або *Тарговицька конфедерація* — об'єднання противників Конституції 3 травня серед шляхти та польських магнатів, закладене у 1792 р. в м. Тарговиці; конфедерацію підтримала Катерина II.

¹¹ *Ножик, різочка* — зменшувально-пестливі назви улюблених шабель, які надавали їм власники.

¹² *Сармато-готський план* — ця назва підкреслює свавільний і нападницький характер пропозиції Гервасія, що апелює до сарматської і варварської романтики. Недарма далі у тексті згадуються розбійники і сутички з ними.

¹³ *Бірбанте* (італ.) — злочинець; *рокка* — тут: фортеця; неологізм поета. Італійською *росса* означає «скала, гора», оскільки замки і фортеці будувалися у давнину найчастіше на вершині скелястої гори, отже, переносним значенням є «фортеця, замок». Тут: замок розбійників. Є, звичайно, жартівливою назвою.

ДО КНИГИ ШОСТОЇ

¹ Замість рядків: ... і голосно кричить

Спросоння: «Гей, війна! Ану, до зброї вмиць!»

у першому виданні було: ... і голосно кричить

Спросоння: «Москалі! Ану-бо, хлопці, бий!»...

(ПТ, 1927, с. 163).

² *До рук дісталось по Тарговиці вам...* — Тарговицька конфедерація конфіскувала маєтки своїх противників.

³ *А що ж Наполеон? Склав мирову в Тільзіті!* — Наполеон, не зважаючи на жертви, що їх понесли поляки-вояки його армії, прагнув заручитися прихильністю Росії і створив із польських територій, що належали Пруссії, тзв. Варшавське князівство, сама назва якого була навмисним замовчуванням самого факту існування польського народу. Результати цієї політики зафіксовано Тільзитською мирною угодою 1807 р., згідно з якою Литва залишилась у складі Росії.

⁴ *Ведмідь* — тобто герб Жмуди.

⁵ *Кінь Литви...* — На гербі Великого Князівства Литовського було зображено вершника, що мчить з мечем на коні.

⁶ Замість рядків: *І з тилу вдарити на царських вояків!* у першому виданні було: ... і з тилу вдарити на вражих Москалів! (ПТ, 1927, с. 169).

⁷ *Плебанія* — дім священика, ксьондза, плебана.

⁸ *Луї П'єр Едуард Бін'йон* (1771—1840) — французький дипломат, історик, у 1811—1813 рр. виконував обов'язки так званого резидента Наполеона у Варшавському князівстві і взяв активну участь у його створенні.

⁹ *Князь Юзеф Понятовський* (1763—1813) — небіж короля Станіслава-Августа Понятовського, учасник повстання 1794 р. під проводом Костюшка, головнокомандувач армією Варшавського князівства.

¹⁰ В оригіналі після слів *Його з позовами давно не посилав нікто* читаємо:

*Sędzia dotąd, przy zwinym wzgląd na lata stare,
Odmawiał jego prośbom;
Dziś przyjął ofiarę
Dla naglącej potrzeby.
Wózny patrzy, czuwa —
Ciche wszędzie —
W konopie zwolna ręce wsuwa
I rozchylając gęstwę badylów, w jarzynie...*

*«Суддя з того часу, хоч і на вік свій був проворний,
Відмовляв усім його проханням;
Сьогодні ж пішов на жертву
Через необхідність.
Возний дивиться, слухає —
Всюди тихо —
У коноплю поволі руки всуває,
Розвертає густе бадилля, у зіллі...»*

¹¹ *Ян III Собеський* (1629—1696) — польський король, воїн, видатний політик, автор відомих «Листів до Марисеньки». Увійшов до історії як оборонець християнської Європи від турків, «лев Лехістану», як називали його вороги. У 1673 р. розгромив турків під Хотином, із 1674 р. обраний польським королем.

¹² В оригіналі після слів *Кумедно бігають між травами густими читаємо*:

Stowem dwór na kształt klatki albo królikarni

Словом, двір на зразок клітки або крільника.

¹³ *Від часу шведського* — мається на увазі шведський потоп на початку XVII ст.

¹⁴ *Зигмунтівки* — славні свого часу шаблі з портретом короля Сигізмунда (Зигмунта) III на ефесі.

¹⁵ *Церера* — у римській міфології богиня хліборобства і врожайності.

¹⁶ *Марс* — у римській міфології бог війни.

¹⁷ *Помона* — у римській міфології богиня садового плоду.

¹⁸ *Флора* — у римській міфології богиня квіток, рослинності, весни. Поданий Мішкевичем перелік божеств (див. прим. 15, 17), що опікувалися врожаєм, є алюзією до XIV пісні «Метаморфоз» Овідія. У автора ці боги подані в безпосередньому переліку.

¹⁹ *Арей* або *Арес* — у грецькій міфології бог війни, відповідник римського Марса.

²⁰ *Барська конфедерація* (1768—1772) — патріотичне антиросійське об'єднання частини польської шляхти, засноване у м. Барі на Поділлі в 1768 р.; Барська конфедерація, як і гайдамаччина, стали темою багатьох літературних творів у романтизмі.

²¹ *Аж раптом Тарговиця...* — див. прим. 2.

²² Замість рядків: *Хоч би для того й стяг доводилось міняти?*

Тепер своє життя, відмінами багате,

Тихенько доживав у супокі він,

Від шуму й галасу сховавшись в Добжин.

у першому виданні було: *Хоч би для того й стяг доводилось міняти?*

Однак, за все життя, одмінами багате,

Ні разу з Москалем не йшов у згоді він

І, як зайшла Москва, заперся в свій Добжин...

(ПТ, 1927, с. 178).

²³ *Міхал Клеофас Огіньський* (1765—1833) — великий литовський підскарбій, представник відомого шляхетського роду, учасник повстання Якова Ясинського у Вільно, композитор, автор відомих полонезів, які набули надзвичайної популярності і торували шлях для наступного розвитку жанру Шопеном.

²⁴ *Прага* — передмістя Варшави, де відбувся суворовський штурм 1794 р.

²⁵ *Фільварок на п'ять димів* — шляхетський хутір, маєток з п'ятьма родинами кріпаків. Поширений на той час спосіб обліку кріпацьких сімей — за «димом», тобто кількістю димарів. А отже, хат.

²⁶ Замість ...і славну *Різочку на ворога підніме*. у першому виданні було: ...і славну *різочку на Москаля підніме*. (ПТ, 1927, с. 180).

²⁷ *Слуцьк* — місто над Случчю, відоме виготовленням шитих золотом поясів. Див. авт. прим. XI до кн. I.

ДО КНИГИ СЬОМОЇ

¹ У *Кенігсбергу*... — У Міцкевича *Krölewies*, відповідно німецька і польська назви сучасного Калінінграду, тоді це був порт у Східній Пруссії, зараз — територія Російської Федерації.

² ...він із *барками бував*... — Сплав хліба барками (великими човнами) здавна поширений на річці Німані.

³ *Грабовський* — Юзеф Грабовський, граф, за наполеонівських воєн полковник генерального штабу польського війська у складі французького. Один з найвідоміших представників шляхти на Познанщині, власник маєтку Луков, де гостинно приймав Міцкевича у 1831 р. Поет увічнив його у поемі, не дуже зважаючи на історичні подробиці.

⁴ *Корона* — у Міцкевича Великопольща, регіон Гнезна та Познані. Повна назва — Корона Польського королівства, із XIV ст. назва на окреслення земель, підлеглих польському королеві та всіх історичних та етнічних польських земель. Від часів Люблінської унії Корона, на відміну від Литви, означає коронні землі, що лежали в обширах Речі Посполитої, відділені кордоном від Великого Литовського князівства в 1569 р.

⁵ *Од пана Тодвена*... — Тодвен Тадеуш, офіцер польських легіонів, учасник наполеонівських воєн. Міцкевич познайомився з ним у Дрездені 1832 р.

⁶ *Битва під Еною* (14 жовтня 1806 р.), де Наполеон здобув перемогу над пруською армією.

⁷ *Ландрат* (нім.) — земський повітовий службовець, *гофрат* (нім.) — радник двору, високий посадовець у придворній ієрархії.

⁸ «*Мейн гот, о вей!*» — в оригіналі: *Achary Got, o wej*, перекручений німецький вислів *Ach, Herr Gott o weh* — «О, Боже, яке нещастя!»

⁹ *Домбровський до Познаня* — відозва Домбровського і Вибицького 5 листопада 1805 р., яка закликала поляків до війська від імені Наполеона після поразки пруської армії.

¹⁰ Замість рядків:

*З'єднатись та й зчинить воєнну веремію?
Що, браття, скажете? Як думаєш, Матвію?*

у першому виданні було:

*З'єднатись та й Москві вчинити халазію?
Що, браття, скажете? Як думаєш, Матвію?
(ПТ, 1927, с. 184).*

¹¹ Замість рядків:

*Скінчив. — Мовчить Матвій, правцею за бік
Торкнувся (шаблю він носить при боці звик*

За часу давнього) — і пригадав минуле:
Адже і прізвисько Забик йому приткнули,
Що він за бик хапавсь на гніву певний знак.

у першому виданні було:

Скінчив. — Мовчить Матвій, правицею за бик
Ланнувся (шаблю він носить при боці звик
За часу давнього) — і пригадав минуле:
Адже і прізвисьце Забик йому приткнули,
Що він за бик хапавсь, як річ про Москаля.
(ПТ, 1927, с. 184).

¹² Замість рядків:

«Як? Війни!» —
«Якої?» — «Із царем!» — «Ну, та й народ чудний!»
«Кропити, гем-трем-брем!» — «З коновки поливати!»
«Голити бритвою!»

у першому виданні було:

«Як? — Війни!» —
«Якої?» — «З Москалем!» — «Ну, та й народ чудний!»
«Кропити Москаля!» — «З коновки поливати!»
«Голити бритвою!» (ПТ, 1927, с. 185).

¹³ В оригіналі після слів *Щоб наперед було усе достоту знане!* присутні наступні рядки, які у перекладі відсутні:

«Tak było w Wielkopolszcze — widzim rejteradę,
Niemiecka, cóż my robim? wchodźm tajnie w radę,
Gotowi, Dąbrowskiego czekamy rozkazu,
Na koniec, hajże na koni! powstajem od razu».

«Так було у Великопольщі — ми бачимо відступ
Німецький, що ж ми робимо? таємно радимось,
Ми готові, чекаємо Домбровського наказу,
На кінець, ну-мо на коні! виступаємо відразу».

¹⁴ Бухманів на те почувся крик... — Бухман (з нім. книжна людина), «жива енциклопедія».

¹⁵ ...загляньмо лиш в історію... — Тут Бухман переповідає погляди Ж. Ж. Руссо, зміщені у праці 1762 р. «Суспільна угода» (*Contract social*), де доводилося, що метою держави має бути добробут усього суспільства, а джерелом влади — воля народу.

¹⁶ Між громадою та владою контракти — тобто суспільні угоди (Ж. Ж. Руссо, «Суспільна угода»).

¹⁷ Контракти? Київські? — Матвієві незрозумілий термін «суспільний контракт», йому відомі натомість щорічні з'їзди шляхти, яка під час січневих зустрічей вирішувала торгові справи. Відомими тоді були зокрема Київські, Бердичевські, Дубнівські та Мінські контракти, названі так тому, що на них підписувались різні господарські, кредитні договори — контракти.

¹⁸ «Не дозволяю!» — згідно з давнім польським правом *liberum veto* (лат. вільна заборона) кожен депутат сейму міг накладати вето на будь-яке спільне рішення, скасувати, зірвати постанову, вигукнувши «Не дозволяю!». Зловживання цим правом наприкінці XVII ст. призвело до паралізування роботи усього державного апарату країни, економічної і політичної кризи. Тут вжито в жартівливому значенні.

¹⁹ У Нюрнбергу: *це тевтонів давня зброя. — Нюрнберг (Нюрнберг) — місто в Баварії, відоме з давніх часів металевими виробами високої якості. Тевтони — одне з давніх германських племен. Особливо відомий з історії так званий тевтонський, або пруський лицарський орден, що загрожував своєю агресією слов'янським народам Литви.*

²⁰ В оригіналі після слів *Тут Янкель, що прибує у справах до Добжини* присутні наступні рядки:

*Na ławę wskoczył, stanął i nad głowy wznosił
Brodę, jak wiechę, co tu aż do pasa wisi;
Prawą ręką zdjął z wolna z głowy kołpak lisi,
Lewą ręką jarmułkę zruszoną poprawił,
Potem lewicę za pas zatknął i tak prawil,
Kołpakiem lisim w kolej kianiając się nisko...*

*На лаву скочив, зупинився, піднявши різко бороду,
Що звисала аж до пояса,
Правою рукою зняв з голови лисячу шапку,
А лівою поправив ярмулку,
Потім ліву руку він засунув за пояс і так говорив,
Лисячим ковпаком кланяючись низько...*

²¹ Замість рядків: *Аж раптом Ножика підняв сердитий Шрам
На Янкеля: «Гей, ти! Навіщо здався нам?*

у першому виданні було: *Та раптом ножика підняв сердитий Шрам
На Янкеля: «Гей, ти! Чи місце тут Жидам?»
(ПТ, 1927, с. 193).*

²² *Берлини* — барки.

²³ *Фактор* — маклер, посередник у торгових справах.

²⁴ *...пан Вовк із Логомович...* — Самуель Волк Ланевський (1768—1857), великий земельний магнат, власник, зокрема, села Лугомовичі.

²⁵ Замість рядків: *Той балакучий Вовк*

*На шибениці був тоді б навів замовк,
Що кривдив мужиків, з чиновництвом водився,
Та простий люд таки над ним змилосердився...*

у першому виданні було: *Той балакучий Вовк*

*На шибениці був тоді б навів замовк,
Що кривдив мужиків та з Москалем водився,—
Та простий люд таки над ним змилосердився.
(ПТ, 1927, с. 195).*

²⁶ *Волоська* — італійська. *Паполама* — попона. Тут чепрак (покривало на коня).

²⁷ *Зан ... три Чечоти.* — Томаш Зан (1796—1855) і Ян Чечот (1796—1847) — поети, члени молодіжного патріотичного гуртка філоматів, були приятелями Міцкевича з університетських часів і з усіх членів гуртка найбільше постраждали від переслідувань царського уряду.

ДО КНИГИ ВОСЬМОЇ

¹ *Дідона* — цариця Карфагену, закохана в Енея. Коли він покинув її, вона завдала собі смерть («Енеїда» Вергілія).

² ...*ті два озера...* — алюзія до поезії Юзефа Богдана Залеського «Співаюче озеро», тлом якого є кавказький краєвид і кавказька легенда про закладі озера, а фабула відтворює силу любовної тути. Ю. Б. Залеський (1802—1886) — поет «української школи» в польському романтизмі.

³ *Еол* — у давніх греків бог вітрів. *Еолова арфа* — давній струнний інструмент, сконструйований таким чином, що подмухи вітру видобувають з нього гармонійні звуки; відомий ще з античності, у новітні часи (XVII ст.) *еолову арфу* повернув до життя німецький ієзуїт Атанасіс Кірхер. З XVIII ст. поширилася як прикраса парків, у добу романтизму стала поширеним поетичним реквізитом.

⁴ *Поллукс і Кастор*, або *Близнята* — сузір'я, назва походить від міфічних героїв, нерозлучних братів Прекрасної Єлени Поллукса і Кастора — синів Зевса і Леди.

⁵ *Полеле і Леле* — Полель і Лель, праслов'янські божества, часто їх порівнюють із Поллуксом і Кастором.

⁶ *Сито* — сузір'я Північної корони.

⁷ *Ридван Люциферів* (у нас Віз) — сузір'я Велика Ведмедиця. *Михайло* — архангел Михаїл.

⁸ *Левіафан* — декілька разів зустрічається у Старому Заповіті: а) як небесний дракон, що призводить до затемнення сонця і місяця; б) як велика морська тварина, гігантська риба, страхоття морське, одне з уособлень зла. Обриси Левіафона вбачали в сузір'ї Дракона.

⁹ *В костюлах так висять гігантів давніх кості...* — Див. авт. прим. II до кн. VIII.

¹⁰ *Комета... Летіла з заходу на північ...* — пам'ятна комета 1811 р. З нею пов'язують багато віщувань і пророцтв. Опис комети поет стилізує, підкреслюючи диявольський характер цього явища. Міцкевич відтворив у поемі радісний настрій очікування перемоги Наполеона, проте він знав, що читачам його відомо про реальне завершення цього походу, що так і не приніс свободу Польщі. Див. також авт. прим. III до кн. VIII.

¹¹ *Діва Морова* — за народними віруваннями, мара, що віщувала епідемію чи війну, алюзія до «Пісін вайделота» з «Конрада Валенрода».

¹² *Почобут* — див. авт. прим. IV до кн. VIII.

¹³ Фундаторкою обсерваторії при Віленському університеті була Єлизавета Пузиніна (з родини Огінських). У Міцкевича у першому виданні — Сапіжина. У наступному він виправив свою помилку.

Замість рядків:

*Обсерваторію ж багато тому літ
Пані Пузиніна шановна заснувала,
Майна потративши на справу цю чимало ...*

у першому виданні було:

*Обсерваторію ж, багато тому літ,
Пані Сапіжина шановна заснувала,
Майна потративши на справу цю чимало.
(ПТ, 1927, с. 203).*

¹⁴ *Ректор Снядецький* — Ян Снядецький (1756—1830), польський астроном і математик, у 1806—1824 рр. ректор Віленського університету, один з найвидатніших польських науковців на зламі XVIII і XIX ст. Міцкевич засуджував його боротьбу з романтизмом, проте в поемі віддав йому належне.

¹⁵ *Браницький... на Ясси* — Францишек-Ксаверій Браницький, з 1774 р. коронний гетьман, один із творців Тарговицької конфедерації; одна з

найчорніших постатей польської історії, усе життя йшов дорогою зради, діяв не на користь інтересам Польщі. Справжнє прізвище — Бранецький, Браницьким його стали називати, аби відокремити від іншого крила цього роду — гербу Гриф — шанованого і вірного Батьківщині. У «Весіллі» Ст. Виспянського його також названо Браницьким.

В *Яссах* відбувся наприкінці 1791 р. з'їзд противників Конституції 3 травня з метою дійти згоди з Потьомкіним, провідником царських військ, таким чином і була сформована Тарговицька конфедерація.

¹⁶ *Сапега* — литовський шляхетсько-магнатський рід, біографія, подана Войським, не асоціюється з жодним з представників цього роду, ймовірно, це просто переказ місцевих чуток і легенд.

¹⁷ *Ян III* (Собеський) під Віднем 1683 р. здобув перемогу над турками. Див. прим. 11 до кн. VI.

¹⁸ *Нунціус* (нунцій) — посол Папи Римського.

¹⁹ *Бартоховського* — *Orientis fulmen* (лат. «Блискавка сходу»), панегірик ксьондза Войцеха Бартоховського, присвячений 1684 р. триумфальному в'їзду Яна III до Кракова після перемоги під Віднем. Проте Бартоховський не згадує про комету.

²⁰ *Яніна* — твір Якуба-Казимира Рубінковського (1739 р.).

²¹ *Чарториський* — князь Адам-Казимир Чарториський (1734—1823) — польський політичний і просвітницький діяч, генеральний староста подільських земель, провідник партії Чарториських, названої *Фамілія*, комендант Кадетського корпусу.

²² *Огінський* — див. прим. 23 до кн. VI.

²³ *Одинець* — дикий вепр, кабан-самітник.

²⁴ *Ксьондз-провінціал* — ксьондз, що стоїть над усіма монастирями певної провінції.

²⁵ *Тестамент* — заповіт.

²⁶ *Маркітантка* — торгівка, що мандрує з військом під час походів.

²⁷ *Медузиним поглядом спинила...* — Медуза, жінка-страховище в грецькій міфології, що мала на голові живих змій замість волосся. Погляд Медузи обертав у камінь усіх, на кого був направлений.

²⁸ *Античні хори* — хори в античній (давньогрецькій) трагедії, що, власне, й зародилася з хорового співу (дифірамба) на честь бога Вакха-Діоніса. Тут: голосні, злагоджені вигуки.

²⁹ *Сит graniciebus* — кумедно златинізована польська правнича формула, що вживалася в давній судовій практиці (з міркувань формальних трохи в перекладі переінакшена): з гаями, борами і всіма речами. Це — пародійний відгук на давній звичай користуватись у наукових, судових та інших поважних справах латинською мовою. Пор. в «Енеїді» Котляревського: «Енеус ностер магнус панус» і т. д.

³⁰ *І гуси... повзли.* — Гуси, що врятували Капітолій. Згідно з легендою коли на римський Капітолій (один із семи пагорбів, на яких стоїть Рим: там була фортеця) 390 р. до н. е. вчинили нічний напад галли, то римляни застерegli і розбудили гуси, що підняли гелгіт, завдяки чому нападникам дано було достойну відсіч.

³¹ *Дубняк* — мед, який довго витримували в дубових бочках, що надавало йому особливого смаку.

³² *Сон, брат смерті...* — У грецькій міфології бог сну Гіпнос був братом-близнюком бога смерті Танатоса, їхньою матір'ю була богиня ночі Ноктіс.

ДО КНИГИ ДЕВ'ЯТОЇ

¹ *Антал* — (з угор. *altalag*) міра для питва, барильце.

² Замість рядків: *...Стоять мов статуї. Гервазій зирк на них —
І єгерів пізнав у статуях живих...*

у першому виданні було: *...Стоять мов статуї. Гервазій зирк на їх —
І Москалів пізнав у статуях живих...*
(ПТ, 1927, с. 225—226).

³ *Квестарські одвідини* — одвідини квестаря, ксьондза, що збирає пожертви на бідних або на монастир.

⁴ *Смерть, повідає Бака, для всіх людей однака...* — Юзеф (Йосиф) Бака, (1707—1780), єзуїт, автор релігійних віршів «Уваги про неминучу смерть» (1766), які набули надзвичайної популярності.

⁵ *Зрази* — м'ясна страва. *Пуншик* — напій.

⁶ *Єгри*, або *єгері* (нім.) — жовніри-стрільці.

⁷ Замість рядків: *А той наїжився — і кулаком страшним
Сержанта вдарив (він мав руки вже на волі,
А ноги сковані). Сержант простягся долі
І кров'ю карабін гарячою залив.*

у першому виданні було: *А той наїжився — і кулаком страшним
Ударив Москаля (мав руки вже на волі,
А ноги сковані). Москаль простягся долі
І кров'ю карабін гарячою залив.*
(ПТ, 1927, с. 235).

⁸ *Рапіра* — певний вид шпаги; *палаш* — старовинна довга і широка шабля; *мушкет* — рушниця; *заківниця* — важка велика рушниця.

⁹ *Тесак* — коротка шабля.

¹⁰ Замість рядків: *Помітив це солдат — і, всі зібравши сили,
На його кинувся шалено. Та Матвій
Раптово зупинив повільний відступ свій
І шаблею підбив багнета. Аж хитнувся
солдат уражений, а сивий розмахнувся
І вдарив Різкою...*

у першому виданні було: *Помітив це Москаль — і, всі зібравши сили,
На його кинувся шалено. Та Матвій
Раптово зупинив повільний відступ свій
І шаблею підбив багнета. Аж хитнувся
Москаль уражений, — а сивий розмахнувся
І вдарив Різкою...* (ПТ, 1927, с. 237).

¹¹ Один із відомих мисливських переказів.

¹² Замість рядків: *Тим часом посланця
До нього засила і каже зброю скласти,
Щоб не було стрільцям страшнішої напасти,
Щоб не лягли усі!..*

у першому виданні було: *Тим часом посланця
До його засила і каже зброю скласти,
Щоб не було Москві страшнішої напасти,
Щоб не лягли усі!..* (ПТ, 1927, с. 240).

¹³ Замість рядків: *...Надбіг Тадеуш звідти*
(З наказу Судії жіноцтво боронити
Він мусив злякане у глибині кімнат,
Хоча давно б уже і сам до бою рад)...

у першому виданні 1927 р. було: *...Надбіг Тадеуш звідти*
(З наказу Судії жіноцтво боронити
Він мусив злякане у глибині кімнат.
Хоча давно б уже з Москвою зтягись рад)...
(ПТ, 1927, с. 240).

¹⁴ Замість рядків: *...Тим часом егері лютують і плондрують,*
І домові пожар, і шляхті смерть готують!

у першому виданні 1927 р. було:
...Тим часом Москалі лютують і плондрують,
І домові пожар, і шляхті смерть готують!
(ПТ, 1927, с. 242).

¹⁵ Замість рядків: *Змішались егері безладною юрбою...*
Відходять, ранених лишають за собою, —

у першому виданні 1927 р. було:
Змішались Москалі безладною юрбою...
Одходять, ранених лишають за собою...
(ПТ, 1927, с. 242).

¹⁶ Замість рядків: *Відтіля,*
Що тільки вистрелить — одразу поціля.

у першому виданні 1927 р. було: *Відтіля,*
Що тільки вистрелить — удучить Москаля.
(ПТ, 1927, с. 243).

¹⁷ Замість рядків: *Спинився ревний бій,*
І шляхта, й егері в цікавості німій
Сніткання Рикова і Графа споглядають...

у першому виданні 1927 р. було: *Спинився ревний бій,*
І шляхта, й Москалі в цікавості німій
Сніткання Рикова і Графа споглядають...
(ПТ, 1927, с. 244).

¹⁸ Замість рядків: *І раптом — егерям на голови упала*
Повітка, ранячи, вбиваючи, мнучи,
Смерть несподівану і пострах несучи...

у першому виданні 1927 р. було:
І раптом — Москалям на голови упала
Повітка, ранячи, вбиваючи, мнучи,
Смерть несподівану і пострах несучи...
(ПТ, 1927, с. 246).

¹⁹ Замість рядків: *На лівому крилі лиш вісім вояків*
Лишилось, що стоять уперто та завзято.

у першому виданні 1927 р. було:
На лівому крилі лиш вісім Москалів
Лишилось, та стоять уперто і завзято...
(ПТ, 1927, с. 246).

²⁰ *Так наїзд кінчено останній на Литві...* — Див. авт. прим. IV до кн. IX.

¹ ...до Ніоби... — Ніоба (Ніобея), за грецькою міфологією дочка Тантала, дружина фіванського царя Амфіона, з яким мала сімох синів і сім дочок. Сповнена гордості за своє численне потомство, образила богиню Латону, матір Аполлона і Артеміди, дорікнувши їй, що має тільки двоє дітей. Бажаючи помститися за ображену матір, Аполон і Артеміда убили своїми чарівними стрілами усіх дітей Ніоби, яка від горя перетворилася на камінь, а потужний вітер відніс її на гору Сипілоєс у Лідії.

² Замість рядків: *Панове! Думку ви таку для себе склали,
Що царський офіцер dokonче і шахрай.*

у першому виданні 1927 р. було:

*Панове! Думку ви таку для себе склали,
Що тільки-но Москаль, дак то вже і шахрай.*
(ПТ, 1927, с. 252).

³ ...за Ізмаїл ...як під Очаковом ми слави зажили, За Цюрих от медаль... — Капітан Риков згадує місця переможних боїв російських військ з турецькими: Очаків (1788) та Ізмаїл (1790), а також місце боротьби з французами: Цюрих (1799). (в оригіналі також згадуються битви під Нові (1799) і Прейсйж-Іслау (1806)). Див. авт. прим. I до кн. X.

⁴ В оригіналі після слів *І мав би я за те на вас гнівитись* присутній наступний рядок:

*Skądby się w człowiekowi tyle złości wzięło.
Zвідки у людини взялося б стільки злості.*

⁵ В оригіналі після слів *І сумно голову старечу похилив* присутній наступний рядок:

Reguiescat in pace!» dodai Podkomorzy...

«*Reguiescat in pace!»*— додав Підкоморій...» (з молитви «Спочивай у мирі»).

⁶ *Pro publico bono*— (лат.) для загального (громадського) добра.

⁷ Після слів *та ані слова далі* в оригіналі опущено рядки:

*...Wojski był w tajemnicy, lecz słowem ujęty
Honorowy, starszerek milczał jak zaklęty...*

*...Войський, знаючи що таємницю, нічого не казав,
Бо дав слово мовчати...*

⁸ Після слів *Що в серце хлопцеві запала наша Зося* в оригіналі опущено рядки:

*...Mówiłem z Telimeną, już nam nie przeszkadza,
Zosia także się z wolą opiekunów zgadza...*

*...Я говорив з Теліменою, вона нам не завада,
Зося теж згодна з волею опікунів...*

⁹ ...славний Радзивіл Домінік... — Див. авт. прим. IV до кн. II.

¹⁰ *Потоцький-пан* — Владзімеж Потоцький (1789—1812), офіцер військ Варшавського князівства, який за свій кошт організував дві артилерійські батареї.

¹¹ Ян Тенчинський (1540—1563) — був послом у Швеції, заховався в дочку Густава I, Цецілію, і отримав згоду на шлюб з нею. По дорозі до нареченої його корабель затонув, Тенчинський потрапив у полон до датчан, які на той час ворогували із шведами, і помер у в'язниці в Копенгагені. Йому присвятили свої твори Я. Кохановський і Ю. У. Німцевич.

¹² *Чорна юшка* — див. авт. прим. II до кн. II.

¹³ Замість рядків: *Ех, Яцьку, мудру ти знаходиш оборону, —
Та нащо ж ти пристав до царського заgonу? —
Гервасій вигукнув. — Ну, пан не віддавав
За тебе дівчини... Нехай ти лютував,
Нехай ти навіть міг умкнуть її, украсти, —
Але підступно так, зрадливо так напасти
На пана польського — у змові потайній!*

у першому виданні 1927 р. було:

*Ех, Яцьку, мудро ти боронишся словами,
Але нащо ж було змовлятися з Москалями?»
Гервасій вигукнув. — Ну пан не віддавав
За тебе дівчини... Нехай ти лютував
Нехай ти навіть міг умкнуть її, украсти, —
Але підступно так, зрадливо так напасти
На пана польського — у Польщі — з Москалем!
(ПТ, 1927, с. 267).*

¹⁴ *Мене, що Радзівіл, як друга, звав: коханку...* — Князь Кароль Радзівіл (1734—1790), литовський магнат, який був популярний серед шляхти у II пол. XVIII ст., отримав прізвисько «Пане коханку» через його улюблену поговорку.

¹⁵ Замість рядків: *Солдатів доля зла у день лихий послала,
Як біля замку я метався, ніби звір
У груди ранений...
Ти, Ключнику, не вір,
Що я у змові був, що вбити йшов свідомо...*

у першому виданні 1927 р. було:

*...Так, доля Москалів у день лихий послала,
Як біля замку я метався, ніби звір
У груди ранений...
Ти, Ключнику, не вір,
Що я в ганебній був із Москалями змові!
(ПТ, 1927, с. 270).*

¹⁶ Замість: *Мерщій помогу її, моїй голубці, дати...* у першому виданні було: *Прогнати москалів! Йому помогу дати!* (ПТ, 1927, с. 270).

¹⁷ Замість: *Нікчемні вояки... немов снопи, валились...* у першому виданні було: *...Москалі, немов снопи, валились.* (ПТ, 1927, с. 270).

¹⁸ Замість: *Карабін в солдата я вхопив* у першому виданні було: *Карабін я в Москаля вхопив* (ПТ, 1927, с. 181).

¹⁹ Замість рядків: *Стривай, Гервасію! Я добре пам'ятаю,
Що влада царська нас в прибічники тягла...*

у першому виданні було:

*Стривай, Гервазію! Я добре пам'ятаю,
Що хтіли мать мене за друга Москалі...
(ПТ, 1927, с. 273).*

²⁰ *Шпіцрутени*. — У війську винуватців карали, проганяючи між двома лавами солдатів озброєних прутами — шпіцрутенами, якими кожен повинен був вдарити покараного по спині.

²¹ *Оголошена вже Кесарем війна...* — Насправді Наполеон оголосив війну Росії роком пізніше (червень 1812 р.).

²² *Генеральний сейм* — сейм, про який йде мова, був скликаний у Варшаві наприкінці червня 1812 р., оголосив припинення дії генеральної конфедерації і повідомив про об'єднання польських земель. (Поет свідомо зміщує історичні події, щоб головний герой поеми — Робак міг померти з надією, що війна, яка розпочалася, принесе визволення Польщі.)

ДО КНИГИ ОДИНАДЦЯТОЇ

¹ *Валош* — вальдшнеп, лісовий кулик. Міцкевич також вживає другу, народну, місцеву форму слова: *sionka*, (у нього *siomka*).

² *Якраз соплицівські прорізавши лани, / Стелився давній шлях...* — шлях, що вів з Гродна через Новогрудок до Мінська і Смоленська.

³ *Еронім* — Ієронім (Жером), брат Наполеона, проголошений ним королем Вестфалії (провінція в Німеччині), у 1812 р. полководець третьої армії, що була правим крилом наполеонівських військ. До складу цієї армії входив V польський корпус під проводом князя Юзефа Понятовського.

⁴ *Князь Юзеф* — Понятовський (1763—1813) — пізніше маршал французької служби, один з учасників наполеонівських кампаній 1809, 1812 і 1813 рр. Див. прим. 9 до кн. VI.

⁵ Замість рядків: *Три дні для спочиву король дає військам,
Хоч ті й шепочуться: «Не спочивати б нам
Зібрати сили всі і ворога розбити!»*

у першому виданні було:

*Три дні для спочиву король дає військам,
Хоч ті й шепочуться: «Не спочивати б нам
Зібрати сили всі і Москаля добити!»
(ПТ, 1927, с. 279).*

⁶ *Домбровський, Грабовський, Князевич, Малаховський, Гедройц* — командувачі польськими легіонами в Наполеоновій армії.

Казимир Малаховський (1765—1845) — після поразки армії Наполеона повернув решту польської армії до Варшави, був одним з провідних керівників листопадового повстання, помер у еміграції. Міцкевич познайомився із ним у Дрездені після повстання.

Ромуальд Гедройц (1750—1824) — учасник Барської конфедерації і один з керівників повстання Костюшка в Литві, герой визвольної боротьби Польщі.

⁷ *Колись по книзі цій...* — Див. авт. прим. IV до кн. XI.

⁸ *Юрій (Єжи) Оссолінський (1595—1650)* — польський магнат, був дипломатом з часів Владислава IV. У 1633 р. відбув у посольство до Папи Римського Урбана III, відоме великою пишністю. Див. авт. прим. V до кн. XI.

⁹ *Вже день Пречистої займався весняної...* — свято, яке не існує в календарі. Обставини святкування дозволяють асоціювати його з днем Зеленої Богородиці, яке проте, припадає на 15 серпня, а у Мішкевича дія відбувається весною. Мішкевич вдається до цієї заміни з метою продемонструвати зв'язок, переплетіння язичницьких і християнських обрядів.

¹⁰ *Вальний сейм* — загальний, генеральний сейм.

¹¹ *Коли в Іспанії... при Козетульському...* — Польські легіони брали участь у військових діях наполеонівських армій в Іспанії. Перевал Самосієра був взятий у 1808 р. кавалерією польського полковника Яна Леона Козетульського (1781—1821).

¹² *А що порівняно і шляхту, і селян...* — Конституція Варшавського князівства, введена Наполеоном у 1807 р., що формально визнавала рівність всіх громадян перед законом, не ввійшла в дію у Литві й Білорусії.

¹³ *Вотум* (лат. *voŕum*) — обіцяний дар, жертва, у католицькій практиці цінний предмет, що жертвується в дар певній культовій святині, наприклад іконі Божої Матері.

¹⁴ *Борзобагатим...* — Насправді Бордзобагатий, автентичне прізвище руської міщанської родини з Литви; як і інші тут названі, *Квілецькі*, *Турни*, — прізвища великопольських родин, які знав поет і між якими дійсно відбувався судовий процес.

¹⁵ Польська королева Ядвіга, яка взяла шлюб з великим князем Ягайлом, що став польським королем. Так виникла династична унія Литви з Польщею (1386 р.).

¹⁶ *...як судилися з отцями/Домініканами...* — Домінікани, чи домініканці, католицький чернечий орден. Судовий процес Римців з домініканами був дуже відомий у Литві. Звідки і походить ця приказка.

¹⁷ *Короніаші* — мешканці Корони. Див. прим. 4 до кн. VII.

¹⁸ *Славні дні вернулись...* — Йдеться про Барську конфедерацію (1768—1772).

¹⁹ Польське прислів'я — «гідний Пац палаца, а палац Паца», тобто один одного варті.

²⁰ *Потебеньки* — шкіряні смуги, що звисають по обидва боки сідла і запобігають натиранню ніг; *чепрак* — покривало, підкладка під сідло, часто з дорогої гаптованої матерії.

ДО КНИГИ ДВНАДЦЯТОЇ

¹ *Маршалок* — тут — розпорядник бенкету.

² *Сервіз* — в оригіналі — «сервіз над сервізами», унікальний у своєму роді столовий прибор. Тут йдеться тільки про один предмет цього прибору, детальний опис якого дає Мішкевич.

³ *Миколай-Кишиштоф Радзивіл* — Радзивіл-сирота, син Миколая «Чорного», гарячого прихильника кальвінізму, під впливом Петра Скарги повернувся до католицизму й у 1582—1584 рр. здійснив паломництво на схід і до Палестини, яке описав у творі «Паломництво до Святої землі». «Сироткою» його було прозвано ще в дитячі роки.

⁴ *Афірматива* (лат. *affirmare*) — потвердження, згода; *негатива* (лат. *negare*) — заперечення, незгода.

⁵ *Пріор* — один із найстаріших у монастирі ченців, власне друга особа після абата-настоятеля.

⁶ *Sanctissimum* — так звані дари, тобто хліб (у католиків — облатки) і вино, якими віруючі причащаються.

⁷ Войський вживає назви, що походять з німецької (*поліцай*), французької (*жандарм*) та англійської (*констабл чи констабль*), вказуючи на те, про які він країни думає.

⁸ *Інгредієнції* — інгредієнти, складові речовини.

⁹ Поет жаргівливо називає випадково дібрані назви старовинних страв з метою створення враження неймовірного багатства старопольської кухні.

¹⁰ Замість рядків:

*Вже не венгерське, ні, — дають шампанське пить,
Шайтанське! Нас того чужинці научили...*

у першому виданні було:

*Вже не венгерське, ні, — дають шампанське пить,
Шайтанське! Москалі того нас научили...*
(ПТ, 1927, с. 304).

¹¹ Замість рядків: *Та й справді, ще недавно*

Ти, кажуть, егерів почитував тут славно.

у першому виданні було: *Та й справді, ще недавно*

Ти, кажуть, Москалів почитував тут славно.
(ПТ, 1927, с. 306).

¹² Замість рядків: *У мене Бритва є, що справді ворогів*

Голив по-чесному.

у першому виданні було:

*У мене Бритва є, що справді Москалів
Голив по-чесному.* (ПТ, 1927, с.306).

¹³ *Штих Пулавського* — у Барській конфедерації брав участь Юзеф Понятовський (один з її організаторів і провідників), а також троє його синів, серед них найвідоміший Казимир Пулавський (1747—1779), пізніше герой війни за незалежність США.

¹⁴ Замість рядків: *Не хочу зганьбленим я стать на цілий світ*

*Зразком Цибульського, що тільки сміху вартий:
Дружину він свою програв колись у карти!*

у першому виданні було:

*Не хочу зганьбленим я стать на цілий світ
Зразком Цибульського, що тільки сміху вартий —*

Дружину Москалю програв колись у карти!
(ПТ, 1927, с. 309).

¹⁵ *Дімур'єр* — власне Дюмур'є, Шарль Франсуа (1739—1833), французький генерал, був присланий королем Людовиком XV на допомогу Барській конфедерації як військовий радник, не здобув серед конфедератів визнання і відмовився від співпраці. Під час французької революції командував революційною армією, проте після поразки на полі битви перейшов на бік супротивника.

¹⁶ *П'яст* — князь, що заснував одноіменну польську династію (з XI ст.).

¹⁷ *Дійшов до Рейтана, Денасова згадав...* — Див. авт. прим. VI до кн. XII.

¹⁸ Замість рядків: *Звичайно, праотець у всіх — Адам,
Та хлопи, знаємо, свій рід ведуть од Хама,
Євреїв зовемо Яфета ми синами,
А шляхти дерево од Сіма вироста.*

у першому виданні було: *Конечно, праотець у всіх — Адам,
Та хлопи, знаємо, свій рід ведуть од Хама,
Синів Яфетових зовемо ми Жидами,
А шляхти дерево од Сіма вироста.*
(ПТ, 1927, с. 315).

¹⁹ *Ігнацій Карп* — у 1803 ліквідував панщину у своїх маєтках на Віленщині. Звільнені, без земельних наділів селяни, по суті, опинилися в ще гіршому становищі.

²⁰ Замість рядків: *Так пан Ігнацій Карп дав відпустку селянам,
А царський уряд їх податком нечуваним
Обклав за те.*

у першому виданні 1927 р. було:

*Як от за Москалів, коли селян звільнили,
А Москалі за те податком обложили
Потрійним...* (ПТ, 1927, с. 316).

²¹ Замість рядків: *В час тяжкий
Це все від ворогів ховав я в добрій скритці...*

у першому виданні 1927 р. було: *В час тяжкий
Це все від Москалів ховав я в добрій скритці...*
(ПТ, 1927, с. 316).

²² *Беллона* — у давніх римлян богиня війни.

²³ *Гіменей* — бог одруження у давніх греків

²⁴ *Гідра* — у грецькій міфології Лернейська Гідра, страховище з дев'ятьма головами, переможене Гераклом.

²⁵ *Борей* — у грецькій міфології крилатий бог північного вітру.

²⁶ *Полонез Третього Мая* — тобто полонез на честь Конституції 3 травня 1791 р., така мелодія насправді існувала, автор її невідомий, а ноти не збереглися, фрагменти слів цього твору, збережені в усній традиції, зустрічаються у деяких щоденникових записках. Наведені слова становлять парафраз цих фрагментів.

²⁷ *...на мурах Праги...* — різанина у Варшавській дільниці Прага після здобуття столиці російськими військами 1794 року.

²⁸ *Про вояка того, що дальня чужина ...* — військова пісня *Idzie łoiniierz borem, lasem...* з XVI—XVII ст., що була популярна серед солдатів-легіонерів. Міцкевич наводить дещо змінені її уривки.

ДО ЕПЛОГА

¹ *В тяжку годину...* — Йдеться про 1830—1831 рр., коли в Європі панувала епідемія холери, що поширилася із Росії на захід; тут також: переносно час поразки листопадового повстання.

² *...дух віддати...* — Маються на увазі важкі умови життя і переслідування польських емігрантів французьким урядом, який за панування Людовика Філіпа, хотів зберігати добрі стосунки з Росією.

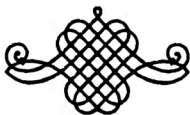
³ *Заламує сама Відвага руки...* — цитата з «Марії» Антонія Мальчевського.

⁴ *Полине до Хороброго границі...* — Болеслав Хоробрий (992—1025), польський князь, потім король. За його панування кордони Польщі сягали на заході річки Саалі (притока Ельби) і Одри, на сході — Волині; тимчасове захоплення Києва не означало приєднання Київської Русі до держави Болеслава Хороброго.

⁵ *Юстина, Веслав* — герої популярних ідилій та пісень. Тут маються на увазі поезії Ф. Карпінського та К. Бродзінського.

⁶ *За лаври, що дарує Капітолій...* — В середні віки і пізніше лавровим вінцем нагороджували видатних поетів на Капітолії в Римі на знак світової слави.

Ростислав Радішевський



ЗМІСТ

<i>Ростислав Радишевський. «Пан Тадеуш» —</i> ідилічна поема Адама Міцкевича	3
<i>Максим Рильський. Кілька слів перекладача</i> до нового видання	24

ПАН ТАДЕУШ

Переклад Максима Рильського

Книга перша. Господарство	27
Книга друга. Замок	57
Книга третя. Зальоти	80
Книга четверта. Дипломатія і лови	103
Книга п'ята. Колотнеча	132
Книга шоста. Застянок	158
Книга сьома. Рада	177
Книга восьма. Наїзд	192
Книга дев'ята. Битва	215
Книга десята. Еміграція. Яцек	236
Книга одинадцята. Рік 1812-й	261
Книга дванадцята. Любімося!	280
Епілог	305
Примітки	309

Літературно-художнє видання

МІЦКЕВИЧ Адам

**ПАН ТАДЕУШ
або
ОСТАННІЙ НАЇЗД НА ЛИТВІ**

Поема

Переклад з польської

Головний редактор *Н. Є. Фоміна*

Художній редактор *Б. П. Бублик*

Технічний редактор *Г. С. Таран*

Комп'ютерна верстка: *Н. О. Побігайло*

Коректор *Р. Є. Панченко*

Підписано до друку 10.07.08. Формат 84 × 108 1/32.
Папір офсетний. Гарнітура Тип Таймс. Друк офсетний.
Умов. друк. арк. 18,48. Умов. фарбовідб. 19,32. Облік.-вид. арк. 19,5.
Тираж 1500 прим. Замовлення № 15 - 68

ТОВ «Видавництво Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

ТОВ «Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 683 від 21.11.2001 р.

61002, Харків, вул. Чубаря, 11
Електронна адреса:
www.folio.com.ua
E-mail: realization@folio.com.ua
Інтернет магазин www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
61002, Харків, вул. Чубаря, 11
Свідоцтво про реєстрацію
ДК №3194 від 22.05.2008

Міцкевич А.

М 70 Пан Тадеуш, або Останній наїзд на Литві: Поема / Пер. з польськ. М. Рильського; Передмова й примітки Р. Радишевського; Іл. Андріолі; Худож.-оформлювач Б. П. Бублик. — Харків: Фоліо, 2008. — 349 с. — (Б-ка світ. л-ри).

ISBN 978-966-03-4608-6.

Читачеві пропонується поема «Пан Тадеуш, або Останній наїзд на Литві» Адама Міцкевича, геніального польського поета ХІХ століття.

Твір, що спершу був задуманий як сільська ідилія з життя «останніх екземплярів» старожитньої Литовської (власне Білоруської) шляхти початку ХІХ століття, поступово розширюється до рівня національної епопеї про трагіко-героїчну долю польського народу.

ББК 84(4ПОЛ)





БІБЛІОТЕКА
СВІТОВОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

Адам
МІЦКЕВИЧ
ПАН ТАДЕУШ



А. МІЦКЕВИЧ
ПАН ТАДЕУШ

С



Ա.ՄՆՃԿԵՎԻՉ
ՍԱՆ ԴԱԶԵՍՄ

ԵՏԱ